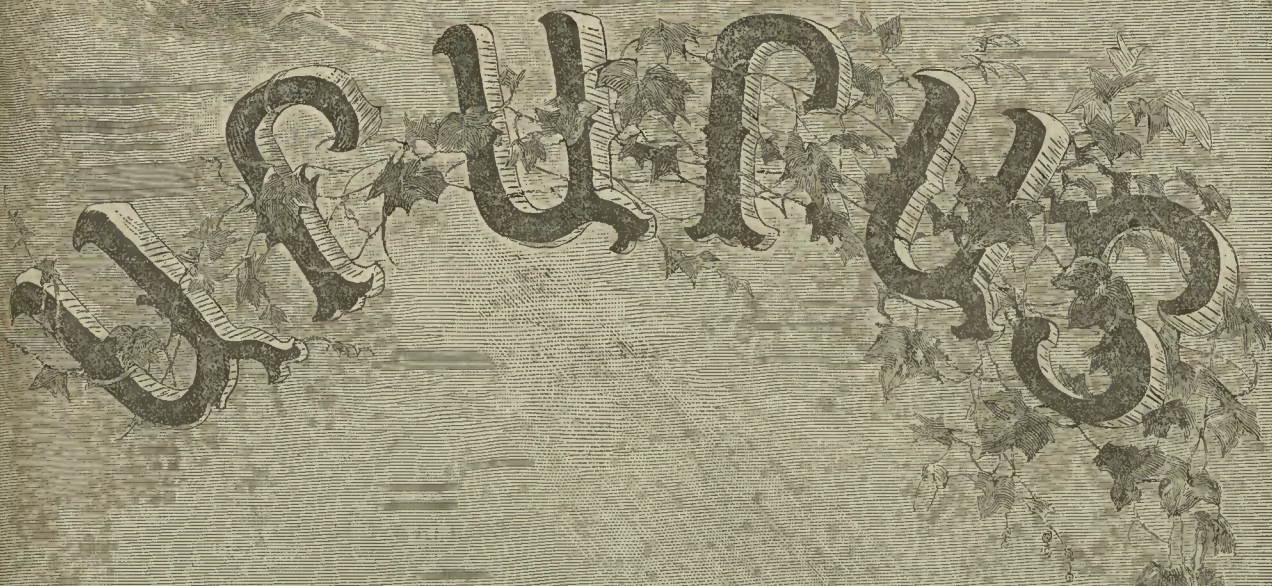

1900

ԹԻՒ Վ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. ԱԹՈՒՌՈՅ Մ. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ՊԱՅՏՈՆԵԿԱՆ

1. Քաղուածք ի կոնգախաց Վեհափառ
Հայրապետի 443
2. Քաղուածք Սինոդի օրագրութիւններէց »

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

3. Կրօնական անձնաւորութիւն Գ. Վ.
Յովսէփեան 444

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

4. Օրթոդոքս Կաթողիկէ և Բող. եկեղ. 448
5. Արեգակնափայլ Մուղաֆֆէր—Էդ—դին
Հահի գալուստն ի Մայր Աթոռ.
Գ. Վ. Յովսէփեան 457
6. Մայր աթոռ 461
7. Գ. Ճեմարան 463
8. ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ 463

9. Հոգևոր ազդակցութեան մասին մի
քանի խօսք Ն. Սարկ. Մէլիք—Թանգեան 465
10. Երկրագործական անհրաժեշտ գիտելիքներ
(Հարունակելի) Գ. Վ. 473
11. Հերակի գիւղական կեանքից պատկերներ
Երուանդ Մովսիսեան 476
12. Գորկայի և Հմոնայի վկայաբանութիւն
Յ. Թովմեան 480
13. Հայ ժողովրդական առասպելները (Հա-
րունակելի). Մ. Աբեղեան 484
14. Մանրալուրք 495

ՅԱՒԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԱՐԱՏԻ

15. (Թուղթ Միլիթար վարդապետին, որ
Գոշն կոչուի) 497

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԱՔԵՐ.

Նորայր Բիզանդացի

1. * Կորին վարդապետ և նորին թարգմանու-
թիւնը գիրք Մակարայեցւոյ Եւթաղ Աղէք-
սանդրացի, Աղաթանդեղոս և Փաւստոս
Բիւզանդ. հանդերձ գիտողութեամբ և
լուսաբանութեամբ Տիֆլիս 1900 թ.
2. * Երուանդ Շահադիգ. Մկրտիչ Յովսէփեան Էմին
կենսագրական-տեսութիւն. Թիֆլիս 1900 թ.
II. Մարթ.
3. * Тексты и разысканія по Армено—Грузин-
ской Филологии I. С. П. 1900.
4. * Մարթ. Агиографическое материалы по гру-
зинскимъ рукописямъ Ивера: I. описаніе
пяти пергаментныхъ рукописей С. П. 1900.
5. * Փաւստոս ողբերգութիւն Գեորգիի թարգ.
ընագրելից բժ. Լ. Տիգրանեանց 1900 թ.
Երևան.
6. Էլիզա Օմեշկո Ետիկ արկածները մանկական
գրոյց. թարգ. Պ. Պ. Թիֆլիս 1900 թ.

* Նշանակուած գրքերի մասին տեղեկութիւն կտանք
մեր ընթերցողներին:

„Լ ՈՒՄԱՅ“

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

Ե. տարի

Հրատարակուում է տարեկան երկու գիրք

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԿԻՆԸ Է Յ ԲՈՒԲՈՒ

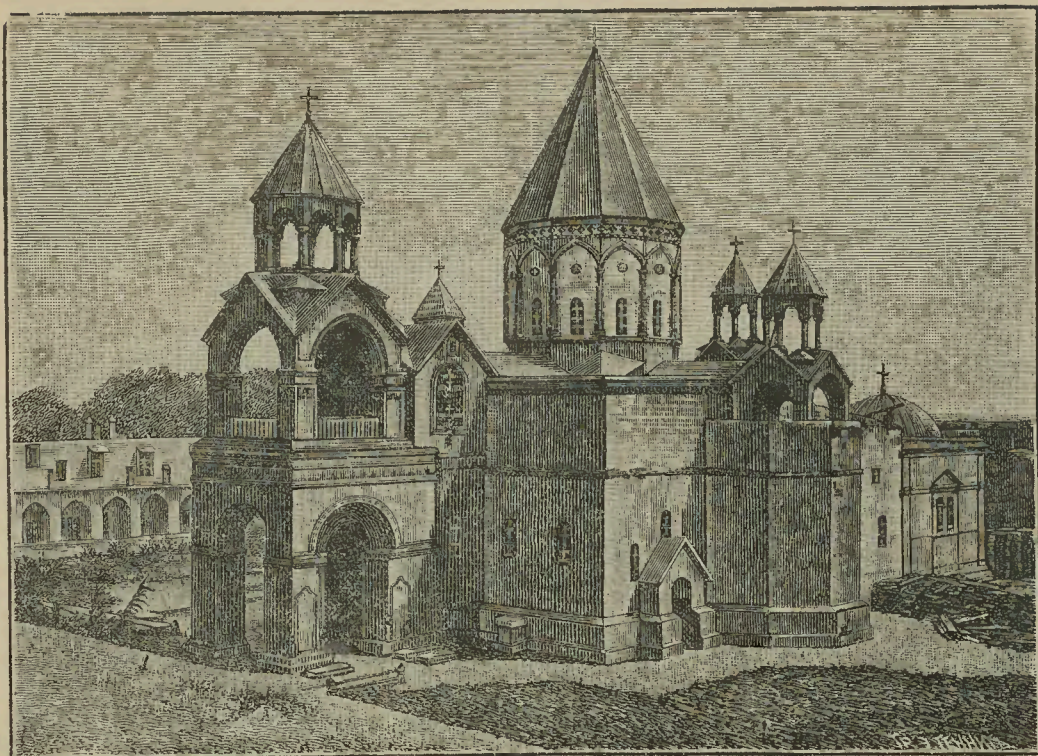
ԿԵՐԱՔԱՆՆԻՐ ԳԻՐԸՆ ԱՐԱՆՃԻՆ Չ Ե.

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция „ДУМА“ Կամ Прот.
Гюту Аганьянцу.

ԲԱՆԱՍԻՐ. — Եռամսեայ բանասիրական
հանդես:

Գինն է 20 ֆր.—Հասցէ՝ M. Basmadjian.
(112. B.-d. Rochechouart)

Paris

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. Է. ԶՄԻԱԾՆԻ.

ՌՅԻԹ. ԼԳ. ՏՈՐԻ

ՀԱՄԱՐ Ժ-ԴԴ

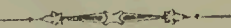
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ. 1900 Թ.

ՀԲ ԱՄ Ա Ն Ա Բ

S. S. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱԹ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԷՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՀԱՐՇԱԴԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՐԻ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԵԼԺՆԻ

1900

Дозволено цензурою 27 Октября 1900 г. г. Тифлисъ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՔԱՂՈՒՆԹԻ Ի ԿՈՆՏԱԿՏՈՅ ՎԵՋ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Կոնստանդնուպոլսի Կոնստանդնուպոլսի Եպիսկոպոս Եղիշ Եպիսկոպոսի որով պատուիրի պարծ քննութեան վասն ծառայողաց Կոնստանդնուպոլսի յանձնել թեմակալի տեղւոյն. թ. 948.

— Յանուս թեմակալին Վրաստանի և Իմերէթի Տ. Գեորգ արքեպիսկոպոսի ընդ որում առաքեալ չէր մի ի դռմարի 1585 ո. 45 կող. առաքեալ ի ձեռն Ամենապատիւ Պատրիարքին Հայոց Կ. Պօլսոյ վասն ստանալոյ զգումարն և յանձնելոյ նահանգապետին Տփլիսաց յօգուտ արկածելոց Ախալքալաքի. թ. 970.

— Յանուս Ամենապատիւ Պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ և կրօնական ժողովոյ որով պատուիրի ներողութիւն շնորհել Աբրահամ կաթիկոպոսի Մամիկոնեան միաբանի Ասոյ. թ. 981.

— Յանուս Հոգաբարձութեան Հոգեւոր գլխաւորն Երեանայ որով հաստատի ի տեսուչ թիշկի Գեորգ Տառնան. թ. 984.

— Յանուս Արեւիկի ու Եղիշի յապաղս կարգելոյ զՅայր վարդապետն ի վանահայր Վանուց ու Եղիշի առաքելոյ Նուխուայ. թ. 989.

— Յանուս Եղբարց պ. պ. Զաքարիայի ի Բաբուս որով յայանեցաւ նոցա ընտրութիւն որդեգրին իւրեանց յանձին Արամայ Սիմեոնեան Կարսեցւոյ. թ. 999.

— Մամրէ քահանայի Վարդանեան փոխանորդի առաջնորդութեան հայոց Եղիշ-տոսի որով անլուծանելի համարեցաւ պսակլն Պետրոս Հարիր պէյի փօրժ ընդ կնոջն իւրում Ֆօթիմէի թ. 1021.

ՔԱՂՈՒՆԹԻ ՍԻՆՕԴԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Օգոստ. 25. Ախալքալաքի երկրաշարժից վնասուածների օգտին հաւաքուած 503 բ. 50 կ. ուղարկել Թիֆլիս՝ Խնամատար Յանձնաժողովին:

Օգոստ. 25. Տփլիսեցի Յովհաննէս Ասկանեանցի պսակը լուծել իւր կնոջ Մարիամ Գանդուբեանցից և վերջնիս միայն թոյլ տալ ամուսնանալու ուրիշի հետ:

Օգոստ. 30. Բերալու գիւղի բնակչուհի Մարգարիտ Գալստեանցի ուրիշի հետ սպորինի կենակցելու պատճառով լուծել նրա պսակը Բարսեղ Վաղարեանցի հետ և վերջնիս միայն թոյլ տալ նորից ամուսնանալու:

Սեպտ. 4. Պատուիրել Կոնստանդնուպոլսի Հայոց Վրաստանի և Իմերէթի կարգապետի անել Գողարիանք գիւղի Աւետիս քահանայ Աւետիսեանցին և դարձնել սոսկ աշխարհական թոնրի վերայ պսակ կատարելու համար:

Սեպտ. 6. Տոզ (Գանձակի նահանգ) գիւղի Յովհաննէս քահ. Տէր Յակովբեանցին և Սարգիս քահ. Տէր Պօղոսեանցին իրանց անվայել վարքի համար՝ առաջին երեք ամիս ապաշխարութեան ենթարկել Գանձասարի վանքում, իսկ երկրորդն մարմնաւոր իշխանութեան յանձնել՝ առանց հրամանի վեցերորդ ատոմանի ազգակցութեան պսակ կատարելու համար:

Սեպտ. 13. Շահաբ գիւղի բնակիչ Մարտիրոս Վարդանեանի և նորա կնոջ Անդուխտ Յակովբեանի պսակը լուծել վերջնոյս անբարոյականութեան պատճառով և հրաման տալ նորից ամուսնանալու Մարտիրոս Վարդանեանցին:

Սեպտ. 25 Վրաստանի և Իմերէթի թեմի ուխտառեղերից գոյացած արդիւնքից տարե-

կան եօթ հարիւր բուբ. նպաստ տալ Երևանի Կոնսիստորիայի միջոցով այբի տիկին Աբովեանցին և պ. Մ. Պալեանցին:

Ա Ձ Դ.

Ի ԳԻՒԱՆԵՒ ԿԵՆՏՐԱԼՆ ԶԱՅՐԱՊԵՏԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ԶԱՅՈՅ

Այսու յայտարարի ի գիտութիւն Գեորգիաւ Առաջնորդաց, Կոնսիստորիայից, Բարեշնորհ փոխանորդաց, Հոգեւոր կառավարութեանց, Դործակալաց և համայն հոգեւոր և աշխարհիկ դատու մերազնեից եթէ ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕՅՈՒԹԻԻՆ ԶՈԳԵՒՈՐ ՏԵՐՆ Ազգիս ի նկատ առեալ զբարեմիտի բողոքս, արտունջըս և անբաւականութիւնս վերաբերեալս ապօրինի և աններկի պատկաց, անվայել և անպատշաճ վարմանց ծածկահպատակ Մաշատուր քահանայի Տէր Յարութիւնեանց Զորուկ գեղջ Ալաշկերտացոյ ի վիճակս Կարուց և Աղէքսանդրապոլի խապաւ կարգադուրկ արար ի քահանայական կոչմանէ և աստիճանէ զյիշեալ Մաշատուրն Տէր Յարութիւնեանց:

Ուստի ուր ուրեք և պատահեցի յիշեալ կարգադուրկն, չճանաչել զնա որպէս քահանայ և կատարող հոգեւոր պաշտամանց և օրինակատարութեանց այլ սոսկ աշխարհիկ ոմն:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱԽՈՐՈԹԻՒՆ

Ա.

ԱՌԱՆՅ կրօնական կեանքի ի դուր է մեր եկեղեցու հոգեւոր վերածնութեան մասին մտածել. ժողովրդի բարոյական

և հոգեւոր շարժման, գիտութեան և քաղաքակրթութեան առաջը զարգացման առաջին պայմանը կրօնական վերակենդանութիւնն է: Այս միտքը շատ անգամ՝ շօշափել ենք «Արարատ»-ի էջերում: Ներկայիւս կամենում ենք առանձին խորհրդածութեան նիւթ դարձնել թէ ի՞նչ է նշանակում կրօնական անձնաւորութիւն լինել, որով և յոյս ունինք, թէ մեր ընթերցողներին համար կարգուի այն խնդիրը, թէ որքան իրաւունք ունինք այդ միտքը իրեն ճշմարտութիւն քարոզելու:

Մի քանի խօսքով պարզենք նախ, թէ ի՞նչ է կրօնը, որպէս զի աւելի զիւրութեամբ կարողանանք պատասխանել, թէ ի՞նչ է նշանակում կրօնական անձնաւորութիւն լինել: Մարդու և Աստուծոյ յարաբերութիւնն է կրօնը. նա ծագում է այն հաւատից, թէ կայ մէկը, որ տիեզերքի և մեք ներքին աշխարհի Տէրն ու Կառավարիչն է: Աստուծոյ որոնել ու գտնել, Աստուծով յուսալ սիրել, ապրել և մեռնել կրօնի էութիւնը, նպատակն ու բովանդակութիւնն է կազմում: Աստուծոյ և մարդկային հոգու յարաբերութիւնը կատարւում է ազօթքով, լինի անմեռնչ, թէ խօսքով, որ կրօնի մէջ ամենից էականն է: Ով ազօթել չի կարող ճշմարտութեամբ, նա չէ կարող կրօնական լինել բառի ազնիւ իմաստով: Որովհետեւ անբիծ, անարատ սրտով ազօթել նշանակում է մեր ներքին հոգեկան աշխարհը իւր բոլոր զաղաներներով Աստուծոյ առաջ դնել, նշանակում է ամենաթանկազէն զոհաբերութիւնն անել, այսինքն Աստուծոյ նուէր բերել մեր սիրտը, մեր հոգին, ողնաշարն մեր ետն ու էութիւնը Աստուծոյ կամքը կատարելու: Աստուծոյ համար ապրելու նպատակով: Այսպիսի զոհաբերութիւնը միմիայն խորին սիրուց կարող է բղխել, ուստի և հասկանալի պէտք է լինի, թէ ինչու Տէրը ամենից մեծ պատուէրը կրօնի մէջ զէպի Աստուած ունեցած սէրն է համարում:

Այսպէս դատելով՝ ինքնին հասկանալի է, որ մեր հասկացողութեամբ ազօթքի բողոքները մարդու կեանքի մէջ ամենից նուիրական ժամերն են և ուրեմն հայհոյութիւն է այն կարծիքը, թէ ազօթելը ժամանակի կորուստ է: Ազօթել և յոյսն Աստուծոյ վե-

բայ զենել չէ նշանակում ծուլանայ վախճել լուրջ և մինչև իսկ ծանր աշխատանքից, բնդհատակ ճշմարիտ կրօնական անձը իւր ժամանակի վերայ նայում է որպէս Աստուծոյ պարգևի վերայ, որ պէտք է յօգուտ բնկերի գործադրուի և որի համար մի օր հաշիւ պիտի պահանջուի իրենից: Ծոյլը աշխատանքից խուսափողը ֆոյթնականապէս նոյնպէս քրիստոնէութեան հակառակորդ է, ինչպէս անբարոյականը: Քրիստոնէութեան մէջ ծուլութիւնը մահացու մեղքերից մէկն է, իսկ կոչումն ու աշխատանքը նուիրական, որ հաստատուում է աւաքեալի խօսքով. «որ ոչ կամիցի գործել և կերիցէ մի»: Աղօթքի բուպէները կրօնական անձի համար թարմութեան, վերստին զօրանալու և կեանքի հոգեւոր պատերազմն սկսելու բոպէներ են:

Բ.

Աղօթող և կրօնական անձի զօրութեան աղբիւրը նորա հաւատն է, զէպի Աստուած, որի գոյութեան ապացոյցների մասին խօսք լինել չէ կարող այստեղ: Մենք կամենում ենք կրօնի էութիւնն ու կրօնական լինելու երեւոյթը բացատրել իսկ կրօնական մարդու համար ապացոյցների, փիլիսոփայական — դիւնաական տեսութիւններ կարեւոր չեն Աստուծոյ գոյութիւնը հաստատելու համար: Նա զգում է արդէն, որ Աստուած իւր հոգու մէջ բնակութիւն է հաստատել, որ Բարձրեալի ուշը տառնորդում է նորան կեանքի բոլոր գործողութիւնների ժամանակ: Նա կատկած չունի Աստուծոյ գոյութեան մասին, ուստի և անկարօտ է ապացոյցների զիմել ճշմարտութեան մէջ համոզուելու համար: Կրօնի հիմքը մարդու զէպի Աստուած ունեցած կենդանի հասարակ է. բայց մի հաւատ, որ ցնորք, երեւակայութիւն չէ, այլ նոյնպէս իրական, նոյնպէս շօշափելի, ինչպէս տեսանելի իրերը: Միայն հաւատի տեսողութեան և շօշափման պայմաններն ուրիշ են, քան իրական առարկաներին: Կրօնական անձնաւորութիւնների վսեմ պատկերները, կրօնի բերած բարիքը, նորա պահանջը կեանքի բարեփոխութեան

համար իրական ապացոյցներ են, թէ որոշ տեսակետով կրօնը նոյնպէս բնական է և իրական, որքան և տիեզերքի մէջ նկատուած ֆիզիկական օրէնքը: Կրօնական անձնաւորութեան կեանքի աղբիւրը Աստուած է, այնտեղից է նա զօրութիւն և յոյս ստանում կեանքի մէջ քաջութեամբ պատերազմելու. «Տէր լոյս իմ և կեանք իմ, ես յուսմե՞ երկեայց, Տէր ապաւէն կենաց իմոց, ես յուսմե՞ դողացայց»: Աւելի կարուկ նոյն իմաստն արտայայտում է Պօղոս. «եթէ Աստուած ի մեր կոյս է, ո՞վ իցէ մեր հակառակ: Կրօնական անձնաւորութիւնըն այսպէս իւր յոյսը Աստուծոյ վերայ դրած՝ քաջաբար ընթանում է կեանքի՝ ամեն պայմանների խնջ: Իսկ յոյսը զօրութիւն է, յաջողութեան, ապագայի յառաջադիմութեան խարխիւր: Ով յոյս չունի իւր ապագայի, համար, նա արդէն կորստան անդունդի վերայ է կանգնած: Քրիստոնէան անընդհատ առաջ է գնում որովհետեւ իւր յոյսը դրած է տեսարան զօրութեան աղբիւրի, այսինքն Աստուծոյ վերայ: Այդպիսի զօրութիւն ձեռք բերելու միակ միջոցը Աստծուն նուիրելն է, սեպհական կեանքի ոչնչացումը Աստուծոյ համար:

Մարդկային սովորական դատողութեամբ շատ տարօրինակ է այս երեւոյթը: Թոյլ կամքից զուրկ ենք համարում այն անձնաւորութեան, որ ենթարկւում է ուրիշի կամքին: Բայց կրօնական անձը, որքան աւելի ենթարկուի Աստուծոյ կամքին, որքան աւելի ոչնչւնացնի իւր եւր Աստուծոյ համար ապրելու նպատակով, նոյնքան հզօր է, նոյնքան մեծ կամքի և բարոյական զօրութեան տէր: Պօղոս առաքեալը կամքի զօրութեան մարմնացումն էր, անյողողղ ամեն դժուարութեան մէջ, աներկիւղ մահուան դէմ, կրակոտ, գործունեայ, մի խօսքով հերոսական մի անձնաւորութիւն, որ երեսուն տարի իւր կեանքը աւետարանի քարոզութեան, իւր նման մարդկանց հոգեւոր փրկութեանը նուիրեց: Եւ այդպիսի մարդը «կենդանի կամ այսուհետեւ ոչ ես, այլ կենդանի է յիս Քրիստոս» խօսքերն էր ստում իւր մասին:

Գ.

Վերոյիշեալ նկատողութիւններէից պէտք է պարզ լինի, որ կրօնական անձնաւորութիւն գաւառալը դժուար, երկարատե կրթութեան, սկզբունքների հետեւողական գործադրութեան հետ կապուած մի երեւոյթ է: Կրօնական անձը իւր կեանքի վերայ մեծ լրջութեամբ է նաշում: Աստուծոյ կողմից այս աշխարհում կարգուած մի տնտես է, որ իւր կոչման և պատրաստութեան համաձայն հետամուտ պիտի լինի շահեցնելու Աստուծոց ստացած քանքարը: Ամեն մարդու գործ է կրօնական լինել, Աստուծոյ հոգեւոր զինուոր, այս դայթակղութիւններով լի աշխարհում բայց ամեն մարդու բարձրագոյն ձգտումը պիտի լինի կրօնական լինել, եթէ կեանքին վսեմ բովանդակութիւն տալ է, կամենում: Շատ քիչ են ձշմարիտ կրօնական անձնաւորութիւնները, ընտրեալներ միայն արժանի են այդ անուան, բայց այնքան մեծ է կրօնի ոյժը, որ եթէ մի քանի առաքեալներ ունի նա և փոքր ինչ հաստատուած է ժողովրդի սրտում: Հրաշքներ է կատարում: Մենք կենդրէինք լուրջ ուշադրութիւն դարձնել պատմական այն երեւոյթի վերայ, թէ ի՞նչն է պատճառ, որ կրօնի հիմնադիրներին պաշտում իսկ ամենատաղանդաւոր արուեստագէտներին, բանաստեղծներին, գիտնականներին յարգում ենք միայն: Արովհետեւ կրօնը աւելի մեծ գորութիւն է, քան արուեստը, գիտութիւնը, բանաստեղծութիւնը: Կրօնը նորոգում է, մեր ներքինը, սրբում է մեր հոգին, իսկ բանաստեղծութիւնն ու գիտութիւնը միայն նպաստում: Ամենամեծ բանաստեղծներն իսկ իրենց մարդասիրական դադախարներով միայն կրօնի պահանջների լաւագոյն արձագանքներն են:

Յիբաւի, ի՞նչ է պահանջում մեզանից քրիստոնէութիւնը, եթէ ոչ մտքի և սրտի սրբութիւն, բարոյական կեանք, կարեկցութիւն դէպի թշուառ, սէր դէպի մեզ նման մարդը: Քրիստոնէական կրօնը պահանջում է մեզանից, որ մենք անառակ չլինենք, որ մենք կեղեքող և վաշխառու չլինենք, որ մենք զոռ և աւազակ չլինենք, այլ արդար վաստակով

ապրողներ, որ մենք ազնիւ և սիրոյ գաղափարներով առաջնորդուինք մեր բոլոր գործողութիւնների ժամանակ: Քրիստոնէութիւնը պահանջում է, որ եթէ վաճառական ենք, հինգ կողմի համար «մեր հոգին չծախենք», եթէ արհեստաւոր մեզ յանձնած գործը բարեխղճութեամբ կատարենք, եթէ լրագրում գրող մեր գրիչը չվաճառենք, ուրիշներին զրպարաւելու, ժողովրդին ստութիւններով մոլորեցնելու և մեր եսական շահերի համար չգործադրենք, այլ արդարութեան, բարոյական կրթութեան համար: Քրիստոնէութիւնը պահանջում է, որ յարդենք ուրիշի անձնաւորութիւնը, ուրիշի հետ այնպէս վարուինք, ինչպէս կիւմենայինք ուրիշները մեզ հետ վարուին: «Ծառն ի պտոյց իւրմ, ճանաչի», քրիստոնէութեան այս պահանջներից և նորան հետեւող անձանց կենդանի օրինակներից էլ պէտք է եղբակացներ, որ կրօնը շատ ազնիւ և կարեւոր բան է մարդկութեան բարոյական յառաջադիմութեան համար: Աւերմն չարաչար սխալուում են այն մարդիկ, որոնք կրօնը անպէտք հնացած են համարում:

Գ.

Ազգերի պատմութեան միջ կարեւորն ու յաւիտենականը նոցա հոգեւոր, քաղաքակրթական կեանքն է, իսկ այն քաղաքակրթութիւնը, որ կրօնական-բարոյական հիմունքների վերայ չէ, ընթանում հիւանդոտ է և վնասակար: Անբարոյական սկզբունքներով ընթացող քաղաքակրթութիւնը ոչ միայն օղտակար լինել չէ, կարող այլ և իբրեւ որդ կրճում է ժողովրդի գոյութեան արմատը: Անբարոյական սկզբունքներով առաջնորդուող քաղաքակրթութեան հետեանքը մահն է: Աստմութիւնը ցոյց է տալիս, թէ ազգերի կեանքի համար ոչ մի բան այնպէս վտանգաւոր չէ, ինչպէս անհաւաստութիւնն ու անբարոյականութիւնը: Սովորու սուրբ, հալածանքը միայն ժամանակաւոր վտանգներ են, այն ինչ բարոյական անկումը ժողովրդի մահուան նախանշանն է: Անհաւատութիւն և անբարոյականութիւն մենք իրաւամբ կապում ենք միմեանց հետ, սրովհետեւ ամենասերտ կերպով շողկապուած են նորա

միմեանց հետ: Բարոյական սկզբունքները առանց կրօնի գուցէ անհասկերի համար կեանքի և գործողութեան առաջնորդ լինին, բայց ամբողջ ժողովուրդ առանց կենդանի կրօնի, անկարելի է առաջնորդել բարոյական սկզբունքներով: Յունաց և հռոմայեցւոց պատմութիւնը կրօնի անկման շրջաններում երբեմն բարոյական անձնաւորութիւնների պատկերներ է տալիս, որոնք իրենց փիլիսոփայական սկզբունքների համեմատ էլ կեանք էին վարում, բայց ժողովրդի մեծամասնութիւնը անարգելք դէպի անբարոյականութեան անգունդն էր գլորւում: Կրօնն է բարոյականութեան աղբիւրը՝ զոնէ քրիստոնէութեան մէջ՝ ուրեմն քրիստոնեայ, ուրիշ խօսքով՝ կրօնական պիտի դառնանք՝ մեր անհասական, ընտանեկան և ամբողջ ժողովրդական կեանքը բարոյական և ազնիւ դարձնելու համար: Ապա թէ ոչ ի՞նչ արժէք ունի եկեղեցու այն սպասաւորը, որ իւր կաթողութեան չափ հետամուտ չէ առաքելական պաշտօն կատարելու, ի՞նչ արժէք ունի պետական այն պաշտօնեան, որ արդարութեան կշիռքը ձեռքին բռնած չունի ի՞նչ արժէք ունի այն արուեստը, որ միայն զգայական աղանդի խորհուրդներ ծնեցնելու միջոց է, ի՞նչ արժէք ունի այն լրագրութիւնը, որ ժողովրդի բարոյական կրթութեան գործին ծառայելու տեղ, անարգ միջոցներով մոլորեցնում է իւր ընթերցողներին, սովորեցնում է նրանց ստել, անուանարկել կուսակցական նպատակներին հասնելու կամ անձնական հաշիւներ մաքրելու համար: Ի՞նչ արժէք ունի այն աշխատանքը, որը նիւթապէս կամ բարոյապէս մեր և մեզ շրջապատողների օգնութեան և կրթութեան միջոց չպիտի լինի այլ ղեղիւթութեան, անառակութեան և ուրիշների կեղեքման միջոց: Կամե՞նում ենք մեր կեանքին վսեմ բովանդակութիւն տալ, պէտք է ձգտենք վերածնունդ կրօնապէս, որպէս զի մեր գործն ու շարժումն էր, որպէս հոգու պատու, բարեփոխուի դէպի ազնիւն ու բարին:

Ե.

Ասկայն ո՞րն է կրօնապէս վերածնունդը և բարոյական զառնալու գաղտնիքը: Նախկին պրոսկների մէջ արգէն ակնարկեցինք մենք մի

քանի անգամ: Աստուծոյ կատարեալ հնազանդութեան ճանապարհն է այդ, ինչպէս գործնականապէս ցոյց է տալիս մեր կրօնական կատարելատիպ Յիսուս Քրիստոսի պատկերը: Կարելի է լոյսը նկարագրել զրչով կամ վրձինով: Բայց նորա անձնաւորութիւնը աւելի անարատ էր, քան լոյսը: Նորա կեանքը աշխատանքի և անհուն զոհաբերութեան մի շղթայ է, սուրբ և անարատ սիրոյ մարմնացում, որի կատարեալ պատկերը Նորա վերջին օրերի պատմութիւնն է մեզ տալիս: Ի՞նչով բացատրել այս իրողութիւնը, որ մի և նոյն ժամանակ մի սքանչելի խորհուրդ էր մարդկային պատմութեան մէջ, մի իմաստուն և անհասանելի կանխագիտութեան գործ պատմութեան դեկալարի կողմից: Այս խորհուրդն ըմբռնելու ցուցումներ է տալիս մեզ Տիրոջ կեանքի վերջին օրերի նկարագրութիւնը՝ Գեթսեմանի պարտիզի տեսարանը, որ մի և նոյն ժամանակ ամենամեծ զոհաբերութեան, խաչի պատմութեան նախաբանն է: Մեր Փրկիչը, կրօնական անձնաւորութեան կատարելատիպը այստեղ կենդանի կերպով կանգնած է մեր առաջ և բարոյական կատարելութեան, զոհաբերութեան ճանապարհն է ցոյց տալիս: «Հայր, եթէ կամիս անց՝ դաժակա զայս յինէն, Բայց ոչ ի՞մ համար, այլ +այդ լեզին»։ Հակիրճ, բայց սրտառուչ աղօթք, որ Աստուծոյ կամքի հպատակութեան մի սրբազան ուխտ էր: Յիսուսի կեանքի գործունէութեան ամբողջ էութիւնը կարելի է այդ աղօթքի մէջ ամփոփել. Նա եկել էր իւր Հօր կամքը կատարելու և զորանով հաստատելու, թէ կատարելութեան իսկական, արքայական պողոտան Աստուծոյ հնազանդութեան ճանապարհն է:

Թիւրիմացութեան տեղիք չտալու համար, հարկ ենք համարում մեր յօդուածը կնքելուց առաջ մի երկու խօսք էլ աւելացնել: Արթուրեան այն պահանջը, որ կրօնը դնում է մեր առաջ, որ Քրիստոս կենդանի կերպով իւր անձի օրինակով քարոզում է մեզ մարդկային տկար հոգու համար բարձր է և մինչև իսկ անհասանելի: Մարդկային բնութիւնը թոյլ է և մեղանշական, իսկ Քրիստոսի պատկերը սրբութեան և անհուն սիրոյ մարմնա-

յու մն էր: Մենք երբեք Նորան հասնել չենք կարող: արտապղծութիւն է մինչև իսկ մի բողոք մտածել այդ մասին: Բայց չպէտք է մոռանալ, որ նոյն Փրկչի ձայնը «եկայք առիւտ» կոչում է մեզ՝ վաստակեալներին և ծանրարեանեալներին: Լուրջ է և ծանր քրիստոնեայի կեանքը, պատերազմների մի շղթայ ներքին և արտաքին աշխարհի գէմ, բայց մեծ է նոյնպէս նորա յոյսը, թէ երկնային զօրութեամբ մեզքի կապանքները փերջի փերջոյ կիշրուին նորա առաջ: Կրօնական մարդու հոգեկանութիւնը հասկանալու համար առաջարկում ենք մեր ընթերցողներին ուշադրութեամբ կարդալ Հռովմ. Ի. 13 հ. ից մինչև գլխի վերջը: Ճշմարիտ կրօնական մարդը Պօղոսի նման զգում է մեզքի մեծ զօրութիւնը, զգում է մարդկային կամքի թուլութիւնը մեզքի առաջ, բայց զգում է նոյնպէս, որ Բարձրեալի աջը միայն նորան փրկել կարող է հզօր մեզքի որոգայթներէջ:

«Այր մի տառապեալ եմ ես, ով կարէ ապրեցողսնել զիս ի մարմնոյ աստի մահու, այլ շնորհքն Աստուծոյ ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի Տեսուն մերոյ» խօսքերը կրօնական անձի հոգու վիճակն է պարզում:

Գ. Վ. ՅՈՒՍԷՓԵԱՆ

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՕՐԹՈԴՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Կիրակնօրեայ դպրոցներն Ռուսաստանում. С. Пет. Вѣд. լրագրի մէջ տպուած է մի համառօտ հաշիւ կերակնօրեայ դպրոցների մասին, որ քաղուածօրէն յառաջ ենք բերում: Կերակնօրեայ դպրոցները սկսել են բացուել Ռուսաստանում 60-ական թուականներին, մեծ բարեփոխութիւններ չընթանում, երբ համարեալ ամբողջ կրթութիւն Ռուս հասարակութիւնը եռանդով ձգտում էր ուսումնառելու գիտութիւն տարածել հասարակ դասակարգի մէջ: Արդի՛հետեւ այս նպատակին շատ հեշտ կերպով կարող էին մեծ ծառայութիւն մատուցանել կերակնօրեայ դպրոցներն, ուստի երկրի բոլոր

կողմերում մօտ 300 այդպիսի դպրոց է հիմնւում, որոնք ուսուցիչ երկար ժամանակ չեն պահպանում իրենց գոյութիւնը: Կառավարութեան կարգադրութեամբ փոխակերպում են նորա: Ութսունական թուականներին նորից շարժումն է սկսւում և կերակնօրեայ դպրոցները օրըստօրէ անում են և դառնում քաղաքակրթութեան համար անհրաժեշտ և կարեւոր հաստատութիւններ:

Պարոն Աբրամովի հաշիւները երևում է, որ արդէն սոյն 1900 թուի Յունուարի 1-ին Ռուսաստանի 175 զանազան քաղաքներում կային մասնաւոր ձեռնեղէցութեամբ բացուած այդպիսի բազմաթիւ դպրոցներ:

Այդ քաղաքներից 61-ը նահանգական, 106 գաւառական և 8 այլ: Դրանցից 106-ը ունին մե—մե կերակնօրեայ դպրոց, 49—երկու երկու, 12—երեք—երեք, 4—չորս չորս, մէկը—հինգ, մէկը՝ վեց, մէկը՝ ութ և մէկն էլ՝ ասոն և մէկ: Այսպիսով մասնաւոր նախաձեռնութեամբ բացուած բոլոր կերակնօրեայ դպրոցների թիւը կլինի 286, որանցից 144 աղջկանց, 100 տղայոց և 42 երեխան:

Պարոն Աբրամովի հաշուով 170 այդպիսի դպրոցներում 1898—99 ուս. տ. ընթացքում սովորել են 30,098 հոգի, միջին թուով ամէն մեկ դպրոցում ուրեմն 177 հոգի. այս հաշուով 1900 թուի Յունուարի 1-ին բոլոր կերակնօրեայ դպրոցներում եղել են 50,000 աշակերտ, որանցից 33,000-ից աւելի կին:

Հետաքրքրական է կերակնօրեայ դպրոցներում սովորողների տարեքը. կանանց դպրոցներում 71% 15 տարեկանից փոքր է, և 29% աւելի. արական դպրոցներում 43% 15 տարեկանից պակաս է, իսկ 67% աւելի. երեխան դպրոցներում հաւասար են, ընդհանուր թուի 59% 15-ից պակաս տարեք ունի և 51% աւելի: 12 տարեկանից փոքրին առհասարակ չեն ընդունում, մի քանի տեղ մինչև անգամ 17 տարեկան քիչ են համարում: Միւս կողմից՝ հառակի մեծութեան վրայ ամենեւին ուշադրութիւն չեն դարձնում, այնպէս որ այնտեղ կարելի է տեսնել և՛ չափահաս մարդիկ և 50—60 տարեկանից աւելի ծերունիներ:

Կերակնօրեայ դպրոցների ուսման շրջանը անորոշ է. մի տարի սովորողները կազմում են 69%, երկու տարի սովորողները 31% արական դպրոցներում. կանանց դպրոցներում 59% առաջին տարին է, 41% երկրորդ տարին. իսկ երկուսու դպրոցներում արդէն տարբերութիւնը քիչ է.—53% առաջին տարին, 47% երկրորդ տարին: Երկրորդ տարին եկողները սովորաբար մի քանի տարի շարունակում են, և երբեմն մինչև 10 տարի մնում են կերակնօրեայ դպրոցներում: Ընթերցանութեան ևս մեծ դարձ են առել այդ

գալրոցները, միջին թուով իւրաքանչիւր գալրոց 1584 դէրը է առել կարգաւոր, ուրեմն բոլորը միասին 450—500 հազար հատար տարեկան:

Այս գալրոցների ծախքը խիստ չափաւոր է. աղջկանց գալր, տարեկան ծախսում է միայն 213 ռուբ. իսկ աղայոցն ու երկուսը 136-ական ռուբլի — ուրեմն աղջկանց գալրոցների համար տարեկան կծախսուի 31,098 ռուբլի, աղայոց համար 13,600 ռուբլի, մնացածները համար 5212. բոլորը միասին 50,000-ից քիչ աւելի—որով իւրաքանչիւր հոգուն մի ռուբլի ծախք կհասնի տարեկան:

Ինչ վերաբերում է ուսուցիչներին, պէտք է առել, որ միջին թուով ամէն մի գալրոցում 21 հոգի են եղել. աղջկանց բոլոր գալրոցներում 3252, աղայոց գալրոցներում 1800, իսկ երկուսը զբոսայցիներում 756 հոգի—բոլորը միասին 5808:

Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ կանայք այստեղ էլ անագին մեծամասնութիւն են կազմում. կանանց գալրոցներում 860/0, աղայոց գալրոցներում 510/0. միւսներում 680/0—միջին թուով 770/0, իսկ եթէ այս հաշուից դուրս հանենք կրօնուսուցիչներին, որոնք բոլորն էլ հոգևորական են համարեալ, այն ժամանակ կանայք 890/0 կկազմեն, ուրիշ խօսքով նոցա վերայ է ծանրանում կիրականօրեայ գալրոցների ղեկավարութեան դժուար դործը:

Հատ կարևոր է նաև այն, որ կիրականօրեայ գալրոցների ուսուցիչներին մեծամասնութիւնը կոչմամբ արդէն այդ պաշտօնն ունի այլ և այլ կրթական հաստատութիւնների մէջ. ընդհանուր առմամբ 600/0 կոչմամբ ուսուցիչ է: Նորերը փոքրամասնութիւն են. 170 գալրոցներում 1898—99 ուս. տ. նոքա 390/0 են կազմել, հակառակ հենքի 610/0-ի. այս հաշուի մէջ են նաև նոր բացուած գալրոցների նոր սկսող ուսուցիչները, որոնց եթէ հանենք ցուցակից, նորերը միայն 200/0 կկազմեն: Հատ մեծ է այն անձանց թիւը, որոնք երկար տարիներ ծառայել են այդ առարկայում, երբեմն գալրոցի հիմնաւորուց սկսած անընդհատ 10—15 տարի:

Դասատուների կրթութեան չափը հետեւեալն է.

180/0 ստացել է բարձրագոյն կրթութիւն համալսարաններում, հոգևոր ձեմարաններում, մասնագիտական բարձրագոյն գալրոցներում և կանանց բարձրագոյն կուրսերում:

780/0 միջնակարգ կրթութեան տէր է—գիմնադիւններից և 140/0 քննութեամբ ուսուցչութեան իրաւունք ձեռք բերած մարդիկ:

Այս հաշուից յետոյ յօդուածադիրը ցանկութիւն է յայտնում աւելի լաւ վիճակի և կոնսոնսուր դրութեան մէջ տեսնել կիրականօրեայ

գալրոցները, խորհուրդ է տալիս աւելի ընդարձակել նրանց շէնքերը և բազմացնել այդպիսի գալրոցների թիւը, միևնույն ժամանակ խնամք տանելով կանոնաւորել և հարստացնել նրանց մասենադարանները, որպէս զի նորա կարող լինին աւելի մեծ յաջողութեամբ ժողովրդական լուսաւորութեան գործին ծառայել:

—Գործարաններում աշխատող փոխաւորակ բանուորների կրթութեան գործը Ռուսաստանում. Փինանների նախարարութեան հրատարակած «Ռուսաստանը ժԹ. դարու վերջին» զբոս մէջ տպուած է հետեւեալ հաշիւը գործարաններում աշխատող փոքրահասակ բանուորներին կրթութեան մասին:

Պետութեան 60 նահանգներում գործարաններին կից 1899 թուի Յունուարի 1-ին կայ 446 գալրոց, 30,283 աղայ և 16,690 աղջիկ աշակերտներով, որոնցից միայն 44,385 հոգին փոքրահասակ էին. զոյանից գործարաններում աշխատում էին 4307 հոգի, գործարաններում աշխատող բանուորներին զաւակներ էին 32,958 և կողմնակի անձինք 7120 հոգի:

Բոլոր 446 գալրոցների տարեկան ծախքն էր 787,800 ռուբլի, որից գործարանատէրերը տալիս էին 732,056 ռուբլի, բանուորները 22,720 ռուբլի և զեմստովները 14,847 ռուբլի: Պակասորդը լրացնում էին հոգևոր վարչութիւնը, ժողովրդական կրթութեան նախարարութիւնը, քաղաքային ինքնավարութիւնը և մասնաւոր անձինք: Գալրոցների շէնքերը, վերանորոգութիւնները և այլ ծախքերը նոյնպէս ծանրանում էին գործարանատէրերի վրայ, որ եթէ հաշուելու լինենք, տարեկան ընդհանուր ծախք կլինի մօտ մի միլիոն ռուբլի, որ այնքան էլ շատ չէ, եթէ ինկատի ունենանք, որ 1899-ի յունուարի 1-ին այն 60 նահանգներում կային 19,292 գործարան, 1,453,925 բանուորներով, որոնցից 30,000 փոքրահասակ էին:

С. Петербургскія Вѣдомости. № 265.

— Հսկա. 1-ին Ալէքսանդրո—նեակի վանքի տաճարում Պետերբուրգի միտրօպօլիտ Անտօնիոսի և բազմաթիւ բարձրաստիճան եկեղեցականների ու աշխարհականների ներկայութեամբ կատարուեցաւ 30 տ. առաջ Պետերբուրգում բնակող մի խումբ չեխների, (14 հոգի) պրօփօսաւ եկեղեցու ծոցը մտնելու հանդէսը: Հանդիսաւոր պատարագից յետոյ առաջ դրաքննիչ Վլադիմիր վարդապետը մի ճառ խօսեց՝ յայտնելով այն միտքը թէ չեխական վերածնութիւնն սկսուած է արդէն և ցանկալի է, որ բոլոր ոչաւոն աղգերը հետզհետէ միանան Նիքիլ—Միթոսեան աւանդութիւնների սուրբ հիման վերայ: Պալատական աւագներէց Ի. Լ. Եանըշևին յատուկ հեռագիր ուղարկուեցաւ պատգամաւորներին և հանդիսականներին կողմից, իբր մի անձի, որ 30 տարի ա-

և աջ կատարել էր նոցա պրօվօսլաւ եկեղեցու ծոցը ընդունելու կարգը:

Դէպքը տեղի ունեցաւ 1870 թուականին. հանդիստւոր մկացումը կատարուեցաւ զանազան քաղաքների պատգամաւորների, սլաւոնական ընկերութեան անդամների և մեծ բազմութեան ներկայութեամբ: Կարգը կատարում էր հ. Խանըշևը, որ այն ժամանակ Պետերբուրգի հոգևոր ճեմարանի տեսուչ էր, իսկ ներկայ եղող Խոիդոր միարօպօլիտը կարգաց լերջին աղօթքը:

Մկացման անմիջական զարկ տուող հանգամանքն այդ ժամանակները պապի անսխալականութեան հրատարակած վարդապետութիւնն էր: Դէպքը շատ մեծ վրդովմունք յառաջացրեց, կաթոլիկ աշխարհում. ուստի և չեխերն ևս, ինչպէս յայտնի է, որոնք Հռոմի աչքում միշտ «կաթոլիկ եկեղեցու հերձուածողներ» էին երեացել, շտապեցին արտայայտել իրենց զգացումները: Մի հանգամանք նշանաւոր է. այն, որ չեխական այդ շարժումը ոչ միայն արտասահմանում, այլ նաև Ռուսաստանի բոլոր քաղաքներում արտայատուեցան միաժամանակ. Կովկասի, Մոսկվայի չեխերն ևս ցանկութիւն յայտնեցին միանալ Վօլինսկի 300 չեխերի հետ: Այս շարժումը արձագանգ դտաւ և Չեխիայում. Պրագայի քաղաքային խորհուրդն առաջարկեց ձրիապէս տալ Ս. Նիկողայոս եկեղեցու շինութեան գետինը. պրօվօսլաւ եկեղեցու գիրկն անցան և մի քանի ջերմ սլաւոն ազգասէրներ, ի թիւս որոց և այժմեան կշիւ ունեցող մշադօշեխերի կուսակցութեան հիմնադիր Սլադկովսկին:

Անցած 30 տ. պատմութիւնը ցոյց տուեց, որ համապատասխան միացման գործն այնքան էլ չուտ չպիտի կատարուէր: Պրօվօսլաւ եկեղեցու գիրկը դառնալու չեխական բուռն զգացումները շատ մեծ դժուարութիւններ կանգնեցին աւստրիական իշխանութեան կողմից, որ աւելի հակամէտ էր աջակցել հրէութիւն կամ բողոքականութիւն ընդունողներին, քան պրօվօսլաւ դարձողներին: Այնպէս որ մինչև այժմ պրօվօսլաւ չեխերն արտասահմանում չունին սեփական ոչ մի եկեղեցի և չեխական երկրներում նոցա կազմակերպութիւնը շատ թոյլ հիմքերի վերայ է: Միայն Վիէննայում դոյութիւն ունի պրօվօսլաւ չեխերի «փոխադարձ—կրթական ընկերութիւն», որի անդամները հազիւ մօտ 120 հոգի են: Մօտերս լուր տարածուեցաւ, որ պրօվօսլաւ դառնալու ցանկութիւն են յայտնել Վիեննայի չեխ—բանուորները 500 հոգի, բայց դուրս փոխարէն, իբրև «ռուսաց—կրօն» տարածողի բանտ նստեցրին դ-ր Կարալ ժինկի, որից չեխ—բանուորները սառեցան:

Դուրս փոխարէն չեխական շարժումը բուռն

Ռուսաստանում արագ քայլեր էր անում: Վօլինիայի նահանգներում 300 հազար չեխերից այժմ 25 հազար արդէն պրօվօսլաւ է. ունին իրենց սեփական եկեղեցիները, չեխ քահանաներ և չեխ քարոզչական գործիչ հ. Նէմեչիկ, որի շնորհիւ միայն վերջին տարիներս Ռուս եկեղեցու ծոցն են դարձել առաւել քան 5000 հոգի: Բաղմաթիւ չեխեր մի ուրիշ քարոզիչ-գործիչ հ. Վլ. Մարշալկայի ազդեցութեամբ Նովօրօսսիյսկում և Խրիմում ընդունել են պրօվօսլաւ դաւանութիւն: Գործն առաւել դանդաղ է ընթանում մեծ քաղաքների կրօնապէս անտարբեր, կրթութեամբ չեխերի մէջ. բայց նկատելու արժանի է այն փաստը, որ իրենք ջերմ կաթոլիկ միաւրով դոցանից շատերը իրենց զաւակներին պրօվօսլաւ ծէսով են մկրտել տալիս:

— Նոյեմբերի 11-ին լրանում է Պերմի հոգևոր դպրոցի 100-ամեակը: Տեղական հոգևորականների համաժողովը որոշել է նուիրել ի յիշատակ այդ օրուայ երկու մեծ պատկեր, ուսման ծրագրի մէջ մտցնել բժշկական դասեր Ե-րդ և Զ-րդ դասարաններում, որովհետև դպրանոցի սաների ապագայ գործնէութեան մէջ այդ գիտութիւնը անհրաժեշտ տեղ պիտի բռնէ, երբ հովիւը կարիք է ունենալու իւր հօտին և մարմնական բժշկութիւն մատակարարել:—Վերջին ժամանակներս Ռուս մամուլի մէջ քննութեան նիւթ էր այս խնդիրը և հոգևոր դպրանոցներից ոմանք արդէն սկզբունքով ընդունելով այդ անհրաժեշտութիւնը մտցրին ծրագրի մէջ:

— Խարկովի մեծ հողատէրերից Ա.Փ. Բանտըշևը, ինչպէս տեղեկանում ենք լրագրիւններից, մեծ նուիրաբերութիւն է արել. նա յանձնել է տեղական դպրոցական շրջանի հողաբարձուին 103000ր., որից 53 հազար պէտք է գործողութիւն Պրեւէստիյ գիւղում նուիրաբերողի որդու կառուցած դպրոցի պահպանութեան համար, իսկ մնացած 50 հազար բուրլով Խարկովի համալսարանում 5 թոշակաւոր պիտի պահուին իւրաքանչիւրը 400-ական բուրլով:

— Սալեանի բնակիչները խնդիրը, որով նոքա ցանկանում էին կառուցանել այնտեղ առժամանակեայ աղօթատուն, մինչև պրօվօսլաւ եկեղեցի կարողանան շինել և կարևոր չափով գետին յատկացնեն դորան՝ «ІЗБАВ.» ասելով Կովկասեան բարձր հոգևոր իշխանութեան կողմից հաւանութիւն է գտել:

— Пет. Вѣд. ասելով կայսերական գիտութեանց ճեմարանը խնդիր է յարուցել ճեմարանում եկեղեցի ունենալու համար, եկեղեցու տակը կլինի ճեմարանի փոքր խորհրդարան—դահլիճը:

— Բրաշովի (Kronstadt) եկեղեցիները և դպրոցները կալուածները դառն լիքը ջրացած է յօգուտ ալդ եկեղեցիներէ: Գործը հետեւեալն է. Բրաշովում պրօվօստաւ հոգեւորականութեան է պատկանում Ս. Նիկողայոսի, Յղութեան և Երրորդութեան եկեղեցիները՝ իսկ Տրանսիլվանիայում (Семиградія) երեք նշանաւոր դպրոց՝ ութ դասարանից բաղկացած տղայոց և օրերդպաց գիմնազիոն և նոյնպիսի առեւտրական դպրոց: Այդ եկեղեցիներին և դպրոցներին էր պատկանում Ռուսիականում (որ մինչ 1859 թ. Մոլդո-Վալախիա էր) զանազան կալուածներ և անշարժ կայքեր: Որ Ռուսիայի նախկին իշխան Ադէքսանդր Վուդայի († 1873) օրով գրաւուեցան: Երկար լէճերից և գիւնադէտական թղթակցութիւններից յետոյ (1860—90 թ.) Աւստրո-Ռուսական և Ռուսիայի կառավարութիւնները որոշեցին՝ որ վերջինս ամեն տարի վճարէ Բրաշովի եկեղեցիներին և դպրոցին 60,000 Ֆրանքից աւելի մի դոլար, որ և կատարուած էր մինչև 1897 թուականը: Ռուսական յայտնի նախարար Wlassitsch-ը պահանջում էր, որ այդ դոլարն ուղարկուի Ռուս. կառավարութեան կողմից անմիջապէս նախարարութեան և ոչ այդ եկեղեցիները և դպրոցները եկեղեցական հոգաբարձութեան, ուրիշ խօսքով՝ նախարարութիւնը կամենում էր մատ խառնել պրօվօստաւ ուսմանների հոգեւոր (confessionale) գործերի մէջ, այն ինչ արդէն յատուկ օրէնսդրական ճանապարհով այդ գործերի ղեկավարութիւնը պատկանում էր Սերիայի (Hermanstadt) մետրօպօլիտին, Արեդի (Arad) և Կարանսեբէշի (Caransebes) եպիսկոպոսներին: Այդ խնդիրն այժմ երկար բանակցութիւններից յետոյ, կրկին վճռուած է յօգուտ եկեղեցիների և դպրոցների: Ռուսական կառավարութիւնը պարտաւորուած է 650000 Ֆր. մօցնել Բուտապէշտի պետական դրամատունը, իսկ տոկոսները պետի գործադրուի բացառապէս նոյն եկեղեցիները և դպրոցները վերայ:

— Անցեալ յունիսին լրացաւ Բրաշովի գիմնազիօնի 50 ամեակը: Ի հեճուկս կաթոլիկները և ունիտարները սանձաւորութեան, դպրոցի 50 ամեակը կատարուեցաւ առանձին շքով: Տօնախմբութիւնը ոչ միայն դպրոցական, այլ և եկեղեցական բնաւորութիւն էր կրում, որովհետեւ այդ դպրոցը պահպանուած էր ինչպէս ասացինք, «եկեղեցական դրամագլխով» որ քիչ առաջ (մարտին) էին տարել, Սերիայի մետրօպօլիտ Մեցիան (Metziann), Կարանսեբէշի եպիսկոպոս Նիկոլայ Պօպէյ (Popein), և Արաւի եպիսկոպոս Յովսէփ Գօլաիշ (Goldis) հանդիսաւոր պատարագ մատուցին նորից դրամած երեք տաճարների մէջ: Քաղաքային դահլիճում ևս միարօպօլիտի նախարարութեան ներ-

կայացուցչի և Ռուսական ամեն կողմից հաւաքուած պատգամաւորների ներկայութեամբ մեծ հանդէս կատարուեցաւ խօսուեցան բաղմաթիւ ճառեր, որոնց էութիւնն էր՝ հրաւերել Ռուսական բոլոր պրօվօստաւ Բուսմաններին ի միութիւն:

— „Славянский Вѣкъ“ «Վիստալա Վիեննա» յօգուածում սլաւոն ցեղերի հետեւալ թուերն է տալիս. Վիեննայում ապրում են 40000 չեխ, 20000 սլովակ, 30000 սլովէնց, 20000 սերբ և խրուատ և 20000 լեհ, ընդամենը մօտ 1/2 միլիօն սլաւօն: Եթէ սլաւօն ցեղի ղեկավարներն էլ հաշուի առնուի դուրս կգայ, որ Վիեննայի կէսը սլաւոն է. բայց չնայելով այս ամենին սլաւոններն այնտեղ չունեն ոչ սեփական եկեղեցիներ, ոչ դպրոցներ:

ԿԱԹՈՒԿ ԵՎ ԵՂԵՑԻ.

Տաճկաստանում դանուղ զանազան ազգութիւնների պատկանող կաթոլիկները մէջ վերջերս նկատուած է բողոքականութեան յարող մեծ հոսանք, Ս. Ս. Յէժ. բացատրում է այդ Տաճկաստանում այժմ գերմանական ազգեցութեան զօրանալով ի վնաս կաթոլիկութեան. Կաթոլիկ հօտի Կ. Պօլսի ղեկավարները Վատիկանից խիստ հրաման են ստացել ամեն միջոց ձեռք առնել այդ «կորստաբեր» շարժման համար:

— Lok. Anz. Հռոմի թղթակիցը հաղորդում է, որ Վատիկանի շրջաններում մեծ յուզում է տիրում Լեոն XIII-ի դէմ, իբր լաբաժ դաւադրութիւնը երեւան հանելու պատճառով: Ոստիկանութիւնը, իբր թէ, գրաւել է այն նամակները, որոնց համեմատ ամերիկական անիշխանականները որոշել էին սպանել պապին: Նամակները հասցրել են պապական ժանդարմների աւազին: Այս պատճառով էլ Վատիկանում նախազգուշութեան առման միջոց են ձեռք առել, Բոլոր եպիսկոպոսներին շրջաբերական թուղթ է ուղարկուած աշաղջութեամբ հետեւելու ուխտաւորներին: Առանձնապէս վտանգաւոր է համարուած հոկտեմբեր ամսին Ս. Պետրոսի եկեղեցում լինելիք մեծ տօնը, որի ժամանակ ուխտաւորների հետ կարող են եկեղեցի սպրտել և անիշխանականները: Անգղիական ոստիկանութիւնն իմաց է տուել իտալական ոստիկանութեան, որ Ամերիկայից եկել են ութ անիշխանական, նոցանից երկուսն արդէն Իտալիա են գնացել:

— Օգոստ. 25-ին (սեպտ. 8-ին) խռուատները մեծ շքով կատարեցին իրենց նշանաւոր գործիչ և հայրենասէր Իօսիֆ Իւրիյ-Շարօմայերի եպիսկոպոսութեան 50 ամեակը: Շարօմայեր եպիսկոպոսը, չնայելով իւր գերման ծագման, արեւ-

մըտեան և հարաւային ուղւոնների ամենաջերմ և անձուրաց պաշտպաններից մէկը դարձաւ: Ծնուել է 1815 թ. Սլաւոնիայի Օսէկ գեղդում աղքատ ծնողներից, որոնք թէև Գերմանացի, բայց արդէն երկար ժամանակ սլաւոնների մէջ ապրելով՝ սլաւոնացել էին: 1833 թ. դպրոցն աւարտելուց անմիջապէս յետոյ Դիակովայի եպիսկոպոս Սուչին ուղարկուեց և նորան Պեշտի հոգ. դպրանոցը, 1834 թ. Շարոսմայերն ստանում է փոխտնօրէնութեան վարդապետի աստիճան. 1838 թ. ձեռնադրուեց և քահանայ, 1841 թ. մտնում է Վիեննայի ս. Օգոստինոսի աստուածաբանական բարձրագոյն դպրոցը և 42 թ. ստանում է աստուածաբանութեան վարդապետի աստիճան. Դիակովոյ վերադառնալով նա նշանակուեց հոգ. դպրոցի փ. տեսուչ, իսկ 48 թ. Դիակովայի Վոլկովիչ եպիսկոպոսի հրաժարելով՝ երկտասարդ (33 տարեկան) Շարոսմայերը նշանակուեց նորա տեղը: Եպիսկոպոսանալով Շարոսմայերն իւր ամբողջ ոյժերն ու կարողութիւնը նուիրում է խրոնուած ազգին: Նա հիմնեց տղայոց և աղջկանց կրթարաններ, 50 հազար դուլդէն նուիրեց Զակրեբում խրուատների ձեմարան հիմնելու համար, որին յետոյ նորեց նուիրեց 20000 դուլդէն և իւր նկարների սրահը 300000 դուլդ, արժէքով: Ճեմարանի նոր շէնքի համար նա ընծայեց 60000 դուլդէն, իսկ Զագրէբում խրուատների համալսարան հիմնելու համար 50000 դուլդէն: Բացի դորանից Շարոսմայերը նշանաւոր դոմարներ է նուիրել զանազան գիտական և զրախան հաստատութիւններին: Իւր միջոցներով նա Դիակովայում կառուցեց առաջնորդական կոտեժ. իւր նախորդները ժողովել էին այդ նպատակով 300 հազար, իսկ ինքն ևս իւր կողմից նուիրեց 500000 դուլդէն: Յորելեանի օրը Շարոսմայերն սլաւոնական երկրի ամեն կողմից անթիւ հեռագրներ և շնորհաւորական թղթեր ստացաւ:

— Զագրեբում վերջին օրերս տեղի ունեցաւ խրուատների առաջին կաթողիկոսական համաժողովը: Մասնակցում էին երկու հազարից աւելի մարդ, որոնց մէջ և մօտ 20 խրուատ-սլաւոնական նահանգների եպիսկոպոս. մասնակցում էր և ինքը Շարոսմայերը, որին համաժողովին անդամները ընդունեցին ըստն ողևորութեամբ: Pensée Slave այդ մասին կարծիք է յայտնում, որ այդ ժողովին ժամանակի պահանջ էր, ինչպէս և պապի աշխարհային իշխանութեան մասին եղած ժողովի վճիռը: Վերջին նպատակին հասնելն անկարելի է, ասում է նա, մանաւանդ այժմեան հանգամանքներում, երբ խրուատների երկրի միութիւնը վտանգի մէջ է, երբ ժողովի անդամների մէջ կան մարդիկ, որոնք մաքառում են միւսների հայրենիքի խնդիրների

դէմ, այն ինչ հիւսնում են միւս կողմից այնպիսի մի կրօնով և եկեղեցով, որ երբէք չէ համապատասխանել սլաւոնական ցեղերից և ոչ մէկի հոգեկան պահանջներին, որի գեղեցիկ ապացոյց խրուատների դարաւոր մաքառումը:

Մի ուրիշ յօդուածում Pensée Slave երկնք է բարձրացնում Շարոսմայերին և նկատում է.

«Այդ վարմանալի մարդու» սլաւոնական միացման դործի այդ նոր առաքեալի մէջ անհասկանալի և ցաւալի է տեսնել մի բան միայն. ինչպէս է որ նա, այդ հանձարը, հար. և արեմտեան սլաւոն կաթողիկոսների դուրս չէ անցնում, առաջնորդ չէ հանգիստանում նոցա մէջ աւելի ու աւելի զգալի դարձող սլաւոնական ցեղերի դէպի պրօվօսլաւ եկեղեցին տաճած զգացումներին. մի եկեղեցի, որ միայն կարող է բոլոր սլաւոն ազգերի հոգեկան պահանջներին բաւարարութիւն տալ, ինչպիսի պահանջներ էլ որ չարտայայտուին»:

— Իտալիայում նորեց սկսուել է պապական և աշխարհական իշխանութիւնների մաքառումը: Այդ մաքառումն սկսուեցաւ, ասում է НОВОСТ, Հումբերտո արքայի մահուանից յետոյ անմիջապէս: Առաջին քայլն էր Ֆէրրարի ծիրանաւորի այցելութիւնը Մարդարիտա թագուհուն, Սկզբում ծիրանաւորի Մօնցա դալը բացատրում էր նորանով, որ պապը եպիսկոպոսի միջոցով Մարդարիտա թագուհուն իւր վշտակցութիւնն էր յայտնում: Բայց այդ պատուիրակութիւնն աւելի նուրբ խնդիր էր շօշաւում: Ֆէրրարին պէտք է համոզէր թագուհուն համաձայնել թաղել Հումբերտո արքային Սուպերդայում, քանի որ նախահինամութիւնն ինքն էր որոշել, որ նորա մահը Հումբից դուրս լինի և որ Պանթէոնում թաղելը, դուցէ, նոր և անհաճոյ դժուարութիւնների առիթ կտայ: Թագուհին յայտնեց, որ առանձնապէս իւր համար ևս շատ հաճելի կլինէր ամուսնու թաղումը կատարուի Սուպերդայում՝ անհմական դամբարանում, բայց նախ պէտք էր իմանալ, թէ հանգուցեալը իւր թաղման մասին նախօրօք որեւէ կարգադրութիւն չէ արել, իսկ եթէ այդպիսի կարգադրութիւն չլինի, այն ժամանակ խնդրի վճիռը կախուած կլինի նոր արքայից և ծերակոյտի որոշումից: Վիլհելմաւում ոչինչ չդառնուեցաւ Հումբերտոյի կողմից: Նախաբարական արտակարգ ժողովը վճռեց Հումբերտո Ա. ի աճիւնն ամիսիկէլ Պանթէոնում, իւր հօր մօտ. Վիկտոր Էմմանուէլ III հաստատեց այդ վճիռը, թէև մայրը պարտք համարեց յիշել և Լեոն XIII-ի արտայայտած ցանկութեան մասին: Կամենալով առաւել ևս ընդդժմ լինել իւր վճիռը, երկտասարդ արքան ժողովը ինչ ուղղած իւր առաջին հրովարտակի մէջ յիշեցրեց, որ Հումբն

անձեռնմխելի կմնայ այսուհետև ևս օտար իշխանաւորն նկատմամբ և կրկնեց միևնոյն նախադասութիւնը, ինչ որ Վատիկանը երբէք ներել չկարողացաւ իւր հօրը: Վիտոր-Էմմանուէլ III շատ պարզ կամենում էր ցոյց տալ, որ պապականութեան առաջ գլուխ ծռելու ամենակին ցանկութիւն չունի:

Մարդարևոտ թաղութիւն իւր կազմեց նոր բարդութիւնների տեղիք չաալու համար, ամենաշեքմեռանդ հողածութեամբ կամեցաւ թաղման աքաղաղութեան մէջ կաթոլիկ եկեղեցու պահանջները և ոչ մէկը բաց թողած լինել: Մօնցի արքայական մատուռի մէջ ամեն փամանակ պատարագ էր կատարուում ինչպէս և բաղնիքի ալի և ալլ մատուռներում և եկեղեցիներում: Եւ երբ Հռմբերտօ արքայի գին աղբային դրօշակի մէջ վաթսաթած գերեզման լծեցրին՝ Մարգարևոտ թաղութիւն հողատար գտնուեցաւ հանգուցեալ ամուսնու ձեռքն անցնել մի թանգագին «լարդարան», ինչպէս պահանջուում է կաթոլիկ եկեղեցու կողմից: Նա մինչև անգամ յատուկ աշօթք գրեց իւր ամուսնու համար՝ իբր արտայայտութիւն իւր ջերմեռանդ կաթոլիկութեան: Բայց այս բոլոր քնքոյշ հողածութիւններն անկարող եղան մեղմացնել զայրացած Վատիկանին: Մաքառումն սկսուեցաւ: Osservatore Romano յայտնեց, որ անփամանակ վախճանութեամբ արքային եկեղեցական ծիսով թաղելու իրաւունք տուեց Հռոմէական եկեղ. վարչութիւնը վարուեցաւ «նկատի ունենալով միայն Հռմբերտօ Ա. բարեպաշտութիւնը», բայց դորանով ի հարկէ նա ամենակին միտք չունէր յետո կոչել այն ծրագրերը, որով Սալօյեան տունը արտաքոյ եկեղեցուց է հաշուում: Այդ ծրագրի էութիւնն այն է, որ Իտալիան դառնայ մի հասարակապետութիւն՝ գլուխ ունենալով Պապ—արքային և ոչ մի կերպ հաշտութիւն չի կազմի ներկայ աշխարհական իշխանութեան հետ: Վերջին տարիներս Իտալիայում պատահած հասարակաց դժբաղդութիւնները, Աֆրիկայում նոր դադութիւններու վերջին անյաջող փորձերը, յաճախակի սուլերը, հասարակ դասի մէջ աճող և զարգացող ծայրահեղ պաղաւթները,—այդ ամենը անդրլեռնականները վերադարձում են Հռոմի քահանայապետի դժբաղդ կացութեանն ու նորա գերութեան մէջ դատապարտուած մնալու լինակին:

— Կաթոլիկ մամուլը և հողեւորականութիւնը մինչև Փարիզի ցուցահանդէսի բացումը դուշակում էին, որ ցուցահանդէսը Ֆրանսիայի դժբաղդութեան նախօրէքը կլինի: Նախ անտեսապէս, դաւաճացիները իրենց խնայողութիւնները պիտի Փարիզ բերեն և անմտօրէն ծախսեն. ապա արդիւնաբերութեան տեսակէտից

Ֆրանսիան ամբողջ աշխարհին պիտի թեթևամտութեամբ ցոյց տայ իւր նորագոյն դիւտերը և ուրիշները պիտի օգտուեն: Ցուցահանդէսը նոյնպէս և հասարակական մի շարք պիտի դառնայ: Այստեղ անհրաժեշտ պիտի լինին բաղնիքի աշխատող ձեռներ, որոնք դործն աւարակելուց յետոյ պիտի մնան անգործ և առանց միջոցների, որոնցից շատերն անշուշտ վտանգաւոր և ոչ ցանկալի տարրեր պիտի դառնան: Ամենազխաւորն,—ստում են նորա—ցուցահանդէսը բարոյական դժբախտութիւն պիտի դառնայ: Փարիզ պիտի թափուեն աշխարհիս ամեն կողմից պարսպորտ և զուարճատէր մարդիկ, այնտեղ շուայութիւն և ղեխութիւն վայելելու յուսով: Այդպիսի միմիայն շուայտութիւն վնասող, մարդիկ լոկ բարոյական անանկութիւն կտան:—

Այս խորհրդածութիւնների բնական եզրակացութիւնը պիտի լինէր՝ մաքառել ցուցահանդէսի բացման դէմ կամ դոնէ ոչինչ մասնակցութիւն չունենալ այնտեղ: Բայց ընդհակառակն եղաւ: Ցուցահանդէսը, մտածում էին ջերմ կաթոլիկները, միևնոյն է գլուխ պիտի դայ, որքան էլ մաքառենք, ապա ուրեմն եթէ մենք ևս մասնակցենք և ի ցոյց դնենք մեր գործնէութիւնն ու հետեւանքները, դոնէ նպաստող կլինենք չարիքի փոքր չափով արտայայտուելուն: Իւրաքանչիւր գիւղում կայ եկեղեցի և համարեա նորա կողքին ևս ցքետուն, որի յաճախորդները, դժբաղդաբար, աւելի են: Միեթ՝ եկեղեցին վաղելով՝ փակած կլինենք և գինետունը: Ընդհակառակն, առաջնի զօրեղ պահպանութիւնը միայն պատճառ կդառնայ վերջինի փակուելուն: Եւ ահա, հասարակական բարոյական հիմքերը քանդող այդ հաստատութիւնների կողքին, կաթոլիկ հողեւորականութիւնը կանգնում է հասարակական վերանորոգման հաստատութիւններ:

2-նայելով որ կաթոլիկ հողեւորականութիւնը իւր խիստ քննադատութիւններն անում էր հրապարակապէս, բայց և այնպէս Ֆրանսիական Հանրապետութիւնը չղացաւ նոցա Տրօկադերօյի պարտիզում տեղ յատկացնել: Կամուր նուերաբերութեամբ ժողովուեցաւ 100 հազար ֆրանկ, որով Սենայի աջ ափին, բարձրացաւ երկու յարկանի մի շէնք, ուր այցելուն ծանօթանում է կաթոլիկ քաղոցութեան—գլխաւորապէս Ֆրանսիական—գործնէութեան, հետեւանքների, թափած ջանքերի, հանդիպած դժուարութիւններն ու վտանգներն հետ, որ ուսուցանելու, դաստիարակելու դործը, բարեգործութեան ու քաղաքակրթութեւնը ձգտումները հետզհետէ բաց են ածում նոցա առաջ:

Սրահի ներքին յարկը փոքր ինչ թատրոնական ապաւորութիւն է անում: Արուեստական,

աղօտ լուսաւորութեամբ մեր առաջ պատկերա-
նում է քարոզական կեանքից վեց տեսարան (պատ-
կերները ընական մեծութեամբ՝ պատրաստուած
մեղրամոմից)։ Առաջին տեսարանը ներկայացնում
է 1683 թ. գնդակահար արած ժան-դըր—Աաշեր
քարոզչի մահը՝ որ տեղի ունեցաւ Ալփերում,
երբ Արաքներն ստիպեցին նորան մահմետականու-
թիւն ընդունել։ Երկրորդ տեսարանը հովուերգա-
կան ընաւորութիւն ունի։ Ս. Վիկինտուս ընկե-
րակցութեան քոյրերից մէկը փոքր աղջկներին
գաս է տալիս։ Պատի վերայ կախած է աշխարհա-
ղըրութեան քարտէս։ Տեսարանը ներկայացնում է
Մադակասկարի մի անկիւնը։—Երրորդ տեսա-
րանը մեղ տանում է Բերմանիա Քրանցիսկեան
կոյտերից մէկը հիւանդապահ է մի ուրուկի մօտ։
Ապա մեր առաջ պատկերանում է բեւեռային աշ-
խարհ, ամբողջապէս ձիւնով ծածկուած, ցրտից
կեկուած քարոզիչը մտնում է մի սառցակերտ
խրճիթի դռնից։ Հինգերորդը պատկերացնում է
Բօրի քարոզչի գլխատումը 1838 թ. Ռօնկինում,
չինացիներէ ձեռքով։ Վեցերորդը ու հոգու կար-
գի քարոզչներէց մէկը դիտին է հաւաքել փոք-
րիկ նեղրիկներին և կրօնի դաս է տալիս։ Այս
տեսարաններէ մէջ կանգնած է ժան Գարբիէլ
Պերբուայէրի արձանը խաչի վերայ կապուած. նա
Լազարեան կրօնաւորներէց էր, որին չինացիները
1840 թ. խեղդամահ արին խաչի վերայ։ Այս
ախուր արձանից ոչ հեռու դետեղուած է ու Յով-
սէփի խնամածութեան Բէյրութի խաղաղ որբա-
նոցը։

Այս ամենը շատ զօրեղ տպաւորութիւն է
գործում պատահաբար այստեղ ընկնող շրջիկի
վերայ։ Ահա թէ ինչու։ Տրօհադերօյի շուրջը դե-
տեղուած են տաք դօտու երկրներէ՝ Եգիպտոսի,
Ալփերի, 2ինաստանի սրահները, իրենց աղաւթին
անբաժան զուարճալայրերով, թատրոնով, երա-
ժըշտութեամբ և արևելեան պարերով, որից
արըշտութեան հոտ է բուրում։ Եւ ահա ցուցա-
հանդիսի զուարճութիւն որոնող շրջիկներէց մէկը,
որ նոր էր հանգիստտես եղել մի արտակարգ ցուի
պարի, յանկարծակի ընկնում է քարոզչներէ կի-
սամութ սրահը, ուր ամեն ինչ զօրեղ հակադրու-
թեամբ նորան տկամայից ստիպում են յիշել, որ
կայ և մի այլ, զուարճութիւնից և վայելքներից
դուրս աշխարհ, որ նուիրում է բարձրագոյն և մեծ
դադաւարների իրականացման։ Վոպէկներէ համար
«որովայնապար» խաղացողներից և ամեն ոտորա-
քարշութեան պատրաստ շրջանից յետոյ, նա
յանկարծակի է գալիս և տեսնում, որ կային և
կան մարդիկ, որոնք գերադաս են համարում
մերձաւորի համար կեանք անգամ չինայել, քան
որև է դատարի խօսք տեսել։

Հինութեան երկրորդ յարկը յատկացրած է

այլ բանի, այդտեղ կաթսիկ քարոզչութեան հա-
սած հետեւանքներն և դործադրած ոյժի մասին
ինչ տեղեկութիւններ կամենանք կարող ենք ոտա-
նալ։ Սանդուղներէ երկայնութեամբ կախուած
են բաղմաթիւ քարտէշներ, ամենից առաջ աչքի
է զարնում կաթսիկ քարոզչութեան գրաւած եր-
կըններէ քարտէշը։ Քրանսիական քարոզչութեան
երկիրները նշանակուած են վարդագոյն, Եթէ
Աֆրիկան հիւսիսից հարաւ երկու կիսի բաժանենք,
ապա կտեսնենք որ արեւմտեան Աֆրիկան լուսա-
ւորում է լոկ միայն Քրանսիական քարոզչութիւնը,
իսկ արևելքում՝ Մադակասկարում նոյնպէս նոցա
ջանքերով է քրիստոնէական լոյսը տարածում։
Հեղաղիծ (diagramme) քարտէշներին նայելով կա-
թսիկ քարոզչութեան տարածման գործը (Propagan-
da fidei) հետզհետէ աւելի լայն ծաւալ է ստանում,
իսկ Քրանսիան միւս բոլոր աղաւթիւնների մէջ
առաջին տեղն է բռնում. նոյնպէս շեղագծերով
ցոյց է տուած և միւս քարոզչ ընկերութիւննե-
րի—Դոմինիկեանների, Քրանցիսկեանների, Լա-
զարեանների և չնայած գործնութիւնը, Վերին
յարկում դետեղուած են դանաղան տկանաւոր
քարոզչական գործիչներէ, քարոզչ եղբայրների և
քոյրերի պատկերներ, վայրենիների սովորեցրած
դանաղան արուեստների, ձեռագործների, դիւ-
ղանտեսական արտադրութիւնների նմուշների
հետ։ Այդ տեղ է դետեղուած և պաշտաման այն
առաւիկաների տեսակները, որոնց դէմ է ուղ-
ղուած քարոզչներէ ջանքերը (կուռքեր, բրժ-
ժանքներ, մեծ մասամբ Մադակասկարից)։

Այստեղ կարող ենք ծանօթանալ քարոզ-
չութիւնների դործնութեան հետ և ու։ Վիճակա-
գրական թուերը ցոյց են տալիս, որ ամենից դար-
ժունեայ են ճիզուրտները և առաւել ևս Քրանսի-
այի ճիզուրտները։ Հիշուիւիւ—քարոզչներէ թիւն
այժմ 3789 է, որոնցից 755 հոգի Քրանսիա-
յի (չնայելով որ սպանացի ճիզուրտները 838 հո-
գի են, բայց դործնութեամբ շատ յետ են
մնացել)։ Քրանսիայի ճիզուրտները դործում են
ներկայումս Ասիայում և Ամերիկայում, բաղմա-
թիւ են և 2ինաստանում, Յէյթնում, Մատուրա-
յում (Հնդկաստանի հարաւ—արևելքում, որտեղ
Քրանսիայի և Պորտուգալացի ճիզուրտների մէջ
վերջերս մեծ ընդհարում է եղել), Հայաստա-
նում և Ատրիքում։ Աֆրիկայում նոքա կենտրո-
նացած են Եգիպտոսում և Մադակասկարում,
վերջին կէտը նոցա առանձին ուշադրութեան ա-
ռարկայ է։ Այստեղ առաջին անգամ նոքա եկան
ԺԺ. դարու կիսին։ Տանանարիվա (Մադակասկա-
րի գլխաւոր քաղաքը) եկողն էր առաջին անգամ
ճիզուրտ Փինա, եկաւ նա իբր գիտնական
ոմն, (déguisé en savant), ծածկելով իւր էական
նպատակը։ Ապա նոցա հետ միացան Վերեր և

Ժուան, իբր վերաբոյժներ: Ֆինան պատրաստում էր վառօդ, անց էր կացնում հեռագիրներ, օդապարիկներ էր թռցնում և իսկ Վեբեր և Ժուան գործում էին ըփշկական ասպարիզում: Վարձ ժամանակից նոքա երկրից վունդուեցան, հետներն էլ բոլոր Ֆրանսիացիք: 1861 թ. Ռադամա II օտարականներին նորից իրաւունք տուեց Մադակասկար մտնելու: Ճիզուկները լցուեցան կղզին, նոքա շինում էին եկեղեցիներ, ուսումնարաններ, հեռագրատներ, տպարաններ, հիւանդանոցներ և նոյն իսկ դիտարան: Բայց յետոյ երբ Մադակասկարում պատերազմ սկսուեցաւ և Ֆրանսիան աշխատեց վերջնականապէս ոտք դնել այդ տեղ, դորան իբր պատասխան դուրս բշուեցան բոլոր ճիզուկները, ուսումնարանները ոչնչացրին, եկեղեցիները կործանեցին և դիտարանը հիմնայատակ արին:

Այժմ արդէն Մադակասկարը Ֆրանսիական գաղութ է և կաթոլիկ քարոզչութեան գործը ամենալաւ վիճակի մէջ է: Ահա 1899 թ. վիճակագրական տեղեկութիւնները. շինած եկեղեցի—219, շինուող—68, շինուած մատուռ—579, շինուող—167, կաթոլիկներ—93,805, նորադարձներ—266,877, ուսուցիչ և ուսուցչուհի—2460, արուեստագիտական դպրոց—3, տարրական դպրոց—2300, զիւղանտեսական—1, ուրկանոց—2, ձրի բուժարան—4: Միւրտութիւն եղել է հասակաւորներ—5193, երեխաներ—6975, խստտուկներ—119367, հաղորդուողներ—104860, դրոշմուածներ (confirmation) 1377, ամուսնութիւն—901: Քարոզչութեան մէջ դանուում են՝ եպիսկոպոս—1, եւրոպացի քարոզիչ—46, տեղացի—1, օգնական—եղբայր—17, քրիստոնէական դպրոցական եղբայրներ—19, (մէկը տեղացի), գթութեան քոյրեր—45, (14 տեղացի):

Կաթոլիկների ասելով ամենից վատ դրութեան մէջ է դանուում քարոզչութեան գործը 2ինաստանում: Ամենահին ժամանակներից 2ինաստանը դրաւել է կաթոլիկ քարոզիչներին: Բայց նոքա գործնէութեան պատմութիւնը աւելի մարտիրոսական պատմութեան մի էջ է, քան քրիստոնէութեան կանոնաւոր զարգացման գործողութիւն: 1889 թ. տեղեկութիւններն են: 2ինական մեծ ազգի (մօտ 450 միլիոն) միջից հաղիւ 700 հազար քրիստոնէայ է հաշոււմ. հիւսիսային Հանդ—Տօնգի մէջ այդ թուին 5085 նորադարձ. Սիւանդ—Նանի մէջ 2500, հար. Մանջուրիայում—4027, Պեկինի փոխանորդութեան մէջ—300 ից աւելի, Սուանդ—Տօնգում—2627: Հանդապետութեան դեռպան Պիշոն և պատպական փոխանորդ Քալիէ արքեպիսկոպոսի ջանքերով 1899 թ. մարտի 15 ին. (ն. տ.) չինական կառավարութիւնը հրատարակեց մի հրովարտակի, որով

օրինական էր ճանաչոււմ 2ինաստանում դոյուութիւն ունեցող կաթոլիկ կղերականութիւնը և որոշոււմ էր նոցանից իւրաքանչիւրի համետական աստիճանակարգութիւնը չինացի աստիճանաւորների նկատմամբ: Եպիսկոպոսները հաւասար էին ճանաչոււմ իրենց աստիճանով և արժանիքով փոխարքաններին և նահանգապետներին. փոխանորդները և վանահայրերը—պետական գանձապահներին, դաւառական դատաւորներին և դաւառապետներին, քահանաները—առաջին և երկրորդ կարգի քաղաքապետներին: 2ինաստանում դանոււմ 790 քարոզիչներ, միայն 700 հոգի Ֆրանսիացի էին (1889 թ.). ամենից աւելի յաջողութիւն են դանոււմ քարոզիչները Մանջուրիայում, ուր ուսումնական ազդեցութիւնը շատ բարեբար ազդեցութիւն է թողել, 1900 թ. չինական անցքերն անշուշտ մեծ հետեւանք կունենան քրիստոնէաների կացութեան վերայ:

Առհասարակ ի ցոյց տրուած հաշիւները և տեղեկագիրները շատ մեծ յոյսեր են բովանդակում: Կաթոլիկ քարոզիչները, այդ տեղեկագրերի համեմատ, տարածուած են ամբողջ աշխարհում: Նոքա քարոզում են Ասիայում, Աֆրիկայում, երկու Ամերիկայում, և Աւստրալիայում. դորա հետ միասին պակաս չէ և բուն Եւրոպայում գործողների թիւը: Ֆրանցիսկեանները գործում են Անգլիայում, Իռլանդիայում, Հոլլանդիայում, Գալմայիայում, Բօսնիայում, Հերցեգովինայում, Սերբիայում, 2երնորդերիայում, Ալբանիայում, Տաճկաստանում, Ռոդոս և Կիպրոս կղզիներում և չն.—2երնորդերիայի վիճակագրական տեղեկատուն ցոյց է տալիս, արքեպիսկոպոս Մօլենովիչ, պապական փոխանորդ, նստում է Անտիվարի, Ֆրանցիսկեան—12, տեղացի քահանայ—2, համայնք—12, եկեղեցի—15, մատուռ—8, դպրոց—6, կաթոլիկ—6879, հերձուածող (պրօփօսուլ) 300000, տաճիկ—12000:

Կաթոլիկները եռանդը չէ չափաւորուում միայն հեթանոսների շրջանով, նոքա կատաղի կռիւ են մղում և բողոքականութեան ու պրօփօսուլ քարոզիչները դէմ և շատ անգամ միմեանց դէմ, եթէ վերջիններիս մէջ նկատուում է ինքնուրոյն կեանք ստեղծելու հակամէտ որ և է համայնք:

Կաթոլիկ քարոզիչների յարաբերութիւնը միւս դաւանութեան պատկանողների հետ շատ էլ բարեկամական չէ: Սերոյ, համբերատարութեան և զիջողութեան ոգին այդտեղ նկատելի կերպով բացակայում է: Բողոքականութեան դէմ մաքառելու համար Առաքելական Պահի որդիները շատ էլ մեծ խտիր չեն դնում միջոցների մէջ. նոքա դիմում են և կառավարութեան և աստիճանութեան, շատ անգամ և զէնքի այժի: Իսկ խարդաւանանքի դիմելը՝ սովորական է: Նոյն

խի ֆրանսիական չափաւոր լրագրները ոչ խիտ յարձակումներով են քննում քաղաքները, մեղադրելով նոցա, որ իրենց գործնէութեամբ խռովութիւն, յուզում և անբաւականութիւն են յարուցանում: Այդպիսով առաջ է դրուել կաթոլիկ քարոզչութեան քանակի խնդրի հետ և որակի խնդրը: 1898 թ. Մատակարարում նոցա դպրոցները մէջ ուղարկում էին 148741 հոգի, իսկ հետեւեալ տարին միայն 115968. դա բացատրւում է նորանով որ պարտադիր ուսումը վերացաւ. բայց անշուշտ ուրիշ բացատրութիւն ևս կայ: Որքան էլ թուերը ջատագովական կերպարանք են կրում, բայց զգալի է, որ յետեւ մի ինչ որ բան է թաղնուած, — որ երբեմն կրօնական տակ հաղացւում է ոչ երկնաւոր արքայութեան միտքը, այլ երկրաւոր, յայտնի արքայութեան և գերեզնիսանութեան դադարաւորները: Քրիստոսի վարդապետութիւնը տրւում է «անսուրբ» ձեռքերով: Յամենայն դէպս, այդ էլ և նկատի առած, կաթոլիկ քաղաքները քաղաքակրթական նշանակութիւնն ու ազդեցութիւնն ուրանալ չի կարելի: Նոյն իսկ եւրոպական կեանքի համար նա ունի իւր կրթական ազդեցութիւնը, իւրաքանչիւր տարեկան դադարաւոր եղբայրներ ու քոյրեր են ուղևորւում հեռու վայրեր, նիւսերի մէջ Աւետարանի լոյսը տարածելու, որոնց մէջ քչերը չեն լինի, որ դնում են անխաղաղ հոգւով:

ԲՈՂՈՒՄԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

ԳԵՐՄԱՆԻԱ

«Արարատ»-ի օտար եկեղեցիների բաժնում քանիցս մենք մատնանիչ ենք արել քրիստոնէական այլ և այլ հաստատութիւնների վերայ, որոնց նպատակն է մատաղ սերունդը կրթել քրիստոնէական — բարոյական հոգով և պաշտպանել նորան մեծ քաղաքների փողոցներին յատուկ ապականող ազդեցութիւններից: Այդպիսիներից մէկն է Սպիտակ խաչի ընկերությունը, որ ձգտում է իւր պատանի և երիտասարդ անդամներին բարոյական մաքրութեան մէջ պահպանել մինչև նրանց ամուսնական կեանքի մէջ մտնելը: Մեծ քաղաքները, ինչպէս մի կողմից քաղաքակրթութեան, դիտութեան և արուեստի կեդրոն են, միւս կողմից տարաբաղդաբար ոչ պակաս զերուրութիւններ են տալիս և բարոյական անկման համար: Սպիտակ խաչի ընկերութիւնը մի մեծ բարիք է մարդկութեան համար, որ այլ և այլ միջոցներով աշխատում է որեւէ պատանիների խիղճը դէպի բարին և մաքուրը և հեռացնել փողոցային դալթանութիւններից: Գերմանիայում 230 ճիւղ ունի այդ ընկերութիւնը՝ 17—18 հազար անդամներով: Ինչ ասել կուզէ, որ այս ընկերութիւնների

զեկավարները ըստ մեծի մասին պատշտներ են կամ նոցա ազդեցութեան տակ գործող քրիստոնէայ աշխարհականներ:

— Փոքրիկ Սաքսոնիայի քիթլիսկուն ընկերութիւնը անցեալ դարկին բոլորեց իւր գոյութեան 85 ամեակը. վերջին տարին ընկերութիւնը 31,966 աստուածաշունչ, 10,166 նոր կտակարան, 312 սաղմոսարան, ընդ ամենը 42,444 հատոր Ս. Գիրք է տարածել: Աւետարանական դաշնակցութիւնը, Լուտերի լուծման և այլ ընկերութիւններ 1000 օրինակ իրենց հաշուով տարածել են Աւետրիայի կաթոլիկութիւնից դարձած նոր բողոքականների մէջ: Ընկերութիւնը ոչ մի շահագիտական նպատակ չունի, այլ միայն կամենում է Ս. Գիրք տարածելով քրիստոնէութեան ծաւալման և կենդանութեան նպաստել. այդ է պատճառը, որ անցեալ տարի ընկերութիւնը 66,928 մարկ օգուտ է ստացել Ս. Գրքի վաճառուից, այն ինչ ծախս ունեցել է 96,193 մ: Մնացած 29,265 մարկը նուիրաբերութիւններով է ծածկուած, միայն 1899 թ. զատկի ժողովարարութիւնը 18,538 մարկի է հասել:

— Քրիստոնէական մի գեղեցիկ գործ է բանասեր-կելուրիւնից ազատաւմենի խնամաստութիւնը: Բանդի բնակիչները մեծ մասով պատկանում են ժողովրդի ստորին և փչացած դասակարգին: Այդպիսիները իրենց պատիժը կրելուց յետոյ, երբ ազատւում են առանց նիւթական և բարոյական նեցուկի՝ կրկին ընկնում են կեանքի հոսանքի մէջ և շատ անգամ ձեռք առնում իրենց արհեստը՝ գողութիւն և նման զրաւմունքներ, որոնց համար պատժուել էին: Պատիժը ոչ միայն դպրոցում, այլ և կեանքի մէջ պէտք է դաստիարակչական նշանակութիւն ունենայ, ևնց այդ սկզբունքով էլ բանդերի վարչութիւնները այլ և այլ միջոցներով ձգտում են բարեփոխել պատժի ենթարկուածների ներքին աշխարհը, վարժեցնելով նրանց աշխատանքի, աւելի երկրասարդներին արհեստներ սովորեցնելով և նա Քրիստոնէական այդպիսի բաղմամբիւ հաստատութիւններ կան այլ և այլ քաղաքներում: Ընկերութիւնը հոգւում է նոր ազատուած բնտանիքի ծախսերը առաջին օրերում, աշխատում է պաշտօն գտնել նորա համար, կամ վարձով զբաղեցնում է ընկերութեան վերաբերեալ գործերով:

Իւրաքանչիւր դաւառ Գերմանիայում այդպիսի մի ընկերութիւն ունի: Գրեզդենի գաւառի ընկերութեան 62 տարուայ հաշուետուութիւնից երևում է, որ 1899 թ. նորա խնամքը վայելել են 601 անձինք, որոնցից 77 կանայք էին, 23-ը 18 տարեկանից ցած պատանիներ, 394 հոգի ամուրի երկրասարդներ, ընդհանուր գումարից 465 հոգի երկրորդ անգամ պատժի ենթարկուածներ, ընկերութեան յատուկ խնամքին ենթարկուել են 211 հոգի, որոնք զրամական նպաստ են ստացել կամ

ընկերութեան միջնորդութեամբ պաշտօն են ձեռք բերել, Ամուսնացեալներից շատերի ընտանիքը խնամուել է ընկերութեան հաշուով նոցա բանդարկելութեան ժամանակ: Մի տարուայ ընթացքում ընկերութիւնը 6243 մարկ ծախս է ունեցել և 7585 մարկ եկամուտ. ընկերութեան կարողութիւնը հասնում է 61482 մարկի: Զպէտք է մոռանալ, որ այս ընկերութիւնը մի գաւառի համար է. բայց այդ գաւառում ո՞վ դիտէ ուրիշ քանի տեսակ քրիստոնէական բարեգործական հաստատութիւններ կան:

Մետցի Կալվինիստական եկեղեցու Կոնսիստորիայի յայտարարութեամբ բողոքականների թիւը 1883 թ. իւր շրջանում 10,900 էր հասնում, իսկ այժմ 24,829 հոգի: Քսան տարուայ ընթացքում նոյն շրջանում կառուցուել են 20 նոր եկեղեցի, իսկ ութը նոր են սկսել կառուցանել: Մետցի նահանգը կաթոլիկ երկիր է, բողոքական համայնքների և եկեղեցիների այդպիսի զգալի աճումը, բողոքական պատերների յաջող գործունէութեան արդիւնք պէտք է համարել:

— Անցեալ համարում հրատարակեցինք հ. Կարապետի մի յօդուածը Զինաստանի առաքելութեան մասին եղած տարբեր կարծիքների մասին: Բնականաբար հեթանոսների մէջ քրիստոնէութիւն տարածող շրջաններում մաքերի յուզում պիտի յառաջ գար շատ անգամ անտեղի յարձակումների համար: Նորերս Հեռանում միսիոնարների առաջնորդութեամբ բազմամարդ ժողով էր գումարուած, ուր պատուր Կրանցը, որ երկար տարիներ միսիոնարութիւն է արել Հանկայում, մի բանախօսութիւն արաւ «Գերմանիայի միսիոնարական պարտքը Զինաստանում» վերնադրով: Բանախօսութեան ազդեցութեամբ բոլոր ժողովականները հետեւեալ վճիռը հաստատեցին: «Աւետարանական Ե. միսիոնարական ընդհանուր ժողովը զայրոյթով իւր բողոքն է յայտնում այն անարդար և ոչ ապացուցուած մեղադրանքների համար, որ շատ լրագրիներ չինական շիոթութիւնների պատճառով բարդեցին միսիոնարների վերայ, ժողովականները յատկապէս բողոքում են Զինաստանում եղած գերմանական նախկին դեսպանի դէմ: Ժողովականները յոյս ունին, որ բողոքական քրիստոնէաները չեն մոլորուի անհիմն կասկածներով և կշարունակեն աջակցել աւետարանի քարոզութեան գործում, որով յոյս ունին Զինաստանցիների ներքին վերածնութեան գործին նպաստել:

— Հասնում միեւնոյն ժամանակ գումարուել է Արեւելքում գործող քրիստոնէական օգնող դաշնակցութեան Ե. ընդհանուր ժողովը (Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient), ուր որոշուած է շարունակել թուրքիկ թերթերի հրատարակութիւնը ժողովրդի մէջ գէպի այս գործը սէր

զարթեցնելու նպատակով, երկրորդ մի հայ ուսուցիչ և ֆարդիլ պահել Մարաշի շրջակայքում 500 մարկ թոշակ նշանակելով, երրորդ 200 մ. նպաստ նշանակել նոյն գործի համար նշանակուած գերմանացի պաշտօնեաների կազդուրութեամբ նպատակով դարձեալ Մարաշի շրջակայքում:

Մեր ընթերցողներին յայտնի պէտք է լինի, որ այս ընկերութիւնը կազմուած է յսկայապէս հաշոյ օգնելու նպատակով: Տարաբաղգաբար վերջին տարիներս քրիստոնէական օգնութեան դադափարի հետ կարծես միացել է և միսիոնարութեան խնդիրը: Մենք կասկածով ենք յայտնում այս միտքը, որովհետեւ գործի գլուխ կանգնած շատ պատուիրներից յաճախ ապահովութիւն ենք ստացել, թէ իրենց նպատակը կզբայրական օգնութիւնից այն կողմը չէ անցնում: Հայաստանեայց եկեղեցու սպասաւորների խորին ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում այս ընկերութեան գործունէութեան վերայ և մանրամասն տեղեկութիւններ հայցում իրենց դիտողութիւնների մասին, որպէս զի մենք էլ մեր կարողութեան չափ գործի ուղիղ ընթացքին հետեւել կարողանանք:

ԱՐԵՎԵԼԿԱՆԱՓԱՅԼ

ՄՈՒԶԱՖՖԵՐ—ԷԴԴԻՆ ՇԱՀԻ ԳԱԼՈՒՍՏՆ

Ի ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՌ

Նորին Մեծութիւն Արեգակնաւիպը Մուզաֆֆէր-Էդ-դին Շահը Եւրոպա ուղևորութիւն ձեռնարկում Ս. Հոգեւոր Տիրոջ տեսակցութեան ժամանակ խոստացել էր վերադարձին այցելել Հայաստանեայց Մայր Աթոռը: Մեր Օգոստոսիստ Կայսեր կողմից Շահին ուղեկից նշանակուած Գնեւրալ ատիւտանդ Արսենեւից հոկտ. 9-ին Մայր Աթոռում ստացուած հեռագիրն աւետեց Ելնովկա կայսրանից, թէ Նորին Արքայական Մեծութիւնը Մայր Աթոռում կլինի հոկտեմբ. 11-ին: Իրանի Շահն-շահի այցելութեան լուրը մեծ ուրախութիւն պատճառեց ամբողջ միաբանութեան մանաւանդ այն պատճառով, որ առաջ լուրեր էին պտըտում, թէ Նորին

Արքայական Մեծութիւնը ժամանակի սղութեան պատճառով անկարող կ'լինի այցելել Ս. Էջմիածինը: Ե. Ս. Օծութեան հրամանով Արքայի ընդունելութեան համար նշանակուած յանձնաժողովը մեծ եռանդով սկսեց իւր գործունէութիւնը: Արքայի անցնելիք ճամնադարհը զարդարուած էր կանաչով, ծաղիկներով

եւ դրօշակներով: Առանձնապէս շքեղ զարդարուած էին վանքի մեծ դարբասի եւ Տըր-դատայ դրան ճակատները: Վեհաբանի շինութիւնն ու աստիճանները, Մատենադարանը, Տպարանը եւ Ծեմարանը: Ս. Հայրապետի կողմից Երեւան գնացին Սինօղի Դերասպետի Նախանդամ՝ Արիստակէս Արքեպիսկոպոս, եւ

Արժ. Տ. Համազասպ վարդապետ, որ Դերասպետի Սուրբաս Արքեպիսկոպոսի հետ Եորին Մեծութեան պէտք է ներկայանային եւ Էջմիածին հրաւիրէին: Ե. Ս. Օծութեան կողմից ուղարկուած էր իւր սեպհական փակ կառքը Արքայի համար, իսկ մի ուրիշ փակ կառք Սաղ-

րազամի եւ միւս քարճրաստիճան հետեւորդների համար: Հոկտ. 11-ին կէսօրից յետոյ՝ ժամը 2¹/₂-ին Արքայի մուտքն էր նշանակուած: Մ'ի ժամ՝ առաջ Մայր Աթոռի միաբաններից Արժ. Տեառք Աղամ եւ Մամբրէ վարդապետները նրկու գեղեցիկ զարդարուած

ծիերով այսինքն էլ և և կանաչագետտ շաթիրներով վանքի կալուածների սահմանն էին ուղարկուած Արեգակնափայլ Շահին ընդառաջելու: Միաբանութիւնն զգեստաւորուած՝ զլուխ ունենալով Տեաքը Սուքիաս և Արիստակէս Արքեպիսկոպոսները՝ Ճեմարանի աշակերտութիւնն ուսուցչական խմբով ինչպէս և զիւրի տղայոց և աղջկանց դպրոցների սաներն իրենց ուսուցիչներով՝ շարէի շար կանգնած էին վանքի դրսի մեծ դարբասի և Տրդատայ դրան մէջ: Ուղիղ ժամը 2¹/₂-ին երևեցաւ Նորին Արքայական Մեծութեան կառքը: Կառքից իջնելիս մեաքանութեան կողմից արծաթի սկուտղի մէջ աղ և հաց մատոյց Գերապատիւ Տ. Սուքիաս Արքեպիսկոպոսը: Նորին Մեծութիւնը Վաղարշապատի և շրջակայ թուրք հասարակութիւնների մատուցած աղն ու հացն ընդունելուց յետոյ՝ մտաւ ամպնովանու տակ: Դպիրների դասը շարժուեցաւ «Թագաւոր փառաց» շարականով: Նորին Մեծութիւնը խորին լըրջութեամբ և արքայական վեմութեամբ հետեւում էր թափորին երկու կողմից շրջապատուած լինելով միաբանական դասով իսկ յետեւից իւր հետեւորդներով: Շահի առաջից երկու սարկաւազ ձեռքներին ընծած ունէին արծաթէ խնկամաններ՝ «բուխարդան», որոնց մէջ կնդրուէ էր ծխում: Հանգակատան առաջ Արեգակնափայլ Շահին ընդ առաջ եկաւ Ս. Հայրապետը իւր հետ ունենալով զաւազանակիր Տ. Կորիւն և Խաչիկ վարդապետներին: Վերջինս թարգմանի պաշտօն պիտի կատարէր: Թափորը կանգ առաւ՝ լուց շարականը և զանգակների ղողանջինը՝ կանգ առաւ և Նորին Արքայական Մեծութիւնը: Երկու Պետերը ողջունեցին իրար նախ լուելայն. ապա Ն. Ս. Օծութիւնը մի փոքրիկ ճառով ողջունեց Իրանի Պետի շնորհաբեր զալուտը: Հոգեւոր Տէրը նախ իւր ուրախութիւնն էր յայտնում Նորին Մեծութեան շնորհաբեր այցելութեան համար՝ յիշեցնելով՝ որ նոյն տեսակ քաղղի արժանացել է Մայր Աթոռի միաբանութիւնը երջանկայիշատակ Գէորգ և Մակար կաթողիկոսների ժամանակ: Այս հինաւորց Աթոռը հաստատուած է 1600 տարի առաջ պարթեւական տան մի շատաւիղի ձեռքով՝ որին

Աստուած Լուսաւորիչ և Աստուածգիտութեան քարոզիչ էր ուղարկել Հայոց համար: Սոյն Տաճարի մէջ միաբանական ուխտի աղօթում ենք Աստծուն՝ որ երկար ժամանակ Իրանի Թագաւորութեան աթոռի վերայ հաստատուն պահէ Չերդ Արքայական Մեծութեան և յաջողէ Չեր ըլլոր քարի մտադրութիւնները Իրանի քարգաւաճման և յառաջադիմութեան համար՝ ուր ըլլոր հպատակների հետ և Հայ ազգը հաւասարապէս իրաւունք և արտօնութիւն է վայելում:

Նորին Ս. Օծութեան ճառին շատ սիրաւոր կերպով պատասխանեց Արեգակնափայլ Շահը՝ ուրախութիւն յայտնելով, որ կարողացաւ կատարել իւր խոստումը և այցելել Հայոց հինաւորց հոգակաւոր հաստատութիւնը: Ապա Շահը սրտագին շնորհակալութիւն յայտնեց Վեհին փառաւոր և սիրաւոր ընդունելութեան համար՝ յայտնելով միանգամայն թէ իւր հպատակ հայերին միւսներից չէ զանազանում, այլ իւր արքայական խնամքն է տարածում միւս հպատակների հետ և Հայոց վերայ:

Ապա Հոգեւոր Տէրը միաբանական դասի հետ Նորին Մեծութեան տաճար առաջնորդեց: Նորին Մեծութիւնը՝ զանազան հարցեր էր առաջարկում և տեղեկութիւններ ստանում Մայր տաճարի շինութեան և այլ հանգամանքների վերայ: Ն. Մեծութիւնը և նորա հետեւորդ քարծրատիճան հիւրերը առանձին ուշադրութիւն դարձրին Տաճարի մեծ կաթողիկէի ներսից Շահ-Աբաս մեծի օրերից կախուած Հահի վերայ: Այդ Հահը մշտապառ պէտք է մտք յարեւաւորութիւն արքայական տան՝ որի համար որպէս լուսազին Շահ Աբաս մեծը Մայր Աթոռին է շնորհել Մատարա գիւղը, որ մինչեւ այժմ էլ վանական արդիւնաւէտ կալուածքներից մէկն է: Ապա մի առ մի ի ցոյց տրուեցան թանգազին զգեստներ՝ մետաքսեայ և ոսկեթել ասեղնեզործ շուրջաւներ և առհասարակ եկեղեցական հմութիւններ: Տաճարի ներքը ուշադրութեամբ զննելուց յետոյ, որ լուսաւորապետ Արժ. Տ. Ղեւոնդ վարդապետը ծաշակով զարդարել էր տուել, Ն. Մեծութիւնը Հոգեւոր Տէրոջ կողմից եկեղեցական

Թանգարանն առաջնորդուեցաւ: Այստեղ եւս նոյնքան հետաքրքրութեամբ Ն. Մեծութիւնը դիտեց հնութիւնները: Երբ Արեգակնափայլ Շահը եկեղեցուց դուրս պիտի գար, միաբանական դասը դարձեալ կարգաւորուեցաւ եւ թափորը դէպի վեհարան շարժուեցաւ: Հագիւ արքան Հոգեւոր Տիրոջ հետ հեռացել էր մի քանի քայլ եկեղեցուց, որ հնչեց հ. Կոմիտաս վարդ.-ի ձայնագրած Շահին նուիրած քառածայն երգը: Գեղեցիկ ներդաշնակութիւնը եւ «էյ Շահ» քառերի կրկնութիւնը զրաւեց Նորին Մեծութեան ուշադրութիւնը, որի վերայ մատնացոյց արաւ եւ Ն. վսեմութիւն Սաղրազամը: Ապա Հոգեւոր Տէրը իւր արքայական Հիւրին «ժողկեայ դահլիճն» առաջնորդեց, որ Մեծ Հիւրին պատշաճ վայելութեամբ զարդարուած էր, իսկ միւս հիւրերը յանձնաժողովի անդամների կողմից առաջնորդուեցան իրենց յատկացրած սենեակները:

Հիւրերի համար նախաճաշիկի ճոխ սեղան էր պատրաստուած, թէեւ առաջուց յայտնուած էր, որ Ն. Մեծութիւնը միայն թէյ պիտի վայելէ Հոգեւոր Տիրոջ մօտ: Կէս ժամ յետոյ՝ երբ քարճաստիճան հիւրերը փոքր ինչ հանգստացել եւ թէյ էին վայելել՝ Ն. վսեմութիւն էմին-էս-Սալթանա Սաղրազամ Միրզա Ալի Ասկեար խանը գեներալ ատիւդանտ Դ. Ս. Արսենիեվի հետ այցելութիւն արին Հոգեւոր Տիրոջ: Ն. Ս. Օծութիւնը փոխ այցելութիւն տուաւ սինոդականների ուղեկցութեամբ նախ Սաղրազամին եւ ապա գեներալ Արսենիեվին: Վերջին երկուսը միասին ապա Հոգեւոր Տիրոջ սինոդականների հետ՝ Ն. Մեծութեան մօտ առաջնորդեցին: Այս տեսակցութեան ժամանակ Ն. արքայական Մեծութիւնը Հոգեւոր Տիրոջ առիծի եւ արեգակի առաջին կարգի ադամանդայ շքանշանը տուեց հետեւեալ խօսքերով. «Ուրախ եմ Ձեզ այցելելուս համար, Վեհափառ Տէր, եւ ի սրտէ շնորհակալ Ձեր սիրալիր ընդունելութեան համար. ի նշան Մեր քաղաքական զգացմանց՝ յանձնում ենք Ձեզ այս յիշատակը. յիշեցէք Մեզ Ձեր աղօթքների մէջ»: Հոգեւոր Տէրը ընդունելով շքանշանը շնորհակալութիւն յայտնեց արքայի

ուշադրութեան համար եւ յայտնեց, թէ քրիստոնէական կրօնը պարտաւորեցնում է Մեզ աղօթել թագաւորների համար: Մի քանի րոպէ անցնելուց յետոյ՝ Շահնշահը Հոգեւոր Տիրոջ ուղեկցութեամբ ցած իջաւ վեհարանից. միաբանութիւնը դարձեալ երկկարգ ընթանում էր մեծ Հիւրի առաջից: Գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած զանգակատան առաջ մի քանի րոպէ կանգ առաւ Ն. Մեծութիւնը եւ հարցեր առաջարկեց նորա շինութեան եւ ծագման մասին: Այս անգամ թարգմանի պաշտօն կատարում էր պ. Վ. Մատաթեան: Միաբանական դասը Տաճարի հիւսիսային կողմից դէպի ճեմարան էր ընթանում. ճանապարհի աջ կողմն է գտնուում տպարանի շինութիւնը, որ շատ վայելուչ կերպով զարդարուած էր ըագմաւոյն թղթէ շղարշաւոր դրօշակներով, ծաղիկներով եւ կանաչներով: Վանքից ճեմարան տանող ճանապարհը ծածկուած էր կանաչով եւ ծաղիկներով, իսկ դարբասի զուխը պարսից զինանշանով, դրօշակներով, զորքերով, կանաչով եւ ծաղիկներով: Գեղեցիկ զարդարանքները եւ հետզհետէ նկատուող կենդանութիւնը զրաւեցին Շահնշահի ուշադրութիւնը, եւ երբ իմացաւ, որ դէպի ճեմարան է առաջնորդում, հաճեց մեծ Վեգիւրի միջնորդութեամբ յայտնել Ս. Հոգեւոր Տիրոջ, թէ հայրենիքի մօտ Արքան կրկին անգամ շնորհակալութիւն յայտնեց Ն. Ս. Օծութեան եւ խնդրեց յետ դառնալ Վեհարան: Ճեմարանի ըսկում դարբասից սկսած երկկարգ կանգնած էին աշակերտները, ուսուցչական խումբը՝ Արժ. Տեսուչ Կարապետ վարդապետի հետ: Երբ Արքան դարբասից ներս մտաւ, հ. Տեսուչը մօտեցաւ եւ պատուաւոր տեղեկագիր ներկայացրեց Ն. Մեծութեան. Աշակերտների ոգեւորուած կեցցէներով Ն. Մեծութիւնը առաջնորդուեցաւ դէպի հիւսիսային ըսկը, ուր շքեղ յաղթական կամար էր կանգնած թարմ ծաղիկներով, դրօշակներով եւ զորքերով զարդարուած: Ճեմարանի ներսը, յատկապէս Հանդիսարանը զարդարուած էր մեծ շքեղութեամբ եւ ճաշակով, առանձին զահրթ էր պատրաստուած Արքայի համար:

երգեցիկ խումբը տեղադրուած էր Հանդիսա-
րանում՝ որպէս զի Արքայի մոնետրոն պէս՝
երգէ Նորա անուան նուիրած երգը: Բայց
Ն. Մեծութիւնը հաճեց շարունակել իւր ծա-
նապարհը յայտնելով՝ թէ վերեւ չի քարծրա-
նայ: Այստեղից միաքանութիւնը եւ քարծրա-
տիման եպիսկոպոսները մեծ Հիւրին ծնմա-
րանի հիւսիսային դարբասն առաջնորդեցին՝
որտեղից կառք նստաւ եւ Երեւան գնաց:

Մուգաֆֆէր-Էդ-դին Շահը Հոգեւոր Տի-
րոջ տուած այցելութեամբ մի անգամ էլ
կամեցաւ անձամբ ցոյց տալ, թէ որքան
շնորհ ունի դէպի իւր հպատակ հաւատարիմ՝
Հայ ժողովուրդը, որ մի եւ նոյն ժամանակ
մեր Հոգեւոր Պետի հօտի մի մասն է: Ն.
Մեծութեան հնգամայ թագաւորութեան ժա-
մանակ պարսկահպատակ Հայ ժողովուրդն
արդէն քազմիցս առիթ էր ունեցել վայելե-
լու իւր Վեհապետի առանձին խնամքն ու
պաշտպանութիւնը, որ այստեղ մի առ մի
թուեւն աւելորդ ենք համարում: Այս այցե-
լութիւնը մի քարծր առհաւատչեայ էր, թէ
Ն. Բարձրութիւնն իւր հայրական եւ արքա-
յական խնամքը այսուհետեւ եւս պիտի տա-
րածէ միւս հպատակների հետ եւ Հայ ժո-
ղովրդի վերայ: Ուստի եւ քնական էր Հո-
գեւոր Տիրոջ ի սրտէ ուրախութիւնը եւ միա-
քանական ուխտի երախտագիտական զգաց-
մունքը իրանի Մեծ Շահի Մայր Աթոռ ժա-
մանելու առթիւ:

Աստուծոյ կարողութեամբ կեցցէ՛ շատ
երկար տարիներ Մուգաֆֆէր-Էդ-դին Շահն
շահն իրանի:

Գ. Վ. Յովսէփեան.

ՄԵՏՐ ԱԹՈՒ

Հոկտ. 1ին մեծ շքեղութեամբ տօնուե-
ցաւ Ս. Հայրապետի աթոռակալութեան եօթ-
երկուրդ տարեդարձը: Տօնի պատճառով բաղ-

մաթիւ հիւրեր էին եկել Երեւանից Ն. Սրբու-
թեան աջը համբուրելու: Պատարագից յետոյ
խուռն բաղմութեան ներկայութեամբ հայրա-
պետական մաղթանք կատարուեց Մայր Տաճա-
րում՝ Խջման սեղանի առաջ: Մաղթանքից
յետոյ բաղդ ունեցան Ն. Սրբութեան աջը
համբուրելու միաբանութիւնը, ձեմարանի
ուսուցչական խումբը աշակերտների հետ և
բաղմաթիւ անձինք աշխարհական դասից: Պաշ-
տօնական անձինք բաղդ ունեցան Ս. Հայրա-
պետի աթոռակալութեան տարեդարձը շնոր-
հաւորել վեհարանում: Ճաշին սեղանատունը
լի էր ծայրէ ի ծայր: Հոգեւոր Տէրը հաճել
էր սեղանատուն իջնել. ճաշի սկզբում Ծե-
րունի Հայրապետը մի քանի սրտառուչ խօս-
քեր արտասանեց ակնարկելով իւր Ծերու-
թիւնը: Եզեկէլի օրինակով հասկացրեց, որ
Աստուծո կամքն է երկարացնել իւր կենաց
օրերը: Ապա օրհնեց բոլոր հանդիսականնե-
րին և վեհարան առանձնացաւ հանգստանա-
լու: Բաղմութիւնը միաբանութեան հետ ու-
քի կանգնած ակնածութեամբ և խորին լուռ-
ութեամբ լսում էր Ս. Հայրապետի իմաստալից
և սրտաշարժ խօսքերը: Ս. Հայրապետի հեռա-
նալուց յետոյ միաբանութեանս աւագագոյն
անդամ և Երնջակու վանահայր Տ. Մեսրոպ
Արքեպիսկոպոսը, որ մի քանի շաբաթից ի վեր
հիւր է այստեղ, առաջարկեց Ն. Սրբութեան
կենացը: Սեղանակիցները կեցցէներով ընդունե-
ցին Գերապատիւ Հօր առաջարկութիւնը, որին
հետեւեց Հ. Կովտաս վարդապետի ղեկաւարու-
թեամբ «Տէր, կեցո դու զՀայս» խմբական, քա-
ռաձայն երգը: Մայր Աթոռի հաստատութեան
բաժակ առաջարկեց երեւանի թեմակալի փո-
խանորդ Տ. Սուքիաս Արքեպիսկոպոսն, որ
թեմական դպրանոցի նորահաստատ տեսուչ
պ. Տատեանի և երկու ուսուցիչների ուղեկ-
ցութեամբ եկել էր Մայր Աթոռ Ն. Սրբու-
թեան տարեդարձը շնորհաւորելու: Գերապա-
տիւ Արքեպիսկոպոսը հակիրճ խօսքերով շեշ-
տեց Մայր Աթոռի համազգային նշանակու-
թիւնը և ամբողջ միաբանութիւնն ոտքի կանգ-
նած երգեց «Էջմիածին ի Հօրէ» շարականը:
Ի վերջոյ Սինօզի նախանդամ Գերապատիւ
Արիստակէս Արքեպիսկոպոսի հրամանով խօսեց
Տ. Գարեգին վարդ. Յովսէփեան՝ մատնանիջ

անելով Սրբազնագոյն Հայրապետի կեանքից որոշ գծեր՝ որպէս հոգեւոր վերածնութեան ուղիղ ճանապարհ և առաջարկեց Հայ ժողովրդի սեզանակից ներկայացուցիչներին կենացը:

Երեկոյեան ճրագալոյց էր վանքի բակում և բազմաթիւ ժողովուրդ երևանից և Վաղարշապատից՝ հեռաւոր կողմերից եկած ուստաւորներին հետ զուարճանում էր լուսավարութեամբ և ձեմարանի աշակերտներին երգերով:

Սեպտ. 20-ին Հոգեւոր Տէրը մի փոքրիկ ճանապարհորդութիւն կատարեց ուղեկցութեամբ Տ. Պետրոս վարդապետի Այվազեանց և շնորհ. Հմայեակ սարկաւազի: Ս. Հայրապետն այցելեց Սեան և Հաղարծին վանքերը և ապա սեպտ. 27-ին Մայր Աթոռ զարձաւ:

Հոգեւոր Տիրոջ բարձր հրամանի համեմատ՝ Գերապ. Տ. Յովհաննէս եպիսկոպոս Շիրակունի սեպտ. 24-ին սարկաւազ ձեռնադրեց Նիկողայոս Մեկիք Թանգեանին, Երուանդ Տ. Մինասեանին և Համբարձում Վարդապետեանին: Առաջին երկուսը որպէս կուսակրօն եկեղեցականներ ընդունուեցան Մայր Աթոռի միաբանութեան մէջ, իսկ երրորդը՝ Արցախի թեմական դպրանոցն աւարտած՝ սրտորաստում է քահանայութեան: Ծնորհունակ կուսակրօն սարկաւազները ձեմարանաւարա են. Նիկողայոս սարկաւազն լսարանական դասընթացն աւարտել է 1886 թ., երկար տարիներ ուսուցչութիւն է արել Արցախի թեմական և ուրիշ տեղերի ծխական դպրոցներում: Իսկ 1897-ից՝ 3½ տարի որպէս ազատ ունկնդիր, լսել է Պետերբուրգի համալսարանի իրաւաբանական բաժնի դատախօսութիւնները: Ծնորհունակ Նիկողայոս սարկաւազն այժմ ձեռագիրներին մատենադարանում եռանդով զբաղուած է Հայոց եկեղ. իրաւունքի ուսումնասիրութեամբ: Ծնորհուն-

ակ Երուանդ սարկաւազը ձեմարանական դասընթացքն յաջողութեամբ աւարտել է անցեալ ուսումնական տարուայ վերջում: Աւարտական մի շարադրութիւն ներկայացնելով «Հաղրատ և Սանահին վանքերը մեր պատմութեան մէջ» վերնագրով: Ի սրտէ ուրախ ենք նոր միարանակիցներին ընդունելութեամբ:

— Սեպտ. 21-ին արտասահմանից վերադարձաւ Արժ. Տ. Յուլի վարդ. Զոհրաբեան, որ չորս տարուց ի վեր կատարելագործուում էր աստուածաբանական դիւթութիւնների մէջ: Արժ. Հայրը ձեմարանի դասատու և տեսչի օգնական է նշանակուած:

— Սեպտ. 29-ին հիւր էր Մայր Աթոռում Արժ. Տ. Բենիկ վարդապետ, Դուշուայ թեմական դպրանոցի նորահաստատ տեսուչը:

— Սեպտ. 30-ին Մայր Աթոռ եկաւ Մարցի կալուածների կառավարիչ Արժ. Տ. Թովմա վարդապետ և մի քանի օր մնալուց յետոյ կրկին իւր պաշտօնատեղին դարձաւ:

— Արժանապատիւ Տ. Խաչիկ Տ. վարդ. Գատեան պատասխանատու անձն է նշանակուած Մայր Աթոռի Տպարանի համար:

— Հոկտեմբերի 1—5 Մայր Աթոռում հիւր էր Տփլիստարնակ Տիկին Նաղիրեան: Բարեպաշտ տիկինը. հոկտ. 2-ին պատարագ մատուցանել տուաւ ի յիշատակ իւր հանգուցեալ ամուսին բժշ. Ռոմանոս Նաղիրեանի հողալով միարանութեան սեզանտան այդ օրուայ ճաշի ծախսերը: Տիկին Նաղիրեանը՝ իւր ամբողջ կարողութիւնը՝ մօտ 450000 ռ. կտակել է մահուանից յետոյ հանրօգուտ հաստատութիւնների, որոնց մէջ Մայր Աթոռն ևս իւր բաժինն ունի: Յարգելի տիկինը մշտադիր է իւր կարողութիւնը կենդանութեան

ժամանակ շահեցնել յօգուտ նշանակուած հաստատութիւններին:

Հոկտ. 11-ին Մայր Աթոռում հիւր էր Առաջնայ Վանայ փոխ հիւպատոս Ալէքսանդր Գրիգորիսի վիչ Տումանսկին իւր ընտանիքով: Յարգելի պարոնը երեք օր հիւրասիրուելուց և Մայր Աթոռի հնութիւնները տեսնելուց յետոյ՝ անցաւ դէպի Վան՝ իւր պաշտօնատեղին:

Նորին Մեծութիւն Պարսից Արեղանափայլ Նահի զախտան առթիւ պատրաստութիւն տեսնելու համար Հոգևոր Տիրոջ հրամանով յանձնաժողովի անդամներ էին նշանակուած Արժ. Տեաք Ղ. Ենի, Մխիթար Տիրայր և Կորիւն վարդապետները:

Մեր միաբանակից Տ. Տիրայր վարդապետը խնայելով մեր տխրութեան և մեր զործք փոքր ինչ թեթեւացնելու նպատակով սիրայօժար կերպով ինքնաբերաբար յանձն էր առել կազմել «Արարատի» հոկտ. և նոյեմբ. թանց համարի «օտար եկեղեցիների» բաժնի մեծ մասը: Արտանց շնորհակալութիւն ենք յայտնում ընկերական աջակցութեան համար և դէպքից օգտուելով՝ ընթերցողների ուշադրութիւնը հրաւիրում այս հետաքրքրական բաժնի վերայ:

ՃԵՄԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ

Սեպտ. 30-ին սովորական շքով կատարուեցաւ Մայր Աթոռի հոգևոր ձեռնարանի 26 ամեայ տարեդարձը: Ներակից և հեռուոր կողմից եկած ուխտաւորների և երեւանից եկած հիւրերի բազմութիւնը կենդանութիւն էր տալիս հանդիսին: Պատարագից յետոյ ամբողջ միաբանութիւնը զլուս ունենալով Հոգևոր Տիրոջ՝ խմբուած էր երջանկայիշատակ հիմ-

նադրի զերեզմանի շուրջը: Հոգեհանգստից յետոյ Բ. լսարանի ուսանողներից երեք հոգի՝ Ա. Հայրապետից ուրար ստացան, որպէս նշան, թէ պատրաստուած են եկեղեցու սպասուորութեան լուծն առնելու: Այնուհետեւ միաբանութիւնը և ուխտաւորների բազմութիւնը զիմեցին ձեռնարանի հիւսիսային բակը: ձեռնարանի ձախառը զարդարուած էր ճաշակով թարմ՝ ծաղիկներով: Միաբանութեան համար բազկաթոռներ էին շարուած կիսաթոյր, իսկ միջանդը կարմիր մահուդով ծածկուած ամբիոնի վերայ գետեղած էր հայրապետական աթոռը: Նորին Արքութեան տխրութեան պատճառով հանդիսագիր էր նշանակուած Վերայ. Տ. Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս: ձեռնարանի Արժ. Տեսուչը կարգաց իւր հրապարակային հաշուեկառութիւնը, իսկ խումբը երգեց հ. Կովնաս վարդապետի զեկափարութեամբ պաշաճաւոր երգեր:

Երեկոյեան ըստ սովորականին զիանական—զրական երեկոյթ կար: Բարձրագոյն զպրոցների սովորութեան համաձայն՝ ձեռնարանում ևս աւանդութիւն է դարձել տարեդարձի օրը զիանական մի շարադրութիւն կարգաւ: Այս անգամ՝ դասախօսը պ. Ա. Տիրայրանցն էր, որ Հայոց նորագոյն եկեղեցական իրաւունքի մասին հետաքրքրական մի շարադրութիւն կարգաց: Աւանդողներից՝ Նահապետեան նկարագրեց հ. տեսչի առաջնորդութեամբ այս ամառ կատարած ձանապարհորդութեան ժամանակ հանդիպած հին երկաթագիր տետրանները: Գրական երեկոյթից յետոյ՝ ուսուցչական խումբը՝ աշակերտների հետ ընտանեկան ընթերց. վայելեց, ուրիշ պաշաճ՝ ձառախօսութիւններ եղան կրթական գործի վերաբերութեամբ:

ՏԱՃԿԱՀԱՅՐ.

Գարագեօղեան կտակին այն տրամադրութիւնը, որով որքանոց մը պիտի կառուցուէր, այս պահուս նորէն կը զբաղեցնէ: Պատրիարքարանը, Կը լսենք

Թէ Ս. Պատրիարքը վերստին գիմումներ ըրեր է կայս. կառավարութեան մօտ՝ վերոյիշեալ որբանոցին շինուելիք գետինն վերաբերեալ խնդիրներու կարգադրութեան համար: Ինչպէս յայտնի է, այս որբանոցը պիտի շինուի հանգուցեալ Տիգրան էֆ. Գարակեօղեանի թողած գումարով, կտակակատար ունենալով Գարակեօղեան Գրիգոր էֆէնտին, որ ամէն պատրաստակամութիւն յայտնած է շինութեան սկսելու համար: պայմանաւ, որ որբանոցին համար ազգային սեփականութիւն եղած գետին մը ցոյց տրուի, որովհետեւ շինութեան համար սահմանուած 5000 ոսկի գումարը թէ՛ գետին մը գնելու և թէ՛ շէնք մը շինելու չի բաւեր:

— Ամասիայից կգրեն. Մահտեսի Խումար բարեպաշտուհին վերջերս ամէն ունեցածը՝ «Գոյիւ չափ զկեանս իւր» կտակած է տեղւոյն Ս. Թորոս եկեղեցիին, որուն համար արժանացած է օրհնութեան գրի մը՝ Առաջ. Տեղապահին կողմէ: Իբրանոսեան եղբայրները, որոնք մանչ տղոց համար առևտրական վարժարան մը հաստատած են ու մինչև այսօր իրենց խնամքով կը պահեն, այս անգամ ալ 60—70 չափահաս աղջիկներու համար հաստատուն վարժարանի մը մատակարարութեան հոգը ստանձնենք են:

— Գահիրէից կգրեն «Տեղւոյս Որբանոց» մարմինը, որ Արաբկիրու ազգային որբանոցին մէջ 12 որբեր կը պահէ, անցեալ շաբթու երեսուն օսմ. ոսկի ալ զրկեց Պատրիարքարան: Այդ մարմինը գործի սկսած է այս տարուայ մայիս 1-ին և ամբողջ մէկ տարուան թոշակը վաժեռուն ոսկի լրացուցած կըլլայ վերոյիշեալ երեսուն ոսկիով:

«Պետրոս էֆ. Կարապետեան այս տարի ալ քսան ոսկի զրկեց Արաբկիրու առաջնորդարանը՝ իր հօրը կտակին համեմատ՝ անոր հիմնադրած Շահ-րօզ թաղի վարժարանին համար: Կտակին առթիւ ծագած դատը, որ հիմա Ս. Բեդեքսպուրկի առևտններուն առջև հանուած է, եթէ ի նպաստ Կարապետեանի վճռուի, այդ քսան ոսկին պիտի հաշուի կտակեալ կալուածոց եկամուտին, հակառակ պարագային մէջ պիտի նկատուի բացէն նուէր մը:

— Արաբկիրի առաջնորդ Մուշեղ վարդապետ Յուլիսի վերջին օրը թեմական այցելութեան ելաւ այն գիւղերուն, զորս երկու տարիէ ի վեր չէր կրցած այցելել անցեալ օգոստոսին Պոլիս մեկնելուն պատճառաւ: Իրեն կընկերանար քաղաքիս քահանայէրէն Տ. Կորին: Իր այցելած գիւղերուն մէջ (Ծագ, Հասկին, Կոանի, Քուշնա, Վանք, Աղըն, Վաղշէն), կարգադրած է ընտանեկան, անհատական ու եկեղեցական կարգ մը գործեր. ի մէջ այլոց Ծագ գիւղի եկեղեցւոյ արծաթեղինաց խընդիրը, Աղընի եկեղեցւոյն ու դպրոցին նորոգութեան գործը, ևն: Օգ. 22-ին քաղաք դարձաւ ձեռք

առնելու համար քաղաքիս ազգ. վարժարաններու անվերջանալի խնդիրը, որ ձեռողաց անտարբերութեան ու թաղ. սնտուկի անկարողութեան պատճառաւ, միշտ դժուարութիւններու մատնուած է:

— Արաբկիրի առաջնորդ Տ. Մուշեղ վարդ. Երեւելքի մէջ յայտնում է, թէ «ի Գահիրէ պաշտօնավարող Արթ. Տ. Եղնիկ քահանայ Պալուկի, ի նպաստ Արաբկիրի որբերուն և աղքատներուն, բարեսիրարար յանձն առած էր ասէ՛ առաջ, Եգիպտոսի զանազան մասերուն մէջ կատարել հանգանակութիւն մը, որուն մասնակցած էին Ճիպութիի ազգայիններէն ալ: Իր հանգանակութեան արգիւնքը եղող 20 օսմ. ոսկին երեք անգամով մեղ զրկած ըլլալով, այդ գումարը յանձնեցինք պատկանելի խորհրդոց ի բարեք գործածութիւն»:

— Բարիզի Հայոց մատուոց կերեայ թէ վերջնապէս պիտի շինուի մօտերս: Քանի մը ռուսահայ բարեսէր ազգայիններ, որոնք որբանոց մը գործին մէջ ալ կարեւոր մասնակցութիւն մը ունեցած են, իրենք ստանձնեն են մատուոցին շինութեան բովանդակ ծախքը, Հիմա յարմար գետին մը կփնտռուի եղբի շէնքին կառուցման համար:

— Կըլսենք թէ Տ. Աւետիկ եպիսկոպոս ձեռնարկեր է Երուսաղէմի Աթոռին պատրիարքներու պատմութիւնը պատրաստելու:

— Նպաստից յանձնաժողովը 12 Սեպտ. զրադեցաւ գաւառներէ եկած կարօտութեանց և որբանոցներու վերաբերեալ տեղեկագիրներով և խորհրդակցեցաւ նպաստից անրուականութեան և կարօտութեանց գիմումներու վրայ: Մասնաւորաբար նկատողութեան առաւ Տիվրիկի առաջն. տեղապահին կողմէ վիճակին մէջ տարադատորձութեան արհեստը տարածելով ապրուստի նոր միջոց մը հայթայթելու համար եղած նպաստի խնդրանքը, և որոշեց առ այժմ տասը րեզիւմէ հաստատել հոն, պայմանաւ որ երեք անձերու երաշխաւորութեան տակ գտնուի գործը, և Աբաստիոյ Առաջնորդ Տ. Պետրոս արքեպիսկոպոս պէտք եղած հսկողութիւնը ընէ գործին յաջողութիւնը ապահովելու համար:

— Չարսանձագի առաջնորդական տեղապահը գրած է Պատրիարքարանի թէ Նողաթի, Բէրրիի և Մեծկերտի գիւղական վարժարանները վերաբացուեր են:

— Քանի մը գիւղական նոր դպրոցներ բանալու համար ասէ՛ առաջ խնդրանք եղած էր նպաստից Յանձնաժողովին: Միւս կողմէ ալ, այլ և այլ գաւառներէ ու մասնաւորաբար Մուշէն կարօտութեան գիրի և նպաստի խնդրանք հասած ըլլալուն, նպաստից Յանձնաժողովը որոշեց, առ այժմ յետաձգել վերոյիշեալ գիւղական վարժարաններու բացման խնդիրը:

— Ամասիայէն կըգրին մեղ սեպտ. 7 թուով. — Սեպտ. 2, շաբաթ օրը գումարուեցաւ Ս. Յակոբ

եկեղեցւոյ մէջ Գաւստ. Ժողովը, որ լսեց առաջն. Տեղապահ Ս. Հօր միամեայ պաշտօնավարութեան համարատուութիւնը և առաջարկութիւնը առաջնորդ ընտրելու:

— Ս. Պատրիարքը Թէլեան և Մելիքեան էփեմերու հետ այցելեց ազգային հիւանդանոցը որբերու ուսումնական արհեստական վիճակը աչքէ անցնելով, կարգադրեց, որ արհեստական ճիւղերու մէջ որբերութիւնը աւելնայ, և ասոնք մինչև կէս օր ուսման և կէս օրէն յետոյ արհեստի հետեւին, մինչդեռ հիմա շաբաթը 6 ժամ միայն ուսման կը հետեւին, Մասնաւորապէս յանձնարարուելի է որ սեկառի թղթի աշխատանոցին մէջ որբերութիւնը աւելցուի: Ս. Պատրիարքը այցելեց նաև Հիւանդանոցի զանազան յարկերը:

— Բարիզի տրուեստահանդէսին օսմանեան բաժնին մէջ ելեքտրական արօր մը ցուցադրած էր Պօղոս փաշայ նուպար, որ արծաթ չքադրամ մը ստացած է այս անգամ: Քրանսական զիտական և երկրագործական թերթերը յօդուածներ նուիրած են Հայ մեքենագէտին այս աշխատութեան նկատմամբ, որ իր տեսակին մէջ լաւագոյնն է, ինչպէս կապալուցանեն եղած փորձերը և քննութիւնները: Այդ թերթերը կը խօսին նաև Պօղոս փաշայի գիտական կարողութեան վրայ և կը բացատրեն իր այս գիւտին արհեստական և գիտական կարեւորութիւնը:

— Մարզուանի վանքին Միաբաններէն Նիկողոս Վ. Քրանկիւլեան Բալուի առաջն. տեղապահ կարգուած է:

— Խառն ժողովը գումարուեցաւ Սեպտ. 5-ին Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարքին և ատենապետութեամբ Ստեփան փաշա Արսլանեանի և հետեւեալ կարգադրութիւններն ըրաւ.

Մշոյ առաջն. տեղապահ Բարկէն Վ. հրաժարական տուած ըլլալով, Ս. Պատրիարքը յանձնարարած էր մնալ պաշտօնին մէջ, Ժողովը հաւանեցաւ այս կարգադրութեան և նոր տնօրինութիւն մը ընել աւելորդ համարեց — Գաղատիոյ առաջն. տեղապահ Եղնիկ Վ.-ի հրաժարականը նկատելով, որ անձնական տկարութեանը պատճառաւ տրուած էր, հարկ դատեց ընդունիլ և Գաղատիոյ առաջն. տեղապահ կարգեց Վահան Վ. Յակոբեան. — Վարինի առաջն. տեղապահ Զաւէն, երզնկայի Յովհաննէս Յակոբեան և Շապին Գարահիսարի Սմբատ Վ.-ները նոյնպէս հրաժարական զրկած ըլլալով, անոնց մատուցած բարուոք ծառայութիւններէն գոհ մնալով, և անոնց ներկայութիւնը գտնուած վիճակնուն մէջ օգտակար նկատելով, որոշեց գրել որ շարունակեն իրենց պաշտօնը. — Անայ առաջն. տեղապահ Արիստակէս Վ. ասկէ առաջ հրաժարական մատուցած ըլլալուն, Ս. Պատրիարք Հայրը յանձնարարած էր իրեն Երուսաղէմ

երթալ: Ժողովը սոյն կարգադրութիւնը ընդունելով՝ Արարիկի Առաջնորդ Մուշեղ Վ.-ին յանձնեց առժամաբար Արարիկի վիճակը, որպէս զի անձամբ այցելութիւն տալով՝ հոգուէ Անայ վիճակի ժողովուրդին: — Աղբերգի առաջն. Տեղապահ Փառէն Վ.-ի հրաժարականը ընդունեց և Քզիի առաջն. Տեղապահ Վահրիճ Վ.-ը Աղբերգի Տեղապահ կարգելով, որոշեց Փառէն Վ.-ը Քզիի առաջն. Տեղապահ կարգել. — Էտիրնէի առաջն. Փոխանորդ Արսէն քահանայի և Ամասիոյ նորընտիր Առաջնորդ Արիստակէս Ծ. Վ.-ի ընտրութիւնները օրինաւոր գտնելով վաւերացուց:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ ԱԶԳԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՄԻ
ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ.

Մեր եկեղեցական անորոշ խնդիրներում մի տեղ էլ բռնում է հոգեւոր ազգակցութեան հարցը: Ժողովուրդն ու հոգեւորականութիւնը կամ աւելի լաւ ասել՝ հոգեւոր ազգակցական աստիճաններում՝ պսակուողներն, պսակադիրն ու զործակալը անում են այն՝ ինչ որ կամենում են, ուշք չդարձնելով ընդհանուր տրտուելին՝ թէ այս պսակը չհաս է, մեղք է, չի կարելի ևլն ևլն:

Զարմանալին այն է՝ որ Լուսաւորչից մինչև այսօր ոչ մի ժողովական — եկեղեցական կանոն չիայ հոգեւոր ազգակցութեան խնդիրը որոշող և կարգի տակ ձգող, ունենք միմիայն մի քանի կաթողիկոսական կարգադրութիւններ, որոնք բոլորովին մոռացութեան են տրուած, թէ կանոնադիր կաթողիկոսի օրով գործադրուած լինին, այդ էլ հարց է: Ծնորհալու կարգադրութիւնը վերաբերում է մարմնաւոր ազգակցութեան, որը պահանջում է 10 աստիճանի ամուսնութիւն: Արբահամ կաթողիկոսի 1734 թուի կոնդակը սահմանեց մարմնական ազգակցութեան համար «10 ձիւղ», ինքամութեան համար «5 ձիւղ», կնքաւորութեան համար «8 ձիւղ». հետեւելով ոչ Սսի ժողովին, ապա Յակոբ Խրիմեցու և մեր բազմաթիւ ձեռագիր կանոնադրերին: Ներսէս Ն. ի կոնդակով թոյլատրում է հոգեւոր ազգակցու-

Թիւն մինչև 4-աստիճան: Ներկայ Ահապատ-
Հայրապետի կարգադրութեամբ մարմնաւոր
ազգակցութեան համար որոշուեց 7 աստիճան,
խնամականի համար 5 աստիճան, Դուինի և
Սսի ժողովների կանոնների հիման վրայ, իսկ
հոգեւորի մասին ոչ մի որոշում չեղաւ:—

Մեր ձեռագիր կանոնադրքերում (739,
745, 746, 747, 750, 756, 757, 87, 88,
89, 90, 453 համարներում և Սինոդի կա-
նոնադրքում) կան մարմնաւոր, հոգեւոր և
խնամական ազգակցութեան մասին նշանա-
կած աստիճաններ արտադրած Յակոբ Խրի-
մեցույց, մարմնաւորի համար 9 և 10 աստի-
ճան, հոգեւորի համար 7 և 8, խնամականի
համար 5 և 6, այնպէս որ մեր կանո-
նադրքերի միակ կանոնադիրը Յակոբ Խրիմեցին
է: Մեր եկեղեցու գործնականութեան մէջ
գժբարդարար հաստատ կարգ չկայ, մի դէպ-
քում արգելում է 4 հոգեւոր աստիճանը,
մի ուրիշ դէպքում 2-ը, երբորդ տեղում թոյլ
է ղրւում մինչև իսկ առաջի աստիճանը: Ես
հարցրել եմ 50 ծեր քահանաներից տարբեր
տեղերում և ոչ ղրից էլ հաստատ մի բան
չեմ լսել, ինչոր մի քանիսի համար չհաս է,
միւսների համար հաս է:

Խնդրի այս զրութիւնը ասիթ տուաւ
մի քանի խօսք ասել հոգեւոր ազգակցութեան
մասին:

Հոգեւոր ազգակցութիւնը առաջանում
է նրանից, որ մէկը մկրտութեան աւագանից
հանում է, կամ ինչպէս ժողովուրդն է ա-
սում, զրկում է, խտտում է երեկային—
չմկրտածին. հանողը կոչւում է կնքահայր,
մկրտուածը սանիկ, երկուսի մէջ առաջանում
է հոգեւոր կապ, միւսունի կապ, որին անուա-
նում ենք հոգեւոր ազգակցութիւն կամ կրն-
քաւորութիւն. երկու տունը դառնում են
միմեանց կնքաւորներ կամ ժողովրդական բա-
ւով քաւորներ: Կնքաւորութիւնը այնքան մեծ
տեղ է բռնում ժողովրդի հոգեւոր-բարոյական
կեանքում, որ մինչևանգամ զրանից աւելի
սուրբ բարեկամութիւն նա չունի. զիւղերում
կարելի է գտնել 200 տարուայ կնքաւորներ,
որոնք ոչ մի խնամական կապով կապուած չեն:
Ինչպէս առաջացաւ կնքաւորութիւնը:

Նախկին քրիստոնէական դարերում հրէա-

կան-մովսիսական իրաւունքը բնդունեցին բո-
լոր քրիստոնէականները իբրեւ զլուսւոր հիմք ա-
մուսնական աստիճաններ որոշելիս, արգելե-
լով միայն մի քանի մովսիսական օրէնքով թոյ-
լատրուող ամուսնութիւններ (օր. եղբոր կին
տանելը) և զարծրին այդ կարգը բոլոր քրիս-
տոնեաների համար բնդհանուր կանոն: Մով-
սիսականութիւնը հոգեւոր ազգակցութեան
մասին զաղափար չունէր. այդ մտաւ քրիս-
տոնէութեան շրջանում: Առաքելական հրո-
հանգները կամ սահմանադրութիւնը, որոնք
ա. ք. 4. դարերի յիշատակարաններ են, պա-
տուիրում են, որ երեխան մկրտելիս, քրիստո-
նէական վարդապետութիւնը իմացող միորեւ-
անձը երաշխաւորի մկրտողի համար, որը սի-
տի վերջինիս կրթի և գաստիարակի քրիստո-
նէական ոգով. և այդ անձը աղայի համար
պիտի սարկաւազ լինի, իսկ աղջկայ համար
սարկաւազուհի (տես Апостольскія постанов-
ленія): Եկեղեցու գործնականութեան մէջ
բացի սարկաւազից երաշխաւոր էին լինում
ծնողները և օտար մարդիկ, աշտ այդ երաշ-
խաւորները իբրեւ հոգեւոր հայրեր, կրօնի
գաստիարակիչներ, կոչուեցին կնքահայրեր:
Մինչև Բ. դարը կնքահայրեր լինում էին
ծնողներ և օտարներ, ուսուցչապետ Պաւլովը
բերում է հեռեկայը յունական ձեռագրից.
«Սկզբում ջրին մօտենում են երեխաները
աղամարդիկ, ապա կանայք . . . : Երեխաները
եթէ մկրտուելիս կարողանում են թող իրանք
պատասխանեն երեցի հարցերին, եթէ, չեն կա-
րողանում, թող նրանց փոխարէն պատասխա-
նեն ծնողները կամ ազգականներից մէկն ու
մէկը»: Թէ այսպիսի սովորութիւն կար Գ.
դարում, վկայում է երանելի Օգոստինոսը
իսկ Զ. դարի համար Կեսար Արեւատացին:
Օգոստինոսը ցաւով սրտի յայտնում է, որ
«քարասիրտ ծնողները ձգում են փողոց իրանց
երեխաներին, որպէս զի որ և է մէկը վերցնի
և կրթի, այդ ձգածներին վերցնում են և
բերում մկրտելու կոյսերը, որոնք երախայ
չունին . . . » (տես Павловъ, Номоканонъ—
209—210 էր.): Կեսար Արեւատացին վկա-
յում է, որը հրաժարիմք ի սատանայէ՝ հար-
ցին չեն կարողանում երեխաները պատասխա-
նել, այն ժամանակ «երաշխաւորում են նրանց

փոխարէն ծնողները: Հերակիի համար պատմում են որ 613-ին աւագանից հանեց իւր որդուն Կոստանդինին: Իսկ արևելքում էւ Զ. դարերում՝ աւելի սովորութիւն էր պատուելի և դիտուն օտար մարդկանց կնքահայր հրաւիրել, քան ծնեղներին կնքահայր դառնալ: Այս ժամանակներում հոգեւոր չհասի խնդիր չէր ծաղել, երևի թէ միմիայն սովորութիւն չէր կնքահօր և սանիկի ամուսնութիւնը, իսկ սանամօր հետ ամուսնանալ կարելի էր, որովհետև հայր ու մայր իրանց զաւակի կնքահայր էին դառնում: Քրիստոնեայ եկեղեցիներում առաջին քաղաքացիական օրէնքը Տրուլլի ժողովից առաջ՝ հրատարակուեց Յուստինիանոս կայսեր ժամանակ, որով արգելում էր ամուսնութիւն կնքահօր և սանիկի մէջ: Երկրորդ անգամ հոգեւոր ազդեցութեան տասխմաններ որոշուեցին Տրուլլի աիեղերական Զ. ժողովում՝ 692 թուին, այդ ժողովի 53 յօդուածը ասում է. «Հոգեւոր ազդեցութիւնը աւելի յարգելի է քան մարմնաւորը, մենք իմացանք, որ մի քանի տեղերում՝ կնքահայրերը ամուսնանում են սանամայրերի վրայ, որոշում ենք, սորանից յետոյ այդպիսի բան չլինի: Եթէ այդպիսիները կդանուին, նախ բաժանուեն իրրեւ ազօրինի ամուսնացողներ և եկեղեցիներ պարտաւորութեան համար նշանակուած ազաշխարհաւորներ» (книга правилъ 93 кр.): Եթէ այս կանոնն արդէլում է, կնքահօր և սանիկի ու սանամօր մէջ ամուսնութիւնը, նշանակում է ծնողները իրաւունք չունին կնքահայր լինելու, այլապէս մարդ ու կին իրրեւ հոգեւոր եղբայր ու քոյր միասին ամուսնական կեանք չպիտի վարեն: Ի նկատի առնելով հենց ժողովի աւարկութիւնը, որ կնքահայրը սանամօր հետ պատկուծ է և այն փաստը որ մինչև Բ. դարը ծնողները կնքահայր էին լինում, բերում են մեզ այն եզրակացութեան, որ մինչև Բ. դարը, մինչև այդ ժողովը, հոգեւոր չհասութեան խնդիր չի եղել, կնքահայրը ճիշդ է, իրրեւ հոգեւոր հայր չի պնակուել իւր սանուհու հետ, բայց սանամօր հետ պատկուծ է, շատ անգամ հենց սանամայրը կնքահօր կինն է եղել:

Ինչպէս էր մեր մէջ այդ ժամանակներում հոգեւոր ազդեցութեան խնդիրը: Պար-

ժուար է տրական մի բան ասել, որովհետև փաստ չունենք. թէ և Զ. դարուց յետոյ հայերը դաւանաբանական անսակաւից յարաբերութիւն կարեցին միւս եկեղեցիների հետ, սակայն հայոց եկեղեցական կանոնական կեանքը դնում էր զուգընթաց օտար եկեղեցիների կեանքի հետ, մինչև անգամ վերջին 4 աիեղերական ժողովներում, որ չենք ընդունում մենք, ինչպէս արձանագորութիւններից երևում է, եղել են հայոց եպիսկոպոսներ, Զ. աիեղերական ժողովի երեք կանոնը վերաբերում է հայերին, այնպէս որ մինչև Բ. դարը, եզր, Ներսէս շինող և այլ առաջնորդների յարաբերութիւնը յունաց հետ շատ մտերմական է եղել, յոյները և հայերը խառն ապրում էին, հայերը դանուելով նրանց իշխանութեան տակ, կամայ ակամայ պիտի ենթարկուէին նրանց ազդեցութեան, նրանց եկեղեցական-կանոնական կարգերին, մանաւանդ այնպիսիներին, որտեղ դաւանաբանական հարց չկար: Այդպէս օր. լուեւեայն կերպով ընդհանուր եկեղեցու կարգադրութիւնը կուսալրօնութեան վերաբերեալ մտաւ հայոց մէջ առանց մի որ և է հայոց ժողովի, կամ կաթուղիի տի վճռի և որոշման, այդպէս էլ հոգեւոր ազդեցութեան կանոնը մտած պիտի լինի մեր մէջ լուեւեայն առանց մեր ազդային ժողովի վճռի և այսօր այդ սովորութեան մուտքը ահագին տեղ է բռնում եկեղեցու դործնականութեան մէջ իրրեւ աւանդական կարգ: Այդ հարցը ինչպիսի տասխմանական զարգացում որ ստացել է շրջապատող քրիստոնեաների մէջ, պիտի ենթադրել որ նոյնպիսի փոփոխութիւն էլ կրել է հայոց մէջ:

Թէ, Ննորհային, և թէ Սաի 1243-ի ժողովը մարմնաւոր ազդականութեան մասին խօսելիս, որոշում չեն կայացրել և հոգեւոր ազդեցութեան մասին, արդեօք երկիւղ են կրել յունաց կանոնների նման կանոն մտցնել, թէ՞ բուն Հայաստանի մէջ աիրող սովորութիւնների անտեղեակ էին, յայտնի չէ. մինչև իսկ Միթար Քօշը մարմնաւորի վրայ խօսելով ոչ մի յիշատակութեան չի տանում հոգեւոր ազդեցութեան խնդիրը: Մանաւանդ որ թէ Ննորհային, թէ Սաի ժողովը մարմնաւոր ազ-

գաղցութեան աստիճանները որոշելիս՝ հետեւել են յունաց նոյն ժամանակուայ կանոններին: Թ. դարում յունաց եկեղեցին անպայման արգելեց 6 աստիճանը, 8 աստիճանը անպայման թոյլատրեց, իսկ 7-ը մնաց անորոշ, ոմանք կարելի համարեցին, ոմանք ոչ կարելի: Այդ պատճառով Պօլսում Թ. դարու սկզբին Ալէքսի կայսրութեան օրով ժողով եղաւ և որոշուեց 7 և 6-ի պսակը համարել արգելուած, բայց չքանդել, այլ միայն սպաշխարանքի ենթարկել. (Кормчая книга 50 г.): Ժ.Ս. դարում Միքայէլ պատրիարքը մի մասնաւոր դէպքի համար 7 աստիճանը արգելեց: Ժ.Ֆ. դարում 1168 թուին արգելուեց 7-ը աստիճանի պսակը, այդպիսի պսակը լուծել որոշուեց և պսակադիրին կարգալոյժ անել. այս ժողովի վճիռը հաստատեցին Նիկիիոյ և Մանուէլ Կոմենէ կայսրները. (տես Οβζορѣ о бракъ... Правос. соборѣх. 1858, 1859 г.): Այս վերջին կարգադրութիւնը եղաւ հիմք և Ենոբհայու վճիռն. Ենոբհային կաթողիկոսութիւն արաւ 1166—1173 թուականներին: Սաի ժողովը Ենոբհայու 9 և 10-ի թոյլ տուած ամուսնութիւնը սահմանափակեց և 7 աստիճանի իջեցրեց. այս վերջին կարգադրութիւնը ի հարկէ իբրեւ ժողովի—պարտաւորական է բոլոր հայերի համար. Յակոբ Խրիմեցին վերջրեց իւր վրայ քաջութիւն ձիւղադրութիւն կադմելու երեք տեսակ ազգակցութեան համար, դժբախտաբար մոցրեց մտացածին աստիճաններ և չունեցաւ զործնական հետեւանք: Խրիմեցին մարմնաւորի աստիճանները որոշելիս փոխանակ Սաի ժողովին հետեւելու, հետեւեց Ենոբհայուն՝ ընդունելով 8 աստիճանը չհաս, և հաս միմիայն 9 և 10. և ի՞նչու, որովհետեւ ըստ հինաւուրց ըմբռնման՝ ինչպէս մարդու մարմինը չորս աւրերքից է կազմուած, այնպէս էլ նախահօր արիւնը չորս յաջորդող զարմերում է շարունակուած և 5-րդ զարմում այսինքն 9 և 10 աստիճաններում բոլորովին անհետանում. ուստի և վերջին աստիճաններում թոյլատրուած է պսակ. շատ անհիմն բացատրութիւն է ի հարկէ:

Չե տեղադրելով կտանանք:

		0 հայր
1	2	
4	2	
Հաս	0 0	որդիք
5	4	
Հաս	0 0	թոռներ
5	6	
Հաս	0 0	ծոռներ
7	8	
Հաս	0 0	թոռան թոռներ
9	10	
Հաս	0 0	ծոռան թոռներ

(Պիտի հաշուել միմիայն ուղղահայեաց գծերը և ոչ գնդակները):

Ենոբհային ասում է «Մի ոք համադրեաց՝ որոց արեան մերձաւորութիւն իցէ, պսակ օրհնութեան դիցէ, այլ մինչև ի յերկուց կողմանցն զչորրորդ ազդին գլխաւորութիւնն կատարեալ ունիցին»: Խրիմեցին ասում է «Ազգականն ի չորս պորան անցանի, և ի հինգ՝ ապա ինամենան»: Արրահամ՝ կաթողիկոսը 1734-ի կոնդակում գրում է «Այլ և կանոնադրեմք և դուք հնազանդ լերուք, ազգականութեան Ժ. ձիւղ—(տես Գեղարքունի գաւառի տեղեկագիր. 441 եր.): Ներկայ Վեհափառ հայրապետը հետեւեց Սաի ժողովին, 7 աստիճանը 8-ի հետ թոյլ տալով, որն է միակ կանոնականը և ընդունելին:—

Հոգեւորի համար Խրիմեցին ասում է «Եւ կնքաւորն երեք անցանի, և ի չորսն (այսինքն պորան) ինամենան...»: Եւ կնքաւորութիւն յերիս ազգն վասն այն անցնի, զի հոգին եւամասնեայ, վասն այն երեք պորան անցանի...»: Խրիմեցին Ենոբհայու դատողութեան հետեւելով մարմնաւոր ազգակցութեան չորս տարեքի բացատրութեան մէջ, նրանից էլ անցնում է նոյն ճանապարհով հոգեւոր ազգակցութեան հիմքը դանելու մէջ, իբր թէ երեք զարմը այսինքն 6 աստիճանը չհաս է նրա համար, որ հոգին եւամասնից է, (Հայր Աստուած, Որդի և Հոգին Սուրբ), չորրորդ զարմում այլ ևս հոգու եւամասնից ոչինչ չկայ, ուստի կարելի է թոյլատրել: Խրիմեցին թոյլ է տալիս հոգեւոր ազգակցութեան 7 և 8 աստիճանում ամուսնութիւն: Հոգեւորի մէջ էլ հետեւել են մերոնք յոյներին, բայց յոյների վճիռը 7 աստիճանի համար ոչ մի գործնական հետեւանք չունեցաւ: Այդ եղաւ այսպէս:

Ջ. արեգ. Ժողովի 53 կանոնը արգելեց սանիկի և սանամոր ու կնքահօր մէջ ամուսնութիւն. քաղաքացիական օրէնքները արգելեցին կնքահօր և սանիկի ու սանամոր մէջ, բայց այդ կնքահօր որդու և սանիկի մէջ, կնքահօր որդու և սանիկի ծնողների մէջ: 1107 թուին Պօլսի Ժողովում նիկոյա պատրիարքի օրով արգելուեց մինչև 7 աստիճան, բայց ոչ դքսործադրեց, այլ ընդունեցին 53 կանոնը և քաղաքացիական օրէնքների հաստատածը, այսինքն որ ամուսնութիւն կարող է տեղի ունենալ կնքահօր և իւր որդու, ու սանիկի և իւր ծնողների մէջ բացառապէս: Գուցէ այս ատանողական գրութիւնը մասամբ օգնեց մերոնց հաստատ կանոն չորոշելու մտադրութեան: Խրիմեցին առաջ գնաց իւր ձիւղագրութեան մէջ, թոյլ չտալով ոչ միայն կնքաւորներին ամուսնանալ 6 աստիճանում հապա և զանազան տների երեսանների, որոնք մի կնքահօր սանիկ են, արգելեց ամուսնանալ մինչև 7 աստիճան:

Ջևակերպեց, կստանանք

0 կնքահայր	
1	2
Հաս 0 0	երկու սան օտար տներից
5	4
Հաս 0 0	որդիք
5	6
Հաս 0 0	թոռներ
7	8
Հաս 0 0	ծոռներ

0—0 կնքաւորներ	
1	2
Հաս 0 0	որդիք
5	4
Հաս 0 0	թոռներ
5	6
Հաս 0 0	ծոռներ
7	8
Հաս 0 0	թոռան թոռներ

Խրիմեցու այս կանոնները արտագրեցին կանոնագիրք արտագրողներից մի քանիսը, շատերը սխալ չհասկանալով բանի էութիւնը, զրոնց աղբյուրութեան ենթարկուեց և Աբրահամ կաթողիկոսը 1734-ին հրամայելով հոգևոր աստիճանի ամուսնութիւնը արգելել մինչև «Ը-(8) ձիւղը»: Խրիմեցու և յունաց

մէջ բնգունուած կանոնները այն գլխաւոր տարբերութիւնը ունին, որ այստեղ կնքաւորութիւնը հասնում է 7 աստիճանի ուղղագիծ և կողագիծ շառաւիղներով, մինչև իսկ օտար ընտանիքների մէջ 7 աստիճանի արգելմամբ, եթէ այդ երկու օտար ընտանիքից մի մի երեսաց ունեցել են ընդհանուր կնքահայր, իսկ յունաց մէջ պսակ արգելում է միմիայն ուղղագիծ ժառանգների մէջ այն էլ միայն մի ընտանիքի սահմաններում՝ այն է կնքահօր և սանիկի ընտանիքում, առանց կողագիծ շառաւիղների:

Խրիմեցու այդ ինքնահայտ ձիւղահամարութիւնը ոչնչացաւ Ներսէս Ե-ի օրով 1851 թուին հետեւեալ առիթով: Մէկը ղիմում է Աստրախանի կոնսիստորիային և ապա Սինօգին, որ թոյլ տան 6 աստիճանի հոգևոր աղագացութեան աստիճանում ամուսնանալ, երբ մերժում է ստանում, ղիմում է Ներսէս Ե-ին: Պաշտելի հայրապետ խնդրի վրայ մանր տառերով մակագրութիւն է անում և ուղարկում Սինօգին ի գործադրութիւն և յրնդհանուր հրահանգութիւն: Այդ մակագրութիւնը, որ գտնւում է Սինօգում 1851 թուի № 105 գործում, Ներսէսի ձեռքով գրած և ստորագրած, այսպիսի բովանդակութիւն ունի, առաջ եւմ բերում թարգմանաբար. «Առաջագրում եմ սուրբ Եջմիածնի Սինօգիդ այս գրութիւնը կնքահայրական խնամութեան վերաբերեալ, որտեղ խնդրատուն մասնացոյց անելով իւր կնքահայրութիւնը և ամուսնանալու ցանկութիւնը, ասում է թէ Վարդան Պապովը մկրտել է Աննայի որդի Առաքելին, իսկ Վարդան Պապովի որդին կամուսնում է ամուսնանալ Աննայի եղբոր Յովհաննէս Մեսնիկեանի աղջկայ Մարիամի հետ: Այս բանը Սինօգը արգելել է կնքահայրութեան օրէնքի հակառակ գտնելով: Մեզ անյայտ են կնքահայրութեանց այդպիսի կանոններ կամ օրէնքներ, մենք կնքահայրերի համար օրէնք ենք համարում այս, որ մկրտուածը կնքահօր որդու հետ եղբայր լինի և սրանց հոգևոր և մարմնաւոր աղագացութիւնը շարունակուի մինչև երրորդ ծնունդը, իսկ կնքահօրը և սանիկի եղբայրները կամ քոյրերը և կամ հօրեղբայրները և հօրաքոյրերը

կամ մօրաքոյրը միմեանց հետ ոչ մի հոգեւոր ազդակցութեամբ չկապուեն (չպարտաւորուեն): Եւ այսպիսի մասնաժողովներով եւ ճիւղա-համարութիւններ ենք դժագրել մի քանի կոնստիտուցիաների համար, որ կնքաւորութիւն անեն միայն կնքողի (կնքահօր) երկու հետ, և օտար համարեն կնքահօր արխանակից եղբօրը, քրոջը և միւս ազգականներին: Այս առաջադրում եմ Անիօղի, որ խնամակալութիւն անի ժողովրդին և կարճեցնի այն նեղութիւնները, որ հոգեւոր ազդակցութեան համար կրում են ծնողները որդիներին պատկերիս:

Կաթուղիկոս ամենայն հայոց Ներսէս.
1851. 10 հոկտ.

Անիօղը մահագրութեան հիման վրայ կազմում է արձանագրութիւն և հրամայում է գործադրել այսպէս. «ուղղակի գծիւ յարատեւել միմիայն ի միջի կնքահօրն և կնքեցելոյն մինչև ցերբորդ ծնունդ»:

Ձեռակերպենք Անիօղի մերժած ճիւղա-գրութիւնը.

Վար. ը Պոպով
||
Վարդանի 0 Գրիգոր
տղայ

Աննա 1 0 2 Յովհաննէս Մեմիկեան
3 1 4
Առաքել 0 0 Մարիամ

Վարչան Պոպովը կնքահայր է Առաքելին. Վարդան Պոպովի տղայ Գրիգորը ամուսնաւորւմ է Մարիամի հետ. միայնեք հոգեւոր ազդակցութեան ճիւղահամարութիւնը միւսի հետ, կստանանք այսպիսի ձև.

0
2 1
Վար. 0 Ան. 0 0 Յովհ.
6 5 4 5
Գրիգ. 0 0 0 Մար.
Ան

Համարելով միմիայն գծերը, կստանանք վեց աստիճանի հոգեւոր ազդակցութիւն, որը Խրիմեցու օրէնքով մերժուում էր. Ներսէս եւ այդպիսի օրէնք չգիտեմ ասելով ընդ միշտ վերջացրեց Խրիմեցու կանոնների գոր-

ծաղրութիւնը: Աւերմն 1851-ին հայոց հայրապետ և Անիօղը միաձայն վճռեցին հոգեւոր ազդակցութիւնը ընդունել հրամայուածի նման և գործադրել: Արդեօք այդ վճիռը հայոց եկեղեցական իրաւունքի տեսակետից պարտաւորական է բոլոր հայերի համար թէ ոչ: Մեր եկեղեցական բոլոր կարգադրութիւնները եղել են կամ ազգային ժողովների վճռով կամ Ամենայն հայոց հայրապետների կոնգակներով, եթէ վերջինների կարգադրութիւնները հակառակ չեն եղել ազգային ժողովների վճիռներին, կամ հայոց եկեղեցու սկզբունքներին և ժողովրդական դարաւոր սովորութիւններին, միշտ լուրեւայն ընդունուել են, ինչպէս որ Շնորհալու տաւանց ազգային ժողովի արձակած բոլոր հրամանները, և գործադրուել են առանց հակադիմութիւնների: Իրաւարանական տարրական օրէնքներով, իւրաքանչիւր օրէնսդիր մարմնից արձակած հրամանը պարտաւորական է հարասակների համար մինչև նոյնպիսի իրաւասութիւն ունեցող մարմնի կողմից որ և է փոփոխութեան ենթարկուելը: Արովհետեւ Ներսէս եւ արձակած հրամանը առանց որ և է տրտուեցի ընդունեցին Անիօղը, կոնստիտուցիաները և ընդհանուր ազդութիւնը և գործադրուեց գոնէ նրա կաթուղիկոսութեան օրով, և որովհետեւ Ներսէս եւ ամենաջերմեռանդ պաշտպանն էր համարւում հայոց դարաւոր եկեղեցական կարգերին և թոյլ չէր տալիս մազաչափ փոխել եղած կանոնները, որի փառաւոր ապացոյցն էր Ազգաբեանց և Հասան-Ջալալեան եպիսկոպոսի Պետերբուրգի դէպքը, և որովհետեւ մինչև այսօր ոչ ազգային ժողով, ոչ կաթուղիկոսական յետակայ կոնգակ չեն փոխել այդ կարգադրութիւնը, ուստի և Ներսէս եւ 1851 թուի կանոնը հոգեւոր ազդակցութեան համար զրուած, պարտաւորական է բոլորիս համար, նոյնատաւանդ պաշտօնական մարմինների-Անիօղի կոնստիտուցիաների, ծաճկահայոց և Պարսկահայոց համար: Պարզենք Ներսէս եւ սահմանած ճիւղագրութիւնը:

1) Կնքահայրը սանիկի վերաբերմամբ կազմում է առաջին աստիճանը իրբեւ հոգեւոր հայր: 2) Կնքահայրը սանիկի ծնողների վերաբերմամբ իրբեւ քոյր և եղբայր կազմում է

երկրորդ առաջին: 3) Կնքահայրը սանիկի որդու վերաբերմամբ իրբե թուան՝ կազմում է երկրորդ առաջին 4) Կնքահայրը սանիկի թուան վերաբերմամբ կազմում է երրորդ առաջին իրբե թուան որդի: Չեախեր պենք զ ծաղրութեամբ:

Կնքահայր	Կնքահայր
0	0
սանիկ 1	սանի 1
0	0
սանիկ	2
	0
	սանորդի

Կնքահայր
0
1
սան. 0
2
որդի 0
5
0
Թոռներ

1) Սանիկը կնքահայր և քաւորակնոջ վերաբերմամբ իրբե որդի առաջի առաջինն է կազմում:

2) Սանիկը կնքահայր որդու վերաբերմամբ իրբե եղբայր կազմում է երկրորդ առաջին:

3) Սանիկը կնքահայր թուան վերաբերմամբ իրբե եղբոր աղայի կազմում է երրորդ առաջին:

Չեախերպենք.

1 2 Կնքահայր և հայր
սանիկ 0 0 մարմնաւոր որդի

1 2 Կնք. և հայր
սանիկ 0 0 մարմնաւոր որդի
5
0 մարմն. Թոռն

Ներսէս Ն-ի կարգադրութեամբ հողերը աղղակցութիւնը շարունակում է միմիայն մինչև երրորդ ծնունդը, այսինքն երրորդ առաջինում չի կարելի խնամի դառնալ, եթէ ձեալիերպենք՝ կստանանք այս պարզ զ ծաղրութիւնը:

1 2 Կնք.	2 1 Կնք.
սան. 0 0 մարմ. որդի	սան. 0 0 մ. որդի
5	5
0 մարմ. Թոռն	0
	որդի

Թոյլատրելի չէ այս պարզ ձեւերում, երեք առաջինում: Զորբորդ առաջինում թոյլատրելի է.

1 2 Կնք.
սան. 0 0 մար. որդի
5 1
սան. որդի 0 0 մար. Թոռն

0
2 1
0 0
4 5
0 0
5
0

Սրանք թոյլատրելի են: Ուրեմն կնքահայրը չի կարող պատկառել սանիկի, սանաւոր, սանիկի որդու, սանիկի խնամ հեպ. սանիկը չի կարող պատկառել հաշուոր ծեր, կնքահայր աղղկայ, կնքահայր խնամ հեպ. իսկ մնացած աղղականները, սանիկի եղբայրը, քոյրը կարող են պատկառել կնքահայր, կնքահայր որդու հետ և ին. և ին. Ահա այս է մեր պարզ կանոնը: Արդեօք ժողովրդի մէջ էլ այսպէս է. ես 50 ծեր քահանաներից զանազան անգիւրում հարցրել եմ բոլորը միմիայն, մի քանի կէտերում համաձայն են, այն է՝ կնքահայրը չի կարող սանիկի և սանաւոր հետ ամուսնանալ, իսկ մնացած բոլոր կէտերում հակասական բաներ կ'են տուում. օր. շատերը ասում էին որ կնքահայր որդին կարող է սանիկի հետ ամուսնանալ: 50 հոգուց միայն մէկը 6 առաջինի հասցրեց, երբ պատճառը հարցրիս պատասխանեց, որ զրքերում այդպէս է զրամ:

Ուստայ մէջ կնքահայրը իրաւունք չունի սանաւոր և սանիկի հետ ամուսնանալ, ոչ էլ կնքամայրը սանի կամ սանահայր հետ, նրանց մէջ սովորութիւն է ունենալ կնքահայր և կնքամայր, կամ երկու կնքահայր, յունաց մէջ նոյնն է, համարեա և զրանց վրայ աւելացրած երկուսի ծնողները (Չ. արեպ. Ժ. 534. և քաղաքացիական օրէքներ): Ներսէս Ն-ի կանոնի մէջ անորոշ բան չմնաց արդեօք, օրինակի համար, չորրորդ առաջինը եթէ թոյլ է տալիս միայն 5-ի հետ թէ 3-ի հետ էլ կարելի է. կանոնը որովհետեւ որոշ ասում է՝ որ չհաւելութիւնը դնում է մինչև երրորդ ծնունդ, պիտի հասկանալ, որ չորրորդը կա-

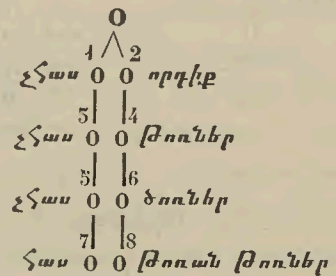
բող է միանալ թէ երրորդի թէ հինգերորդի հետ: Բացի դրանից մոլթ է մնում և մի խնդիր, արդեօք եթէ մի կնքահայր երկու օտար անից մի մի սանիկ ունի, այդ սաները կարո՞ղ են ամուսնանալ: Թէ Խրիմեցու հաշուով միայն 7-րդ աստիճանում կարող են ամուսնանալ: Գոնէ իմ հարցիս 50 քահանաներն էլ պատասխանել են, նա ո՞վ, նա ո՞վ, ի հարկէ կարող են: Այստեղ այդ մասին ոչինչ չկայ, գործնականութեան մէջ էլ շատ քիչ է պատահում այդպիսի դէպք. կարծում եմ՝ ոչ մի հիմք չկայ թոյլ չտալու, որ բոլորովին օտար անձինք չպսակուին նրա համար, որ մէկ անձի հոգեւոր զաւակներն են:

Բացի այդ, ունինք և խաչ-քաւորութիւն, երբ մէկը միւսի գլխին խաչ է պահում պըսակուելիս. եթէ պսակուողները որդի ունենան, խաչ-քաւորը կգառնայ մեռոն-քաւոր, եթէ ոչ, կմնայ հէնց խաչ-քաւոր: Փողովբղի մէջ նոյնքան սուրբ է խաչ-քաւորութիւնը, որքան մեռոն-քաւորութիւնը. Ներսէս Ե-ի կարգադրութեան մէջ չկայ երեւի նրա համար, որ քաւորութիւն ասելով հասկացում է թէ նա՝ թէ միւսը, մեռոն-քաւորը միշտ լինում է խաչ-քաւոր և ընդհակառակը, այնպէս որ այստեղ էլ պիտի անշուշտ ընդունենք երեք աստիճան. 1) խաչ բռնողը պսակուողների վերաբերմամբ իբրև սանիկի ծնողներին՝ կլինի երկրորդ աստիճանում իբրև եղբայր և քոյր՝ և այս աստիճանում պսակ ամենեւին չի կարելի. 2) նոյնպէս պսակ չի կարելի խաչ բռնողի որդու և պսակուողների մէջ: Գոնէ 50 քահանան միաձայն ասել են, կամ խաչ-քաւոր կամ մեռոն-քաւոր, տարբերութիւն չկայ:

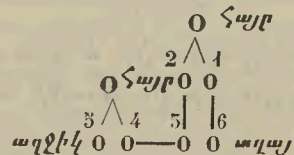
Վերջացնելով մեր խօսքը, կամիտփենք ճիշդադրութիւնը, որպէս զի զիս դասին քահանաները լաւ յիշեն և միշտ պատժի տակ չընկնին: Մարմնաւոր ազգակցութեան համար երկու կողմից միմեանց վրայ պիտի հաշուել մինչև 7 աստիճան, 7-ից յետոյ հրաման տան առանց կասկածելու: Խնամական ազգակցութեան համար հաշուեն մինչև չորս աստիճան, 5 աստիճանում հրաման տան: Հոգեւոր ազգակցութեան համար միմիայն ի նկատի ունենան կնքահօրը և սանիկին՝ իսկ նրանց եղբայրները, ազգականները հաշուի մէջ չեն

մտնում, կնքահօր և սանիկի մէջ երեք աստիճանը պիտի լրացած լինի, չորս աստիճանում թոյլ տան ամուսնանալ առանց երկմտելու:

1) Մարմնաւոր ազգակցութեան օրինակ

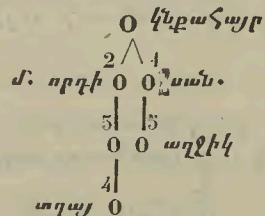
2) Խնամականի օրինակ.

Հաս է, աղայի և աղջկայ պսակը:

(Մարդու և կնոջ հարցնող հարկանական գիշը ինչպէս 4 և 3 (օ-օ) — չպիտի հաշուել:)

3) Հոգեւոր ազգակցութեան օրինակ.

Հաս է, աղայի և աղջկայ պսակը:

Ն. Սարկ. Մեղիք-Թանգ.

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ

ԳԻՏԵԼԻԲՆԵՐ.

(Շարունակութիւն) *

ՎՆԱՍԱԿԱՐ ՄԻՋԱՏՆԵՐ, ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ ԵՒ
ՆՐԱՆՑ ԴԷՄ ԿՈՌԻԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐ.« Եւ հասոցից ձեզ փոխանակ ամացն յորս
եկիւր մարտն եւ ջորեակն եւ գրոյնն եւ
խառնիմն: Յովկոյ Բ. 25:

Բոլոր միջատներին կարելի է բաժանել երեք կարգի՝ վնասակար, օգտակար և անվնաս: Ինչպէս յայտնի է, ներկայումս հողատէրերը և զիւղատնտեսները կատաղի կռիւ են մղում վնասակար միջատների դէմ: Այստեղ մեր նպատակն է խօսել միմիայն բոյսերի մանուշակ հացարոյսերի՝ համար վնասակար միջատների մասին: Առաջ ենք բերում մի քանի կարևոր նախազգուշական տեղեկութիւններ, որոնցով հնար կլինի հեռացնել ոչնչացնել այն բոլոր պայմանները, որոնք նպաստում են վնասակար միջատների երևան գալուն և կամ նրանց արտադրելու և առատորէն բազմանալուն: Խորհուրդ ենք տալիս առանձնապէս ուշք դարձնել հետեւեալ նախազգուշական միջոցների, առանձնապէս առաջինի վերայ: Եւ Պէտք է աշխատել այնպէս դարգացնել բոյսերը, որ նրանք աւողջ և ուժեղ կազմուածք ունենալով, երկար ժամանակ կարողանան իրենց սեփական ոյժերով դէմ կենալ միջատների յարձակումներին: Այսպէս, օրինակ, աւողջ և հիւթերով հարուստ բոյսերը ընդունակ են երկար ժամանակ կուտել այս և այն միջատների դէմ և ծածկելու նրանց պատճառած վէրքերը: Ահա այս է պատճառը, որ ցանելու համար բոյսեր ընտրելիս անհրաժեշտ է ուշադրութիւն դարձնել կլիմայի հողի յատկութեանց, զիւրքի վրայ և ապա ըստ այնմ նաեւ կանոնաւորապէս խնամել: Այս պատճառով պէտք է փոփոխել և տարբեր կերպով կատարել ցանքը, որպէս զի

այդպիսով նայած յարմարութեան, հնար լինի արագացնել կամ դանդաղացնել բոյսի աճեցողութիւնը: Այսպէս, օրինակ, մի քանի միջատների դէմ կուտելիս՝ աշնանացանքը, որքան այդ հնարաւոր է, պէտք է վաղ կատարել, որպէս զի շուտ հասնի և հասունացած ժամանակը միայն ենթակայ լինի միջատների աւերիչ յարձակմանը, որ սովորաբար աւելի թեթեւ է լինում: * Եւ Ուշադիր կերպով և

* Կան գիտութեամբ զբաղուող մարդիկ, որոնք վնասակար միջատներին ոչնչացնելու համար՝ աշխատում են աւելի և աւելի զօրեղ միջոցներ գտնել: Այդպիսիներից մէկն է Դ. Բ. Զօլլըրուեզ, որ խորհուրդ է տալիս խողանը շատ վաղ և, որքան հնարաւոր է, խորը վարել, Գուլգէ շատերը հաւատ չընծայեն այս խորհրդին, որովհետեւ աւելի շատ անգամ լսել են ուրիշներից, որ վարը պէտք է տեղի ունենայ որքան կարելի է վաղ և ծանծաղ, բայց և յամենայն գէպս կարծում եմ, որ հետաքրքիր կլինի ծանօթանալ հեղինակաւոր գիտնականի այս հայեացքի հետ:

Խողանի վաղ և ծանծաղ կատարած վարը անհրաժեշտ է, որպէս զի աբտում հնձից՝ մնացած բոյսերը շուտով նեխուեն, որովհետեւ որքան աւելի ազատ ներգործութիւն ունենայ օդը, լոյսը և ուրիշ մթնոլորտային զօրութիւնները, այնքան աւելի կատարեալ կերպով տեղի կուենայ բուսական մնացորդների նեխուիլը, բայց հողի մէջ գտնուող անպէտք խոտերի սերմերը կարճ ժամանակուայ մէջ կսկսեն ծիւրարձակել, մեծանալ, որոնց հնարաւոր է բոլորովին ոչնչացնել և արմատախիլ անել միայն հողը խորը վարելով: Ի հարկէ շատ քիչ են այնպիսիները, որոնք հնարաւորութիւն կունենան իրենց բոլոր քաղած արտերը վարել իսկոյն հնձից յետոյ: Շատ արգելառիթ պատճառներ կան. աշխատող ձեռքերի պակասութիւնը, վատ եղանակը, իսկ աւելի յաճախ տեղի ունեցող գիւղացու անհոգութիւնը:

Շատերին այնպէս է թուում, որ իրեն թէ վնասակար միջատների դէմ կուտելու գործում վարի ժամանակը այնքան աչքի ընկնող նշանակութիւն չունի, այդպիսիները ի հարկէ սխալում են, կարող ենք համարձակ կերպով ասել, որ անբերութեան գլխաւոր պատճառը այդ է, հետոյ (հանգըստեան թողած արտը) չափազանց նպաստում է վնասակար միջատների բազմանալուն. որոնք յետաձգելով բոյսի աճեցողութիւնը, սննդառութեան կանոնաւորութիւնը, արգելք են դառնում կանոնաւոր հասկեր կազմելուն:

Վնասակար միջատները բոյսերի մէջ երկու կերպ հիւանդութիւն են յառաջացնում.

* Տես Արարտ 1900 թ. համար Ը. եւ Թ. եր. 402:

խւր ժամանակին հին, հիւանդոտ և վարակուած բոյսերը առողջներէ միջից պէտք է հեռացնել և կամ առանձնապէս խնամել, որովհետեւ վտրակուած բոյսերը կարող են իրենց հիւանդութիւնը հաղորդել առողջներին և այգւոյնով փչացնել ամբողջ բուսականութիւնը: Գ. Միջատներէ խորակած տեղերը առանձնապէս և ամէն միջոց դործ դնել, որպէս զի հեռուոր տեղեր տարածուելու առաջն առնուի: Միջատներէ մի քանիսը, ինչպէս օրինակ գիշերային թիթեռը, մորեխը և ին. տա-

ա. Մի որոշ մեծութեան հասած բոյսի աճեցողութիւնը յանկարծ սկսում է դանդաղ առաջ գնալ. շատերը մինչև իսկ բոլորովին ոչնչանում են: Այդպիսի հանգամանքներում ոմանք ասում են, թէ աշնանացանը սառել է և անբերութեան պատճառը համարում են դանդաղ մթնոլորտային երեւոյթներ, Մինչդեռ Գ-ը Հօլլըունզը հաստատում է, որ այդ հիւանդութիւններ յառաջանողները գլխորաճանձը (гесенная муха) և այլ այսպիսի միջատներ են:

Բ. Հացաբոյսերը մեծանում, հասկ են բռնում և ըստ երեւոյթին ամէն բան որոշ կանոնաւորութեամբ առաջ է գնում, բայց յանկարծ այդ առողջ բոյսերը կախում են իրենց գլուխները. մարդ կարծում է թէ դրա պատճառը հասունացած հասկերի ծանրութիւնն է: Բոյսերից շատերը սկսում են դեղնել, մանաւանդ վերին կապամէջերում և թէպէտ հասկը մնում է կանգնած, բայց հատիկներ կամ բոլորովին չեն լինում և կամ եղածը նոյն վիճակի մէջ էլ մնում է: Գիւղացին այդպիսի հասկերը դատարկ կամ վաղահաս է համարում: Այս թշուառ երեւոյթի պատճառը ի հարկէ, վերելում յիշուած միջատներն են:

Բոյսերի այս բոլոր թշնամիները ձմերում են չվարած խողաններում (քաղած արտ) այն բոյսերի վրայ, որոնք հացահատիկներն հաւաքելու ժամանակ նրանցից թափուած օերմերիցն են առաջ եկել:

Որպէս զի սրանց յառաջացած անբերութեանց առաջն առնենք, Գ-ը Հօլլըունզը խորհուրդ է տալիս խողանները իսկոյն և եթ հացաբոյսերն հաւաքելուց յետոյ առանց ուշացնելու խորը վարել, որովհետեւ ծանծաղ վարը այն աստիճան չի կարող նպաստել ոչնչացնելու վնասակար միջատներին: Ծանծաղ վարի միջից շատ կարճ միջոցում միջատները կարող են հեշտութեամբ դուրս գալ և նորից շարունակել իրենց վնասակար գործունէութիւնը:

Այս կարծիքի հետ համաձայն են նաև շատ հմուտ և փորձուած գիւղատնտեսներ:

բաժնում են այս և այն կողմ՝ դանդաղան բնական եղանակներով: Յաճախ նկատուի է նաև ֆնասակար միջատների տատիճանաբար և դանդաղ անդափոխութիւնը, այսպէս օրինակ՝ թըրթուրները, անիժ և բզիգները, մերեխի մի տեսակը և այլ ուրիշ միջատների, որոնք սողալով հետզհետէ յատաջ են դնում: Այսպիսի հանգամանքներում միջատների առաջն առնելու համար նրանց ձանապարհի վրայ պէտք է փորել ուղղահայր պատեր ունեցող առուների, որտեղ ընկնող միջատներին պէտք է խիղցն հաւաքել և ոչնչացնել: Նոտ անդամ ֆնասակար միջատներին քամիներն են քշում, տառնում հեռուոր երկիրներ: Համարեա այս կերպ են տարածում ուտիճները, ֆելոփսերը և ուրիշ բուսական ոջիլները. քամին քշում և հեռուոր կողմեր է տանում նաև թիթեռ

Առաջ ենք բերում գիւղատնտեսութեանը դործնականապէս քաջ ծանօթ մի անձի երկար ժամանակուայ ընթացքում կատարած մի փորձը: Մի քանի անգամ խողանը ծանծաղ վարելով, նկատել է, որ յաջող հետեանքների չի հասնում: Նրա ցանած գարին և վարսակը սկզբներում մի քանի օր բնական ընթացքով աճել են, բայց ծիւլերը դուրս ֆալուց հաղիւ ութ օր է անցել, տերեւները սկսել են դեղնել և բուսականութեան կէս մասը ոչնչացել է, իսկ նրանք, որոնք մի կերպ անց էին կացրել այդ փտանգաւոր շրջանը կամ բոլորովին դատարկ և կամ չհասունացած հասկեր են տուել, Հիւանդ բոյսերին լաւ զննելուց յետոյ յիշեալ գիւղատնտեսը նկատել է, որ բոյսի պարանոցը կռւած է, և որպէս զի գոնէ մի թիթեռ արդիւնք ստանար, ստիպուած է եղել շատ խիտ կատարել ցանքը: Մի քանի տարի այս տեսակ անյաջողութեանց ենթակայ լինելուց յետոյ, երբ մի անգամ նա փորձել է խողանների վարը խորը կատարել, նկատել է, որ յաջող հետեանքներ է ունենում իր այս փորձը՝ նախ որ անբերութեանց առաջն է առնուել և երկրորդ՝ կիսով չափ աւելի պակաս սերմ է հարկաւորուել, մինչդեռ հարեան արտերի գարին իրենց աճման հէնց առաջին շրջանում սովորականի պէս հիւանդանում էին, որովհետեւ երկրագործները վարում էին նախկին եղանակով, ծանծաղ: Այս հմուտ գիւղատնտեսի կարծիքով թէ ծանծաղ և թէ ուշ տեղի ունեցող վարը վնասակար միջատների համար ձմերելու նպաստաւոր պայմաններ է յառաջացնում:

Ցանկալի է, որ մեր հողատերերն այսուհետեւ առաջնորդուին Գ-ը Հօլլըունզի տուած խորհուրդներով:

թիթեռներ և մի քանի այլ միջատներ: Սովորաբար այսպիսի դէպքերում միջատների վարակումը տեղի է ունենում պարբերական քամիների ուղղութեամբ: Գետերի և առուակների զարնանային ջրերն ևս ջրում են զանազան հեռաւոր կողմեր ծառերից պոկած ամբողջ բնէր: Հոգով ծածկուած արմատներով թփեր և խոտեր, նրանց հետ միասին հեշտութեամբ տեղափոխուած են նաեւ այդտեղ ապրող միջատները: մանաւանդ նրանց ձուերը: Արհեստական կերպով փնտաւար միջատների տարածուիլը առաջ է գալիս այն ժամանակ երբ մի տեղից միատեղ ապրանքներ են փոխադրում: Այս միջոցով Ամերիկայից եւրոպայ փոխադրուեց յարզի մէջ Ֆելօքսերեան ուտիճն և այլն: Դ՝ Անհրաժեշտ է կանոնաւոր կերպով փոխել հերկել բոլոր միջակները (միջառահման երկու արտի), փարեւահոգերի մէջ պարտաւ մնացած անմշակ հոգերը, որովհետեւ սկզբներում հէնց այդպիսի տեղերում են բուն գնում և այդպիսի տեղերի բուսականութեամբ են պիտաւորուել և կերակրուում փնտաւար միջատները, որոնք յետոյ անց են կենում արտերի մէջ: Ե՝ Սերմնացանութեան փոփոխական եղանակը և տարբեր տեսակ ու տարբեր հասակ ունեցող բոյսերի միաժամանակեայ ամէնցողութիւնը օգտակար է, որովհետեւ այդպիսով պակասում է զիւղամտեսութեան վտանգաւոր գրութիւնը և նորա բազմն ալ ևս մի որ և է միջատից կախուած չի լինելու: Եթէ, միջատներն աշխատեն փնտաւ մի տեսակ բոյսի, միւսները կարող են ողջ մնալ: Այսպիսի պայմանների մէջ նրանք զգուշութեամբ կկարողանան տարածուել այս և այն կողմ, կզգուշարանան սնունդ ձեռք բերել, նրանց ամէնցողութիւնն ևս կզանգաղի և մի տեղի բուսականութիւնը վերջացնելուց յետոյ երբ սնունդ հարկաւոր լինի, ստիպուած են հեռաւոր ճանապարհորդութիւն անել, որի ժամանակ սովորաբար նրանց մեծ մասը փչանում է: Չպէտք է մի քանի տարի անընդհատ մի և նոյն տեղում նոյնատեսակ սերմեր ցանել, նոյնատեսակ բոյսեր ամէնցնել, որովհետեւ փոփոխելով մի տարում բազմացող միջատները միւս տարում մի և նոյն բոյսը չգանելով ոչնչանում են: Դ՝ Այսպէս հրապու-

րել և պահպանել միջատների թշնամիներին, մանաւանդ միջատակեր թռչուններին և ամէն կերպ նպաստել նրանց արագ բազմանալուն: Հրապուրելու ամենալաւ միջոց կարելի է համարել առանձնապէս նրանց համար շինուած արհեստական բները:

Վերջացնելով բոլոր նախապէս շարունակ միջոցները, այժմ անհրաժեշտ է յիշել նաեւ այն բոլոր միջոցները, որոնք ուղղուած են փնտաւար միջատների դէմ, նրանց ոչնչացնելու համար: 1՝ Նախ և առաջ ձեռքով պէտք է հաւաքել այն քիչ թէ շատ մեծ միջատներին, որոնք յայտնապէս տեղաւորուելով բոյսերի ներքին մասերի վրայ, երկրից ոչ շատ բարձր, փնտաւում են բոյսերին և որոց մարմինը ծածկուած չէ, մարդու կաշուին փնտաւար դիւրաբեկ մագներով: Այսպէս նոյա հաւաքել վեղբոսների, շշերի կամ կուժերի մէջ, ուր օգտակար է նախօրօք լցնել նաւթախառն քիչ ջուր, այսպիսով հեշտութեամբ կարելի է հաւաքել բոլոր մերի թրթուրները, ծառերի տերեւների, ծաղիկների և պտուղների անխնայ ուտող հասած միջատների, հարսնեակների, երբ նրանք բաց ընկած են մնում և կամ շատ ծածկուած չեն լինում, ձուաներ, եթէ տեղը բարձր չէ և կոյտերով է, մասաւ թրթուրների ձմերային բներ, որ սովորաբար չոր տերեւների վրայ են լինում և նոյնպէս ամառային բներ, որտեղ պատապարուած են լինում հարսնեակների բոժոժներ: Նրբեմն մի քանի տեսակ միջատներ հաւաքելիս, անհրաժեշտ է լինում մի յանկարծական ցնցումով թափ տալ նրանց ծառերի բարձր ձիւղերից, դաղաթներից, այսպիսի հանդամանքներում ծառի տակ հարկաւոր է փոխել մի քաթան կամ փսիաթ, որպէս զի միջատները ուրիշ տեղ չթափուեն: Եթէ, միջատները ցերեկը աւելի շարժուն են և վայր ընկնելուն պէս հեշտութեամբ են թռչում այս և այն կողմ, այն ժամանակ պէտք է հաւաքել առաւօտ շատ վաղ, քանի դեռ միջատները չեն տաքացել և դանդաղաշարժ փեճակի մէջ են դառնուում: 2՝ Հէնց տեղն ու տեղը ձմեռել, ոչնչացնել բոլոր նոր դուրս եկած միջատներին, որ սովորաբար մասաւ տերեւիկների մէջ են լինում: 3՝ Զանազան գործիքներով ոչնչացնում

ստատեցնում են գետնի վրայ դեռ նոր դուրս եկած մատաղ մորեխը: 3. Յրուած փնասկար միջատներին մի տեղ հաւաքելու համար կարելի է գործ դնել զանազան հրապուրիչ միջոցներ, որպէս զի յետոյ հնար լինի միանգամից ոչնչացնել այդ բոլորը: Այսպէս, օրինակ, կան որոշ միջատներ որսացող ծառեր, հրապուրող բոյսեր՝ սալատ, ելակ: Այս փերջինները ձգում են գէպ իրենց մայրխեան բզեզի թրթուրները: Յորենի ցանքերն, աղբերն ևս իրենց մօտ են հաւաքում մի քանի փնասկար միջատներ: 4. Շինւում են նաև որսացող տանիքի, որ գործ են դրուում միջատների յարձակմունքից չվարակուած, չփնասուած տեղերը պաշտպանելու համար: Ետտ անգամ միջատները պատահմամբ են ընկնում այդպիսի առուների մէջ, օրինակ թրթուրները: Այս նաև մի տեսակ մորեխ, որոնց կարելի է աւելներով քշել գէպի պատրաստուած առուները: Ամէն անգամ որոշ ժամանակից յետոյ պէտք է նայել առուների մէջ և խկոյն ոչնչացնել նոցա մէջ ընկած միջատներին: 5. Մի քանի տեսակ միջատներից փնասուած բոյսերի վրայ կարելի է խորհուրդ տալ ցանկելու մախօրկու քամուածք, նաւթախառն ստոյնաջուր և այլ ուրիշ հեղուկներ, որոնք խկոյն և եթ ոչնչացնում են միջատներին: 6. Միջատների հետ միասին պէտք է այրել, ոչնչացնել նաև այն նիւթերը, որոնց մէջ նոքա ձմեռը պատսպարուել էին. այսպէս, օրինակ՝ զանազան միջատներից փնասուած դաշտը հնձելուց յետոյ պէտք է հաւաքել նաև արմատի վրայ մնացած ծղոտները, որոնց մէջ ձմերում են թրթուրների մեծամասնութիւնը և խկոյն այրել: Նոյնպէս պէտք է վարուել նաև ծառերի կեղեւների և մնացած կոճիւրքի հետ, երբ նկատուի, որ նրանց մէջ ևս պահուած են փնասկար միջատների որդեր: 7. Միջատներից փնասուած դաշտերը հողի մէջ ոչ շատ խորը մտած հարսնեակներից աղատելու համար, կարելի է խորհուրդ տալ մի յարմար ժամանակ վարել ամբողջը: Զմեռը հարկաւոր է վարել նաև պողատու ծառերի շուրջն եղած հողերը, որպէս զի այդպիսով զրկուելով բուսական պինդ ծածկոյցի, խոնաւութեան և ցրտութեան ազդեցութեան տակ այնտեղ պատ-

տասպարուող փնասկար որդերն և հարսնեակներն ոչնչանան: * Այդինքնում՝ երբեք չպէտք է վայր թափուած թողնել փչացած, որդնուած պտուղների, նոքա կարող են մօտել հողի մէջ և ապաղայում փնասկար միջատներ դասնալ: Ընտանի թռչունները խիստ օգտակար են այգիների համար, որովհետև խկոյն և եթ ոչնչացնում են ծառերից թափուած միջատները:

Վնասակար միջատներին սուղեկերով կամ նիւսուող հիւանդութեամբ վարակելը գէտ մինչև այժմ իբրև վորձ էր կատարւում, վերջերս կռուելու այդ եղանակը արդէն սկսել են գործ դնել զանազան տեղերում:

Այսպէս ընդհանուր կերպով փնասկար միջատների և նրանց դէմ կռուելու միջոցների մասին խօսելուց յետոյ, կարևոր է նաև, որքան այդ հնարաւոր է, մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդել նաև գույցի շատերին ծանօթ փնասկար միջատների մի քանիսի մասին առանձին առանձին:

(Կը շարունակուի):

Գ. Ղ.

ՇԻՐԱԿԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Բ.

ՊԱՏԿԱՄԱԹՕՍՆԵՐ

Յուրա է դուրսը, ցուրա. էլի Ղարախաչը կատաղած փչում է. կարծես երգուել է մինչ ի լոյս երկնքի երեսին եղած բոլոր ամ-

* Երբ միջատները անտառներում հողի երեսին կամ նրա վերին շերտերում հարսնեակ են դառնում, կարելի է խորհուրդ տալ այդպիսի տեղերում բաց թողնել խողբին և ընտանի թռչուններին, որոնք հեշտութեամբ կգաննեն նոցա և կկափեն: Խողբն ուտում են նաև որդնուած կաղիններ, նախ քան հասնելը վայր թափուած հիւանդ տանձեր, խնձորներ և ուրիշ այլ փչացած պտուղներ:

դերը քշել, թափել Այադեազից ցած, ու գետ-
նի վրայ ինչ որ ձիւն կայ՝ լցնել ձորերն ու
փոսերը դգել, հաւարցնել: Բարձր տեղանք
դեղապէսի ձիւն չի մնացել, ձոր ու փոս լցուել,
հաւասարուել է քար ու թմբի հետ: Սարե-
րն ու բլուրներն քաջալ հալեորի նման մերկ
գլուխները ցցած ախրութեամբ նայում են
իրանց ստորոտում շափայ տուած ձեան շեր-
տերին: Գեղամեջին մարդ չի երեւում բոլորը
փակել մտել են իրանց աները, որը օդի օջա-
ղը վառել, կրակի դէմն է ձեռ ու ոտը չո-
րացնում, որը գոմշի, եզան մտուրքը մտած
նրանց բուզովն է, դրսից եկած սառն մարմինը
տաքացնում, որն էլ կիսէն հետ թաղուել
քիւրսու տակն ու կարպետը գլխուն է քար-
շել: Միայն փողոցների մէջ երբեմն երբեմն
երեւում են ջուր կրողները, որ մի ձեռն ու-
սի ճագուրը՝ գցած, միւսը բերանը կոխած՝
փչելով, ճըկմկալով տուն հասնելու է շտա-
պում—կամ թէ չէ՝ իրկուայ մալի դարման
բերողներն, որ քիթը շալակներուն կուտան
եղայ պէս քամու դէմ գլուխ բռնած, մի ձե-
ռը քիթի ծակի վրայ ցրտից կապտած, միւսը
շալէ չուխի մէջ փաթթած թեւի տակը սղմած՝
դարեւուս ձգուել է դէպի տուն:

Այս միջոցին երկու մարդիկ կողոլուած
քրքերի մէջ և գառան մորթուց շինած մեծ
փափաղները մինչև ուսերն քարշած՝ երբեմն
սլորումը փողոցներով, երբեմն միապաղաղ
միմեանց կցուած կտուրներով շտապում էին
զիւզի մի ծայրից միւս ծայրը: Սառած չա-
րողների (տրեխ) ճառագայտ և քութիւնը
կարծես աւելի ոգի էր տալիս նրանց՝ քայ-
լերն արագ արագ ձգելու: Գլուխները կախ
առանց չորս կողմ՝ դիտելու դիմեցին նոքա մի
դարբագով գուռ, բաց արին և ներս մտան
շուտը: Բնդարձակ սրահն, որ շուտը անունն
է կրում համարեա թէ լցուած էր երկրագոր-
ծական գործիքներով: Այս պատի տակ կանգ-
նած էր ահագին փայտեայ գուլթանը: Նորա
մօտ, որպէս հարազատ ձագուկների, տեղաւո-
րուած էին խարազանի օխը իւր սունակով և
հաստափոր մեծ ու փոքր թաքուններով: Միայն
նրա երկաթեղէն դարձը՝ խոփի ձեւին ու բնա-
տէնը (շղթայ) խել էին վերայից և մօտի սիւնը
փաթթել ամուր ու հաստ օղակներով շրջ-

թան, իսկ խոփ ու ձեւին աւելի փառաւոր
տեղ էին տուել հանգստանալու—շղթայափաթ
սեան գազաթին՝ գերանի վերայ: Սրանից յե-
տոյ գալիս էր սայլերի խումբը՝ եօթու-թ
հաւ օրնի (մեծ) և դեղագեղի (փոքր տե-
սակը) թափքեր (ի բաց առեալ անիւները և
սոնակը սայլի՝ մնացած մասը կոչուում է
թափք) իրար վերայ դասաւորած էին, իսկ նո-
ցա գլխավերեւ կանգնած նրանց հաւատարիմ
բեռկիր հասամարմին թաքունները իրանց ան-
բաժան սունակներով: Որպէս սիրով տնկից-
ներ սունակների հետ՝ գլուխ գլխի էին տուել
փողոցն (մեծ տեսակը, որով հերկերի հողն են
քրքում՝ գարնանը) ու արօրները, իսկ վեր-
ջիններէս վերայ, որպէս նոցա պսակից փառա-
ւոր կերպով պարկել էր տափանը թաւոտ ցա-
խերի տակ ծածկելով իրա ղօլերն: Ապա գա-
լիս էր կրտսեր գործիքների դասակարգը, ո-
րոնց համար աւելի խնամքով տեղ էր պատ-
րաստած. կալ շրջելու լայնարեւան և թեջի
փոքրիկ թիւերն ու հորսելիները դաստայ դաս-
տայ կանգնեցրած էին պատի հետ, սոցա մօտ
խաչեղբոր նման կողք կողքի տուած կանգնել
էր փայտէ եղանների խումբը՝ ծուռնումուռ
մասները վեր ցցած, որոնց հետ ընկերացել
էին փողոցը (փոքրիկ, որոնցով հաւաքում
են հսցը և խոտը): Այս բոլորի վերեւ, որ-
պէս քաջ և իշխող դասակարգ՝ գերանդիններն
փաթթուած ճիւ խոտերով բազմել, նստել
էին հաստ գերանի վերայ, իրանց փայտեայ
կաթերը կախ ձգած դէպ հուրսելիներն ու
թիակներն, որով կարծես ուզում էին ասել
վերջիններիս, ահա ձեր նմանը թող ձեզ լինի
մենք առ այժմ չենք ուզում նրանց՝ հանգըս-
տանալ է հարկաւոր մինչ արտերի հասնելը:
Չախ պատի ամբողջ երկարութեամբ ձգած էր
մտուրք, ուր ցուրտ օրերն ոչխարներին խոտ
էին տալիս մինչ ոչխարնոցի մարբելը:

Սրահի մէջ բացուում էր չորս գուռ, ո-
րոնցից առաջինը ոչխարանոցին էր, երկրորդը
օղայի և գոմերի, երրորդը տան, իսկ չորրորդը
այլանի (գարնան համար նստելու սենեակ):

— Ո՛ւ՛՛, ու՛՛, ու՛՛... պո՛հ, պո՛հ, պո՛հ
... էս ինչ ցուրտ է, ասելով շրջակալէն գոմի
դուռը յետ կրնկին բաց արին մեր ցրտասար-
ներն ու շիտկուան դէպի օդէն:

— Պայտէ, էս ինչքան էլ մոլթն է, հմի ինչդ պտի դանենք օղի պտղղղղ պտայ նոցանից մէլը:

— Ձենիս արէք, ինամ Մարգար, — ներս մանողներուն կանչեց մի ծերունի, որ օղի օջղի մօտ նստած ծխում էր, — անտէր քամին ձուն ուհող չի թողէ, բերէ մեր երթկի առաջնէ թով էրէ ու մթնեցրէ:

Եկեորները ուղեորուեցան դէպ ծերունին:

— Բարի իրիւն քեզի:

— Բարի իրիւն:

— Վայ Ասածու բարին, դուք բարով հազար բարի էկաք ձեզի ձեզի: Աման մօտիկ, մօտիկ, ինամ Մարգար ջան, օջղին մօտիկ նստի, բարձի վրայ թիկնի:

— Տօ էման մոլթն է որ, հեչ բարձ տեսնամ եմ որ վրէն թիկնեմ:

— Բան չկայ, դսէն էք էկէ, աչքերդ է մոլթը. հետը հետը կուտանայ: Ե՛հ, աղբէր, էս ինչդ էղաւ, որ դուք տղղը մեր տունը, էս որ քամին քշեց բերաւ ձեզի:

— Դարախաչուց էլ լաւ քամի, ընդունէն զայրի (բացի) էլ, որը կը բերէ մեզի ձեր տունը, ասաց ծիծաղելով ինամ Մարգարը, որին դիւղացիք Բրդոյենց դէլ կապող Մարգար էին անուանում:

— Ա՛յ անտէր ֆայ Դարախաչք, կալոցին թեղերը իրար շալակ են ելնում, կալը օրան թափելու տեղ չի եղնում, աչքերս ջուր է կարում էդ անտէր սարի թարափն աշելով թէ մէ փուսն փաթթէ, քամին փչէ, որ թնդն էրնենք, թէջ հանենք, էն վաղթը էդ անտէրը քար ու երկաթ է կարում չի փչում հմա հմի կառուել է, էլ ոնչ մարդու երեսի է աշում, ոնչ բերնի. էղած, չեղածը գետնի երեսէն վերցնան մարդու քիթ ու բէյնի է շարքտում ու ծեփում ըսաւ գէլ կապող Մարգարի ընկեր Սարօն, որին դիւղացիք արդար մահանունն էին տուել:

— Ըստ էս որ քամին քշեց բերաւ, դարտակ էրթալ դան ինչ էնեմ. հմի ընչի՞ չէզնէր ասանի կաթէն (օղի), որ ամեն մէկս մէ թաս կոնձէինք, բողաղներս ու փորերս տաքցնէինք ու տաք տաք խօրաթայ էնէինք, բարձը թափ սակ քաշելով խօսեց գէլ կապողը:

— Ե՛, աղբէր, էս ինչ էնեմ. դուք ձեր ուղածը բերէիք, էս էլ ջառմեն (տուգանք) քաշէի. սուրճէն սարքէի՝ հաւ մոլթել տալի, փաւ քցել տայի, էս էլ վոյելէի, դուք էլ:

— Անունն ինչ գնէինք:

— Անունը, ինչ պտի գնէինք, էն որ իմ բարեկամներս էք, էկել էք, բարով, հազար բարի իմ աչքի իմ երեսի վրայ տեղ ունիք. վաղունց է իրար չենք տեսել, հալ ու քէֆ հարցրել, հմի իրար միտ ենք բերէ, քէֆ ենք էնում:

— Եդ չեղաւ, էդ տպուրը չեփաւ:

— Բնչի՞, ըբա ինչդ, դու ըսա:

— Ինչ ըսեմ, չէս իմանում. դառուլ դունի ձէնը: Խաղը ուրախութեն է էնում, քէֆ է քաշում. աղայ, աղջիկ նշանում, մենք ըսման սուր ու փուս նստինք, ընչի՞, ումէն ենք պակաս. փառք Ասածու ընչի՞ ենք կարօտ. թէ մէ երկուսէն ցած ենք, ասասէն, քսանէն էլ բարձր ենք:

— Աղբէր, աղայ, աղջիկ նշանել էս ըսմ, էս երէկ մէկէլ օրն էր, որ աղէս պատկեցի: Հմի սրէն (հերթը) ձերն է, դուք նշանեք, մենք էլ գանք ուրախութեն էնենք:

— Ասաւ տունը շէն, տուէ՛ ու չի խնայէ: Տղէդ հասած էր՝ պատկեցիր, թուղ էլ է հասել, էն էլ նշանէ: Հարի հիմի (մինչև հիմա) դու էիր խարջմ, ակիւրով գինին, բախին, հապիկէքով գաթէն, հալուէն ուրիշ տուն տանում, հմի թող ուրիշը բերէ քու տունդ. հոգին ու ջանն էլ դուս դայ, շինքը երկնցնէ, բերէ ու բերէ. ինչարի որ իրա աւլաղը՝ հարսնացուն տանի ու պրծնի:

— Ե՛հ, ըստ էս էլի, ձենդ տաք տեղէն է, դալում, հալ գլխովդ չէ անցել՝ աղայ, աղջիկ չես նշանել, որ իմանաւ թէ ինչքան ծանդը բան է:

— Աղբէր, էս չիտեմ թէ աղջիկ նշանելու մջ ինչ ծանդը բան կայ, իրան Եղը իրա գլխուն քսէ, իրանէն առածը իրա վրայ խարջէ, ճամբու գիր էրթայ էլի: Բնդունէն քեզի կանցնի ու քեզէն ընդունը չի անցնի:

— Սէյր Կողին դօրայ (հեշտ) կը թուի: Ախր էն էլ տան աւլաղ է, իրան եղը իրա

զլխուն քսերով՝ անէն հեշ բան չէնելով՝ ձամբ փու գնել կէզնի:

— Այ տնաշէն, ինչ ես կորցրել, ինչ ման դալըմ, էման մարդիկ կան, որ հարուր յիցուն, երկու հարուր մանէթ բաշղ, յիբեք — չորս խալթ են առնում ու հարուր մանէթի էլ ջէհեզ չէնում:

— Այ աղբէր, ամէն մարդու խելքը իրա գլխին է. ամէն մարդ իրա եզով կը տապկուի: Բնդոնց էրա՞ծը մեղի օրինակ չի կրնայ էզնի: Լաւութեն էնեա, լաւ անուն կը հանես, գեշութեն էնեա, գեշ անուն կը հանես: Մեղի՞ ինչ թէ ընդոնք էդ տեսակ են. է՛ծը իրա ոտովը կը կախուի օջախն իրա:

— Հըրաւ որ (ի հարկէ) ըզման է:

— Ղօրտ հանաքը մէ կողմ թողնինք, շիտակ խօսինք. ես որ կամ, սաղ խօսող մարդըմ եմ: Բամ են սաղ (ճշմարիտ) խօսողի բողաղը դուզ է, ծակասն էլ խաշղայ: Դա ալեվիկի դալ, երկար ու բարակ մաղանդով խօսալ չիտեմ. բողաղս դուզ է, ինչ որ միտքս կայ՝ դուզբէ դուզ կըսեմ: Ա՛, գիւղացի Աթոյեցի Մատոյի անունն իմացած կէզնիս չէ:

— Հա՛, ինչդ չէ, ասաց ծերունին մի ծնկի դալով և արշնի երկարութեամբ թուլ թունչալողը ձուռն առաւ ծխախոտ լցնելու:

— Իմացած կէզնիս թէ սրնէ, հարիֆի անունը երկրէ երկիր է տարածայնուել, — միջ մասաւ արգար Սարօն, որ մինչև այժմ հանգիստ նստած լուծմ էր գէլ — կապող Մարգարի նախարարը:

— Հմի աղբէր, եանի գովելն ի՞նչ է որ, — ընկերոջից սիրտ տռնելով, խօսքն յառաջ տարաւ Մարգարը, — Աստուած մարդուն ջուխտ ձեռով է տուել, Հարստութեն կըսես՝ ծով, ինչդ որ մարդու գոնէն էրթկէն թափեն: Աւրիշ մարդիկ կէզնի էդ կարողութեան տէր, քթերը կը անկեն իրանց իրանց մէջը կուռին, թանաղուկ չեն էնէ մարդու հետ խօսալ:

— Ե՛, որ ուռան, թանաղուկ չէրին մարդու հետ խօսալ, ո՛ւմ ինչ կէնեն:

— Հե՛, ո՛ւմ քացաղը քանի թիւու էզնի իրա կարասը կը ճաքեցնէ: Հմա էդ մարդիկը էն տեսակներէն չեն. էզքան ուռն նալու մէջ, տեսնո՞ւ ես էլի հազերը շալէ չու-

ղայ է, ասները չարոզ դուրդայ: Պզտիկը մենծի յատաջ գառ է. խոնարհ, հնազանդ, որ մենծը ըսէ՝ զնա քարէն ընկի, երես չի դարձնէ, չէ չի ըսէ:

— Բզման է, որ Աստուած էլ դռնէն երթկէն թափել է մանանի տկոս է, վկայեց Սարօն:

— Անուշութեանն էլ ինչ ըսեմ՝ որ, մի խօսքով Յիսուս Քրիստոս իջէ փափաղել է, բղոնց մէջ էլէ փափաղել, իջէ օրհնել է, էլէ օրհնել:

— Ե՛, խնամ Մարգար, ըզուր վերջը՝ — խօսքը կարեց՝ ծերունին:

— Վերջն էնէ որ, աղբէր, — բացատեմ և ոչ ամաչեմ — էդ մարդիկը էկել են Կոստանթնուպոլիս Եփէսի վերջնէլ — ու մեզի՝ մեղաւորներուս էլ միջնորդ են քցել: Ես էն խորունկ կարգցողներէն չեմ, հմա տեղն էկած վաղթը ջուրս ջրամանէն կհանեմ: — Գի՛րն ըսմ է թէ՛ «նման գնմանն օրէն», եանի թէ՛ ամէն մարդ իրա լմանէն հաղ կէնէ ու կերթայ ընդուր դուշ կէզնիս ինչդ որ ուսմիօրէն ըսմ ենք. խաւփը դըրաւ՝ կճուճը դաւաւ: Հմի էդ մարդիկն էլ, աղբէր, իրանց լմանն են ման դալմ, որ ընդուր հետ բարեկամութեն հաստատեն: Մենծանաց խօրաթեմ կայ. թէ՛ օջէ Ելած զաւալը հաւալ կալնալէր կէնէ, հօրն ու մօր անուն գեղաւամիշ կէնէ (ծնողների բարի համբաւ պահպանել) ու բարի անուն կը վառակէ: Ես մարդիկն էլ էդ բանը միտք էնելով՝ ձեր դուռն են իրանց գալէն (ուզղը) չոքեցրել (ձեր դուռն են գալէն չոքացրել փոխաբերական մտքով՝ նշանակում է ձեզ են զիմաւորել), թէ՛ ձեր էլ հալ ու վախթը կը ներէ, ձեր էլ սիրալը ընդոնց կուզէ, թողէք, որ դան աղջիկը տեսնին, աղէն էլ բէրենք — աղէն աղջկան տեսնի, աղջիկը աղին: Ե՛, հո՛ւք էլ թէ, որ չէք հաւատաց ըսուր, ընուր խօսքին, ձեր բաց աչքով կուզէք էն մարդկանց հալ ու վաղթը (կարողութեան) տեսնել, Կոստանթնուպոլիս էլ զնայեք: Թէ՛ չէ՛, ձեր հալ ու վաղթը չէ ներմ, եա թէ՛ չէ՛ էն մարդկանց հետ չէք ուզղմ՝ բարեկամութեն էնէլ, մի խօսքով ըսէք. չէ, աղբէր, էն մարդկանց Կոստանթնուպոլիս մեր քովը չէ, թող երթան ուրիշ տեղ ման դան: Ե՛, ի՞նչ ըսիր խօսքիս, աղբէր, լաւ չեմ ըսմ — Ես զլխէն երկու դուռն

էլ առաջիկ եմ՝ դնում որը կուգես էն ընտրէի որ յետե սապապին (միջնորդ) մեղաւոր չէնես:

— Կաւ ես ըսմի աղբէր, ողորմի հօրդ, բանը զլխէն ես սաղ բռնում վկայութիւնն սուաւ արգար Սարօն:

Ծերունին սկսեց կամայուէ ծխել և երկար ու բարակ մտածել:

— Ես իմ կանանչ արեւիս խէրը չտեսիմի շարունակեց Սարօն, թէ սուա եմ՝ խօսըմ—էդ տեսակ մարդիկ չինդ ու եամանը ման դաք, չէք կրնայ գտնի: Ձեր աւլադի (զաւակ) բազդը բացուել է, դուք միք առաջը քար քցէ: Առաջի բազարն է, խէրով կէզնի, առջի բազարէն յետ չը կենողը փոշման չէ:

— Լաւ ես ըսմի տանհէր Սարօ ջան, ես էլ դիտեմի որ էդ մարդիկը լաւ մարդիկ են, հալալ օջաղ են, բարի անուան տէր, հմա մենք էլ պտի մեր մէջը միաք էնենք, աղոնցս հետ մտածենք, թէ մեր էլ հալ ու փաղթը ներքմ՝ է, որ աղջիկ նշանենք:

— Տղէքն ինչքան, ինչքան, որ գիտենան, էլի ընդոնց զլօխը քու ոտներուդ չափ չի գիտենայ. հմի դու ընդոնց պտի հարցնես, որ ջուղապ (պատասխան) տաս, քու հալ ու փաղթդ քեզի այան չէ:

— Էդ ըսելու չի կզնի, խնամ՝ Վարդար, աղջիկն էլ տան աւլադ է: Հէչ որ չէզնի, իրանէն մենծերուն՝ հօրը, հօրօղբորտանցը պուտմ՝ ջուր տուել է, թէթեղ ուղլուղմ (ծառայութիւն) էրել է: Բրա օրէնք չէ՞ որ, ընդուր բազդը փծնելիս հօրն ու հօրօղբորտանցն էլ հարցնենք, ընդոնց կամքն էլ իմանանք:

— Էդիկ, աղբէր, ձեր անու գործն է, մեր ինչ բանն է, խառնուելու, տապ Սարօն:

— Հնայ որ ըզման է, դուք ձեր մէջը մտածէք, խորհուրդ էրէք, յետե մեզի իմաց տուէք, ես՝ հնայ ես՝ չէ, վեր կենալով տապ գէլ կապող Վարդարը և սկսեց պատրաստուել զնալու:

— Ինչ ուր, կեցէք՝ հաց բերեն, ուտենք, ըզման գալ էրթալ կէզնի:

— Ձեւ աւատրմ, որ մենք պատգամւորներ ենք. ինչարի մէ կորական ջուղաք չտաք, ձեր տունը հացի թիփայ չենք կարէ:

— Տօ զը, հերիք դարտակ բաներ միաք էնէք յէ, օղորմի ձեր հօրը. հաց ուտելու մէջն ինչ կայ որ, տապ ծերունին, բայց պատգամւորներն չը լսեցին և շուտով դուրս եկան:

Ծերունին Գուլայեց թորտն էր, որի թոռան՝ Վաղթաղին էին ուղում՝ չից Վատոյի տղին:

Եր. Մովսիսեան.

ԳՈՐԻԱՅԻ ԵՒ ՇԱՄՈՆԱՅԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Շնորհունակ Գալիբ Գ. Տէր-Մկրտչեան 1896-թուին «Արարատ» ձեռն հրատարակեց «Վկայաբանութեան» հայերէն թարգմանութիւնը՝ և իւր ուսումնասիրութիւնը «Ազաթմանդեղոսի աղբիւրներէց» վերնագրով: * Շնորհունակ Գալիբը ձգնում էր իւր քննադատականով համոզել, որ մարտիրոսաբանութիւնն Ազաթմանդեղոսի աղբիւրներէց մէկն է:

Քանի որ սրանով վաղբաղրութիւնն մեծ կարեւորութիւն է ստանում թէ՛ վերոյիշեալ կարծիքի պաշտպանները և թէ՛ հերքողների համար, քանի որ «Գորբ» հայերէն լեզուով մեզ հասած ատրական ամենահին մատենագրական երկերէց մէկն է համարում, աւելորդ չենք համարում այստեղ եւրոպական մամուլի մէջ նրա մասին մեզ յայտնի կարծիքներն ամփոփել, հաստատ համոզուած լինելով, որ նրա վաւերականութեան և գրութեան ժամանակի հարցը էական նշանակութիւն ունի Ազաթմանդեղոսի հետ ունեցած յարաբերութիւնը պարզելու համար:

Ինչպէս յայտնի է, Գուլշմիաից սկսած տիրում է այն կարծիքը՝ որ Ազաթմանդեղոսը մի բանաբաղրութիւն (կոմպիլացիա) է, որ Եւրդ դարու կիսերին Կորիւն կամ մի ուրիշ մատենագիր կազմել է զանազան աղբիւրներէց այս պատմական-շատագոյական երկը այն

* Օգոստոս ևս Սեպտ. ամիսների համարները:

ձեռքի ինչպէս այսօր մեզ է հասած, իսկ թէ այդ երկի 5 մասերը (ըստ Կոնստանտինոպոլսի) երբ են գրուած, այդ մասին մինչև այժմ ոչ ոք չի խօսել: Ներկայ տողերով մեր նպատակն էլ չէ այդ հարցը պարզել, բայց Ազաթանգեղոսի և տոորի վկայարանութեան յարաբերութեան նկատմամբ զբաղման նշանակութիւն ունի հետեւեալը: Հայր Գալուստի «Արարատի» 425-8 բերած նմանութիւնները՝ բացի էջ 428-ի աննշան մի հատուածից, Ազաթանգեղոսի «Վարք և վկայարանութիւն սրբոյն Գրիգորի» լատինացի են առնուած: Ուրեմն մինչև որ չապացուցուի, որ այս վարքագրութիւնը Կորինը (Ազաթ. խմբագրի) ինքն է գրել և կամ գոնէ «Արարատում» բաղդաստուած հասուածները նա է աւելացրել, մենք զործ ունինք ոչ թէ ներկայ Ազաթանգեղոսի կամ նրա խմբագրի, այլ Գրիգորի վարքի և վերնոյս խմբագրի հետ:

Ծախ քան տոորի վկայարանութեան զբոլութեան ժամանակի, բովանդակութեան, բնագրի ու թարգմանութեան յարաբերութեան անցնենք, յիշենք այստեղ յարգելի Միաբանի կարծիքը, որի հիմնովին սխալ լինելը յուսով ենք պիտի պարզուի ընթերցողների համար: Հայր Գալուստը տոորի վարքագրութիւնը համարում է մի «ճշմարտապատում վկայարանութիւն, երեւի Գրգ զարու գործ, թերեւ նոյն իսկ ականատեսի, զերծ հրաշապատում զարգերից... Քրիստոնէութեան առաջին դարերին իսկ որ արժանի մի վաւերագիր...» (Արարատ 1896. եր. 426):

Յօդուածս զրելու տալիս տուեց մեզ կաթոլիկ (Uniort) Ասորիների Անտիոքի գիտնական պատրիարք Խչնատիոս Եփրեմ II. Ռահմանի վկայարանութեան հրատարակած տոորի բնագիրը: * Գրութեանս մասին մի շատ զեղե-

ցիկ քննադատական հրատարակեց Գրայֆուպտի համալսարանի Priv. Doc. Վիլհելմ Ռիտել, հին կտակարանի զիտութիւնների մասնագէտ՝ Ռէօտտինգէնի գիտնական հանդէսում (Gött. gelehrte Anzeigen, unter d. Aufsicht der Königl. Gesell. der Wissent. 1900 Juni 506—512) որից և քաղում ենք մեր անգլերէնութիւնները, օգտուելով տեղ տեղ բառացի և մեծ մասամբ համառօտելով:

Արդէն 1893 թուին Ռահմանին դառել էր Յակովբիկների Ս. Մարկոս վանքում (Երուսաղէմ) Գուրիա և Շամոնայի վկայարանութեան տոորերէն բնագիրը 15-րդ դարում գրուած մի թղթէ ձեռագրի մէջ, բայց նա կարողացաւ միայն այս տարի հրատարակել մի ընդարձակ յառաջարանով և լատիներէն թարգմանութեամբ:

Գիտելեախնոսի հալածանաց ժամանակ նահատակուած այս 2 սուրբերի յիշատակը Ասորի և Յոյն եկեղեցիները միշտ ածնել են. նահատակման տեղը մինչև օրս ևս իրենց անուէն է կրում: Միայն Եզեմիայում 2 եկեղեցի իրենց անուէնով են օծուած: Ամենահին եկեղեցական Հայրերը փառաբանել են նրանց յիշատակը. Եփրեմ Ասորին (+ 373) նրանց յիշատակին մի ներբող (Hymn) է յօրինել, որ հատուկաորով պահուած է Բրիտանական թանգարանի ձեռագրերի մէջ: Յակոր Սարուէն (+ 521) ևս նրանց յիշատակին մի ոտանաւոր է նուիրել, որ վաղուց հրատարակել է Cureton, և Bedjan նրանից արտատպել է (Acta Martyrorum et sanctorum l. p. 131 ff.). Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքի Արեթաս եպիսկոպոսի ճառը կարելի է գտնել Surian-ի De probatis sanctorum vitis. fol. colon. Agripp. Nov. 15. p. 339 լատիներէն թարգմանութեամբ: Յայտնի է նաև որ Ս. Հապիպի վկայարանութեան հեղինակ Ռէօփիլոս (Ս. Հապիպը միջանի տարի մեր սուրբերից յետոյ էր նահատակուել) գրել է նաև Գուրիա և Շամոնայի վկայարանութիւնը. բայց մինչև վերջին ժամանակներս ծանօթ էր միայն Սիմէօն Մետափրաստէոսի Յոյ. 15-ի պատմութիւնը Mpq. CXVI. col. 127 s ff): Արդէն

* Acta sanctorum confessorum Guriae et Shamoniae exarata suriae lingua a Teophilo Edesseno anno Christi 297 nunc edicta latina versione primus edidit illustratque Ignatius Ephraem Rahmani. Ramae 1899. 80 գիւր 8 ժր.):

Հրատարակող յայտնի է իւր ժողովուրդի եկեղ. հետաքննութեան և ժամապաշտութեան վերաբերեալ աշխատութիւններով: Ասորի պատրիարք Խչնատիոս հռչակ ստացաւ շնորհիւ 1877-ին Մոսկուի մեհարապոյսական մատենադարանում իւր գտած «Կսակ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» անվանեալով, ուր 1899-ին շափմեղեկ քարգ-

մանութեամբ հրատարակեց Kirchheim, Testamentum Domini nostri Iesu Christi (nunc primum edidit, 1899).

Հին քննադատներից Lenain de Tillemont համոզուած էր, որ վիսյարանութիւնս իւր պարզութեամբ և պատկերաւորութեամբ խիստ տարբերուում էր Ս. Մեաափրաստէսի ճոռմարան և դատարկիմաստ ոճից և որ նա տկանատեսի հեղինակութիւն էր: Cureton պնդում էր որ նախնական ձևը Թէոփիլոսի Յεωμννιστικου և պահուած: * «Արարատում» հրատարակուած հայերէն թարգմանութիւնը և քննութիւնը զրգեց պրոֆ. Conybeare-ին «գործքս» — անգլիկերէն թարգմանել Guardian. 1897 թ. 17: Պրոֆ. Sachau-ի ասորական ժողովածուի մէջ գտնուած «պատմութիւն Մար-Կորիայի» վերնագրով վիսյարանութիւնը ոչ մի կողմ չունի սորա հետ, որովհետեւ Մար-Կորիան կամ Գարբիէլը 668-ին է մեռել: Բայց այս բոլոր երկրորդական աղբիւրների հիմք կազմող ասորի բնագիրը զեռ անձանօթ էր, այս պատճառով երկիս հրատարակութիւնը մեծ հետաքրքրութեամբ ընդունուեց և արդէն հրատարակիչը հինց առաջին երեսում հպարտութեամբ մանաւորաց էր անում այն հանգամանքի վրայ, որ երկս «Պեշիտոյից» յետոյ, ասորական գրականութեան ամենահին յիշատակարանն է և հեղինակութեան ժամանակը 297-ին էր գնում:

Բայց այս թուականը չէ համապատասխանում ձեռագրի առած տեղեկութեանց, որով այս վիսյարանութեան վերջարանի (kolophon) համաձայն Թէոփիլոսը այս երկը գրել է նահատակութիւնից 5 օր յետոյ՝ կիրակի օր՝ Տէճրին խրայ ամսի 20-ին՝ յունական 618-ին, ուրեմն ըստ Փրկչականի 306-ի Յոյ. 20-ին, Ըստ միւլլերեան տարեցանկերի 306-ի Նոյ. 20-ը ընկնում է Չորեքշաբթի և միայն 222, 298, 309-ին կիւրակի: Հրատարակիչը այս հանգամանքը ի նկատի չէ ունեցել. բացի դրանից նա մի ուրիշ սխալ ևս է անում: Նա կարծում է, որ վիսյարանութիւնը Վիոկղեափանոսի ժամանակն է տեղի ունեցել, բայց Սերեկեան 608-ին նա արդէն դահից հրաժարուել էր, այս պատճառով ասորական 18 թիւը տառախաղ պէտք է համարել և ուղղագրել 8 թուով, որով կստանանք Սե-

լեկեան 608 թիւը, համապատասխան քրիստոնէականի 297-ին: Վիոկղեափանոսը մեռել է 313-ին (ըստ ոմանց և անհաւանակահարար 316-ին), բայց հրաժարուել է 305-ին. թէև Ռահմանին չէ ընդունում ձեռագրի այս ժամանակագրութիւնը, բայց ինքն ևս սխալուելով՝ յիշատակարանիս ծագման թիւը համարում է 297. և որովհետեւ Սերեկեան տարին Հոկտեմբերով է սկսում, դրա համար 608-ի Նոյեմբերը ընկնում է 296-ին:

Այս թուին անկարելի էր, որ մեր վիսյարանը նահատակուէին: Վիոկղեափանոսի հալածանքները սկսւում են 303-ին, իւր առաջին հրովարտակները Զատիկն են հասնում՝ եղբորս: Ի հարկէ այս հալածանքից առաջ ևս կարող էին առանձնական նահատակութիւններ տեղի ունենալ, բայց մեր վիսյարանի նահատակութեան ընդհանուր բնութագրութիւնն աչքի առաջ ունենալով, անհնար է այդպիսի մի ենթադրութիւն ընդունել: Գուրխ և Շամունա ձեռքադրուում և բանտարկուում են հէնց նրա համար, որ նորա անկց առն ման դալով՝ հալածանքի դատնութիւնը կրողներին մխիթարում են և արժանացնում և փոքրողիններին հաւատի մէջ զօրացնում: Վիսյարանութեան սկզբունքն ևս շեշտում է, որ մարտիրոսութիւնս չար Վիոկղեափանոսի քրիստոնէական եկեղեցու դէմ՝ յարուցած մեծ և տարտախելի հալածանաց ժամանակն է կատարուել: Այսպիսով նահատակութիւնը ամենահաւանականը 304-ի Նոյեմբ. -ին պէտք է ընկնի (Lenain de Tillemont, v. 744. 306 ին է կարծում), որովհետեւ Գուրխի և Շամունան հալածանքի ուշ ժամանակուայ զոհերիցն են:

Բացի սրանից վիսյարանութիւնս չէր կարող նահատակութիւնից 5 օր յետոյ գրուած լինել: Գուրխի և Շամունան մեր «վարուց» համաձայն բանառում խրեց հաւատոյ մէջ աւելի զօրանում են, երբ յուժմ են օտար երկիրներում աճող հաւատասկիցների թիւը և նահատակուելը: Այսպէս Ազիպիան, Պետրոս, Պամփիլոս և ուրիշ շատերը Կեսարիայում, Տիմոթէոս Կաղացում, Պողոս Ալեքսանդրիայում և այլն: Այս 5 անունները յայտնի են Եւսեբիոսի պաղեստինեան վիսյարանից: Տիմոթէոս Կաղացին մեռնում է 304-ին, եղի-

* Ancient Syriae Documents. P. 189):

վան կամ՝ Ազգիանոս՝ Կեարացի 305-ին, Պօղոս եղիպտացի 308-ին, Պետրոսը՝ Յուն-վարի 10-ին և Պամիրիլոս՝ Եւսերիոսի բարեկամը՝ վերադարձի հաղածանաց 7-դ տարին (309)։ Աւերմն ըստ այս յիշատակութեան նահատակութիւնը կարող էր 309-ի Նոյ-ին տեղի ունենալ և ոչ թէ, 296/7-ին, ինչպէս որ հրատարակին է կարծում, և ոչ էլ Նիոկղեափանոսի ժամանակ, ինչպէս որ էջ. 8 տող, 9. պատմուած է, կամ թէ, չէ այս մասը վկայութիւնից 5 որ յետոյ տխրաստեւից գրուած չէ։ Բայց որովհետեւ այդ հաստուածը առանց այլեւայլութեան չի կարելի բնադրից դուրս ձգել, ուստի և երկու հնաբաւոր եղբակացութիւն կարելի է, անել, կամ՝ մեր առաջ հին վկայարանութեան մի խմբագրութիւն ունինք, և կամ՝ ամբողջ վերջարանը՝ ուր երկու վկայութիւնից 5 որ յետոյ գրած լինելն է պատմուած՝ վաւերական չէ։

Շատ կասկածելի է նաեւ գրութեանն սկզբում գրուած ժամանակագրութիւնը. Սելեւսանդրեան (Մակեդոնացի) 618-ին, Նիոկղեափանոսի իշխանութեան 14-րդ տարին, որը միայն 19 տարի կառավարեց, իւր 8-դ և Մաքսիմիանի 6-րդ կոնսուլութեան (sic) ժամանակ. Եգիպտոսի Կոնստանտի (Կոնստ), Երուսաղեմի Հեմենէոս, Հռոմի Գայիոս, Ալեքսանդրիոյ Քէոնաս և Անաթոլի Տիւբաննոս եպիսկոպոսներն օրով։ Արդ՝ Սելեւսանդրեան 618-թիւը՝ սկսում է վերջական 316-ի Հոկտեմբերով, Նիոկղեափանոսի 21 ամեայ կայսրութեան 14-րդ տարին ընկնում է, 297-ի աշնան, նրա կոնսուլութեան 8-րդ տարին 303-ին, իսկ Մաքսիմիանի կոնսուլութեան 6-րդ տարին 299-ին. Կոնստանտի մեռնում է մօտաւորապէս 314-ին, Հիմենէոս Երուսաղեմացին ըստ Եւսերիոսի կառավարում է 266—299, Գայիոս Հռոմ՝ 283—296, Քէոնաս Ալեքս. 283—303, և Տիւբաննոս Անաթոլացին 302—310։ Պարզ է որ այսպիսի հակասական ժամանակագրութիւն չի կարող ժամանակակից մի հեղինակի գրչի արդիւնք լինել, և այս սխալը անկարելի էր անել նաեւ եթէ նոյն իսկ հեղինակը իւր ժամանակի թիմերի և եպիսկոպոսների մասին սխալ գաղափար ունենար։ Բայց սրանից յայտնի է, թէ ով Նիոկղեափանոսի 14-դ տարուամբ

էր գրել իւր երկը, չէր կարող գուշակել, որ նա 19 տարի (բայց իսկապէս 21) պէտք է իշխէր։ Անկարելի է նաեւ այս հակասութիւնները առանգութեան պատճառով ազնաւորաբար ընդունել — Հիմենէոս և Տիւբաննոս միաժամանակ չեն կառավարել —։ Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, որ վարդապետ-Մեմնոս — ժամանակներս — մարդ մի անշի գործ է և հիմնաւոր է իւր սխալ հաշիւներէ վրայ, իսկ վերջինից 5 որ յետոյ գրած լինելը կեղծ է։

Անցնենք այժմ բոլանդակութեան քննութեան, վկայարանութիւնն այն ձևով ինչպէս որ մեզ է հասել, չէ կարող Քէոնիոսի գրչի արդիւնքը լինել։ Ինչպէս Հարիրի (Bedjan I. 158) վկայաբանութիւնը մեր իսկական հեղինակը՝ Քէոնիոս, արտադրել է անգական պաշտօնականների նշաններով — յից (Յիշատակարան, բողոքագիր, протоколъ), նոյնպէս և Գուրիա և Շամոնի վարքը, այս խոստովանում է նաեւ խմբագիրը էջ 15։ «Այս խօսքերը, որ առաջ արի և փառաւոր նահատակը գրեց քաղաքապետը, կուսակալի հրամանով»։ «Գործիս պաշտօնական գրութեան վրայ հիմնուած լինելն ևս ցոյց է տալիս, որ վկայարանութիւնն չէր կարող 5 որ յետոյ գրուած լինել և որ վերջարանը իսկական չէ։

Նոյնը ապացուցանում է նաեւ վերջարանի մէջ տիրող եղին. այստեղ ստուած է «Քրիստոս ողորմելով պիտի փրկէ իւր ժողովուրդը և պիտի խաղաղութիւն սփռէ իւր եկեղեցում, որպէս զի մենք այլ ևս չաւանանք և չլսենք, թէ ինչպէս եկեղեցիները քանդում են և վաճառքը աւերում, սեղանները կործանում և քահանաները սպանում, սարկաւազները մորթում են և ամուսինները արհամարհում, ամբիժ կանայք մերկացնում են և «զաշանց դատերը պղծում», տրկնացք դերութեան մղում, զաշան որդիք հրատարակների պահապան դարձնում»։ Հաւատացեալներին հետևում են և դերութիւն մղում. երանի թէ այժմ հալածանքը վերջանար։ Այս աղերքը ամենուրեք համալիր դրած են այն ժամանակ, երբ հալածանքի վախճանը տեսնել կարելի էր, այսինքն 313-ին։ Բայց զրանից այստեղ ոչ միայն Եգիպտոսի զաշան դատերը և որդիք են

յիշուում, որոնք Ափրատեանց են յայանի, այլ նաև վանքեր, վանականներ (Monch) և կոյսեր և այն էլ իբր քրիստոնէից վաղուց յայտնի մի դասակարգ, որ աշխարհականների և հոգևորականների մէջ տեղ են բռնում, և որովհետև այս վերջարանի հիման վրայ չի կարելի ամբողջ վանականութեան պատմութիւնը յեղաշրջել, այս պատճառով դրուածքս ամենահին—իսկ 4-րդ դար— վերջին կարգ էր Գրեթէ: Վկաներիս մահից 5 օր յետոյ, գրուած լինելը զիտաւորեալ սուտ՝ այսինքն կեղծէ՝ է:

Այս վերջարանը՝ որ երկիս նկատմամբ այսքան մեծ նշանակութիւն ունի, պակասում է վկայարանութեան հայերէն և յունարէն թարգմանութեան մէջ և այս հանգամանքը տանում է մեզ բնագրի թարգմանութեանց յարաբերութեան խնդրին: Հայերէնը ընդհանուր առմամբ բնագրի բառացի թարգմանութիւն է, թէպէտ և տեղ տեղ յաւելումներով և յապաւումներով, որ յատուկ են բոլոր վկայարանութեանց և արդիւնք իրական գործածութեան: Չնայելով որ յունարէն թարգմանութիւնը աւելի ազատ է, բայց աւելի նման է բնագրին, քան նոյն Սիմէօն Մետափրաստէսի միջոցով խմբագրուած Հաբիբի վկայարանութիւնը իւր իսկականին: Ապա յօդուածիս հեղինակը հայերէն, յունարէն և ասորերէն բնագրիների համեմատութիւնն է անում և ցոյց է տալիս մի քանի յատուկ անուանց և բառերի տարբերութիւններ, յանդիմանում է բնագրի հրատարակիչ պատրիարքին, որ նա ասորական բնագրերի համեմատութեան հոգս չէ տարել և ապա լատիներէն թարգմանութեան մի քանի սխալներն է ուղղում, և իւր այս վերին աստիճանի հետաքրքրական յօդուածը վերջացնում է մի հաշեացք ձգելով գիտական Ռահմանիի հրատարակութեան յառաջարանի վրայ, ուր նա Միքայէլ Ասորու ժամանակագրութեան համաձայն, որը ինքն է գտել և շուտով Շարօն (Chabot) պէտք է հրատարակէ, աւանդութիւնը սրաշաղկապում է Տիքսրքոնի և Նիւվալի յարձակումների դէմ:

Ե. Թօփման.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(ՔՆՆԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒԱԾՔ)

(Շարունակութիւն) *

Ը.

ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ.

«Հիւսումն պիտոյից»։—«Չորս հազներգութիւնք»։—Տեսնենք ինչպիսի աղբիւրներ է յիշատակում մեր պատմագիրը ԺԹ. գլխի մէջ: Այստեղ յայտնում է, որ իւր առաջին գրքի մէջ (ի գիրս յայտնի) պիտի յարմարելով կարգէ զամենայն... զազգիս մերոյ զաւագոյն զարս և զնախնիս և նոցա մասին եղած պատմութիւնները, ոչ թէ իրենից սարքելով, այլ որ ինչ ի գրոց. իսկ ըստ նմանեաց ապա եւ որ ինչ ի քանից արանց իմաստնոց և յայտնի քաջախոհակաց: Այնուհետև յայտնում է, որ ինքն իւր կողմից արգարաբան պիտի լինի, և եթէ սխալ անէ՝ մեղքն իրենը չէ, այլ իւր աղբիւրներինը: Բայց իւր գրածի ճշմարտութեան մի ապացոյց է համարում «զուգուութիւն բարբառոյ (իւր աղբիւրների ?) և հաւասարութիւն թուոյ կարգի (ցանկի) պատանեաց» [մերոց արանց, անշուշտ, երբայական ցանկի հետ]: Եւ ապա պատմագիրն իւր աղբիւրների այսպիսի ընդհանուր յիշատակութիւնից յետոյ՝ աւելացնում է. «Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց, ... սկսայց քեզ և որ ինչ զկնի այսոցիկ ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից»: Այս հատուածը բառացի նշանակում է. «Այս (անունների կարգն իրենց ծանօթութիւններով) այսպէս կարգելուց յետոյ, պիտի սկսեմ (կարգել կամ պատմել) քեզ սոցանից յետոյ եղածները պիտոյից հիւսման պատմութիւնից» (առնելով): Չնայելով որ խորենացու լեզուն այստեղ շատ

* Տես Արարատ համար Ը. եւ Թ. եր. 415:

1. «Հաւասարութիւն բոլոր կարգի պատմանց» իրօք գտնուեալ էիք ԺԹ. գլխի երաջեցոց եւ հայոց ցանկի անունների մէջ:

պարզ է, բայց և այնպէս հ. Ստեփանէն այդ հատուածը թարգմանած է. «Այս այսպէս կարգելով... կըսկսեմ քեզ պատմել այնուհետեւ եղածները պատմական կարգով»: Պատմել «ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից» ոչ մի կերպ կարելի չէ հասկանալ պատմել «պատմական կարգով»: Բացառական հոլովը «ի պատմութենէ» (որի նախդիրը նախադաս յատկացուցչի վրայ է դրած) շատ որոշ ցոյց է տալիս, որ այստեղ մի աղբիւրի յիշատակութիւնն է անում պատմագիրը ինչպէս և վերեւում դնում է նոյն հոլովով «ի գրոց» «ի բանից արանց իմաստնոց»: Ուրեմն պատմագիրն ասում է թէ այս կամ այն աղբիւրից առնելով պիտի կարգէ մեր նախնիքների անուններն ու նոցա մասին եղած զրոյցները, և ապա պիտի սկսէ պատմել մի գրքից, որ կոչում է «պատմութիւն հիւսման պիտոյից», կամ «հիւսումն պիտոյից»: Ահա մի մասնաւոր աղբիւրի յիշատակութիւն, որի վրայ ուշադրութիւն չեն դարձրել Խորենացու քննադատները:

Խորենացու պատմութեան օր մասն է այդ աղբիւրից առած: Եթէ այսոցիկ այսպէս կարգելոց» խօսքի տակ հասկանանք թէ ԺԹ. զլիսի մէջ կարգուածները և թէ այնուհետեւ եկող երեք զուխները, որոնցից իԲ. զլուին է. «կարգ թագաւորաց մերոց»... այն ժամանակ պէտք է ընդունել, որ այդ աղբիւրը վերաբերում է Տիգրանի պատմութեանը, քանի որ սորանից յետոյ այլ ևս պատմութիւն չկայ, այլ լոկ անուններ են, որոնցից երեքը ինչպէս տեսանք, հաւանօրէն, Մար Արաքից է առած, իսկ Վահագնի մասին գրածն իւր ականջով լսած երգից: Իսկ եթէ այդ «այսոցիկ այսպէս կարգելոց» խօսքի տակ հասկանանք միայն ԺԹ. զլիսի մէջ կարգած անուններն ու զրոյցները, այն ժամանակ պէտք էր կարծել թէ այդ «Հիւսումն պիտոյից» կոչած գիրքն իբրեւ աղբիւր ծառայել է նաեւ յաջորդ ի. զլիսի պատմութեան համար. «Վասն Արայեան Արայի և թէ սորա որդի Անուշաւան, որ Սօս անուանիւր»: Սակայն այդպէս հասկանալ կարելի չէ: Պատմագիրը պարզապէս ասում է թէ պիտի սկսէ պատմել «որ ինչ զկնի այսոցիկ», այսինքն իւր արդէն կարգած անձերից յետոյ կատա-

լուածները¹, իսկ ի. զլիսի պատմութիւնը ոչ թէ ԺԹ. զլիսի մէջ կարգածներից յետոյ եկողների մի պատմութիւն է, այլ նոյն ԺԹ. զլիսի մէջ կարգած առաջին երկու անունին է վերաբերում: Այսպէս հասկանալով, ուրեմն, այդ «Հիւսումն պիտոյից» կոչուած աղբիւրից առած պատմութիւնը պիտի որոնենք ոչ առաջ քան իԱ. գլուխը, ասել է Պարոյրի և միւս հայկազն թագաւորների մասին գրածների մէջ:

Եւ այստեղ ահա մենք գտնում ենք դարձեալ մի մասնաւոր աղբիւրի յիշատակութիւն, որ մէջ կրբերենք Ա. տեսակի ձեռագիրներից: «Եւ այժմ ահա զուարճացայ» ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք² ի թագաւորութեան հասանն յաստիճան: Վասն որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել եւ ըստումն ասել առարկութիւնս³ բանից⁴. զորոյ⁵ մեզէն իսկ զհիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի չորս հազներգութիւնս զարգասաւորին ի ըսնս և զիմաստնոյն և ի մէջ իմաստնոց իմաստնագունի» (Ա. իս):

Ի՞նչ է ասում այստեղ պատմագիրը: Մա նախընթաց զլիսի վերջում և այս զլիսի սկզբում յայտնում է թէ պիտի թողնէ Ասորեստանցոց թագաւորութեան ժամանակ եղած հայոց աւագագոյն մարդոց ոչ կարեւոր գործերը⁶, և ապա ուրախութեամբ յիշելով

1. Հմմտ. Բ. հե. «իսկ որ ինչ զկնի մահուան նորոգում... պատմե՛ւ ոտոց համարելով՝ երկրորդեմք»:

2. Այս սերունդի բառը պակասում է Ա. ձեռագիրների մէջ. մեկի Տպագրից եմք աւելացրած: Տպագիրն այս հասոյածի մէջ շատ աղաւաղուած է:

3. «Առարկութիւն» բառի նշանակութեան համար հմմտ. Բ. ժգ. «եւ դարձեալ պատմի սոսարկուքիւն կրիսեալ և նեխանեալ»:

4. Տպագրի մէջ՝ առարկութիւնս ձառնից:

5. Տպագրի մէջ յոգնակի «գորոց», որ յարաբերում է յոգնակի բռնով յրաժ «բազումս առարկութիւնս բանից (ձառնից) խօսիմ, և ապա կրկնած է՝ ինչպէս յաճախ այս պիսեաց բանից»:

6. «Այլ կարի շատ շինի» բե զամենայն՝ որ ինչ արժան է՝ ասիցեմք ի ձառնս (այս զլիսի մէջ) զնախաւարդեւոց (վերելում ԺԹ. զլիսի ցակի մէջ դրած) առանց զրանս և զգործս: «Թողլով զոչ կարեւորագոյնս ի բանից» ասացումք որ ինչ հարկաւորն է» (Ա. ի. իս):

որ Հայկի սերունդները թագաւորութեան են հասնում, այդ պատճառով (վասն որոյ) արժան է համարում կարճ չկապել, ինչպէս վերելում, այլ երկար գրել, կամ իւր խօսքով «մեծ գործ կատարել և բազումս ասել առարկութիւնս բանից» (ճառից), շատ պատմութիւններ անել:

Արդ, որոնք են այդ թագաւորների մասին գրելու արժան համարած «մեծ գործն» ու «շատ պատմութիւնը»: Վարբակի և Պարոյրի համար պատմածի մէջ միայն տեսնել չենք կարող այդ «մեծ գործն» ու «շատ պատմութիւնները»: Այդ պատմութիւնն ընդամենը մի տասնութ տողով է անցած, որից մեր Պարոյրին միայն երկու երեք տող են վերաբերում: «Եինքն և զքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան ձեռք և շուք խոստանալով նմա»: Ասել թէ թողնում է Ասորեստանցոց ժամանակի աւագագոյն մարդոց ոչ կարեւոր պատմութիւնները և թէ որովհետեւ Հայկի սերունդները թագաւորութեան են հասնում ուստի արժան է համարում մեծ գործ կատարել և շատ բաներ գրել,— և այնուհետեւ գրել միայն տասնութ տող, և հայոց մասին խիստ պակաս երկու երեք տող: Այսպէս հասկանալ կարելի չէ, ինչպէս անում են Մորենացու քննադատները:

Այսպէս ուրեմն, այդ գրելու արժան համարած «մեծ գործն» ու «շատ պատմութիւնները» պէտք է տեսնել ոչ միայն Պարոյրի ինչպէս անում են ուրիշները, այլ հայկազանց բոլոր թագաւորների պատմութեան մէջ, որոնց «սիրելիս» «բնիկք և արեան առուք և հաւաստի հարազատք» է անուանում և որոնց մէջ իսկապէս մի միայն Տիգրանի պատմութիւնն է անում¹:

Ուրիշ ոչ մի կերպ կարելի չէ հասկանալ պատմագրի խօսքը թէ հայկազանց թագաւորների համար «մեծ գործ» պիտի կատարէ և «շատ բաներ» պատմէ²:

1. Այդ «շատ պատմութիւններից» պէ՞տք է դուրս ձգել տեղւոյն Ի. Գրոյի՝ Սեմեֆերիսի որոյց մասին, որ պատմագիրը մոռացած լինելով իւր տեղում, անել՝ այստեղ, Մար Արաւից առնելով, միջանկեալ է դնում, ընդհատելով հայկազանց թագաւորների պատմութիւնը:

2. Հ. Սեմեֆերիս այդ հաստատման քաղաքական է.

Սակայն այս Մորենացու խօսքերի մի կողմն է միայն: Նա պարզաբար յիշում է նաև, որ այդ «մեծ գործի» «հիմունքը» կարգացել է մի հեղինակի «Չորս հազներգութիւնների» մէջ, որին այնքան գովում է ինքը: Թէ այդ հեղինակը Մար Արաս չէ՝ այդ մասին խօսք անգամ չկան չէ կարող (Համար Միաբանի Մոր. Պատմ. Ուս. եր. 74): Այդ «արգասաւորն ի բանս» մեր պատմագրի ժամանակ շատ յայտնի մի հեղինակ պիտի եղած լինի և հանրածանօթ, և ծանօթ նոյն իսկ Սահակ Բագրատունուն, որ պատմագիրը նորա անունը չէ տալիս:

Հերոգոսի կամ Դիոգոր Միկելիացու մէջ որոնել այդ «Չորս հազներգութեանց» հեղինակին ինչպէս անում է շնորհ. Միաբան, լոկ ենթադրութիւններ են: Ինչո՞ւ պէտք է իւր «մեծ գործի» և «շատ պատմութիւնների» համար իբրև աղբիւր յիշէր Դիոգորին, եթէ սորա գրութեան մէջ, նոյն իսկ շնորհ. Միաբանի կարծիքով, հաւանօրէն չկար Պարոյրի մասին անգամ որևէ յիշատակութիւն, էլ չենք ասում Տիգրանի մասին:

Արդարև, «հիմունք» բառը մտածելու տեղիք է տալիս. բայց կարելի չէ հակառակ Մորենացու ասածին՝ այդ բառից եզրակացնել, որ «Չորս հազներգութեանց» մէջ «Մորենացին չէ կարգացել Պարոյր—Վարբակի բուն պատմութիւնը, այլ միայն հիմունք, այսինքն այնպիսի բան» որ երաշխաւորում էր Պարոյր—Վարբակի պատմական գոյութեանը:

Նախ, այդ վկայութիւնն, ինչպէս տեսանք, այստեղ միայն Պարոյր և Վարբակի պատմութեան մասին չէ, ինչպէս ընդունել են մինչև այժմ, այլ հայկազանց թագաւորների մասին ընդհանրապէս: Այս, բռնազբօս բացատրութիւն է ասել թէ՛ մի որևէ մարդու պատմութեան հիմունքն այս կամ այն հեղինակի գրութեան մէջ կարգացած լինել՝ նշանակում է այնպիսի բան կարգացած լինել, որ երաշխաւորում է այդ մարդու պատմական գոյութեանը: Եթէ ես այսօր ասեմ թէ իմ գրած այս ինչ պատմութեան, օրինակ Գէորգ Դ.

Ուստի մեկ այստեղ մեծ գործ պիտի կատարեմ և պատմեմ շատ խողարկներ:

մեծագործ կաթողիկոսի կենսագրութեան, հիմունքը կարգացել եմ այս ինչ հեղինակի այս ինչ գրութեան մէջ, մի՞թէ այդ կընշանակէ թէ ես այդ հեղինակի այդ գրութեան մէջ Գեորգ կաթողիկոսի «բուն պատմութիւնը» չեմ կարգացել, այլ այնպիսի բան, որ «երաշխաւորում է» Գեորգ կաթողիկոսի «պատմական գոյութեանը»: Պարզ հայերէն լեզուով այդ կընշանակէ, որ իմ գրած պատմութեան, կամ կենսագրութեան հիմունքը, հիմնական էական մասը կարգացել եմ այդ հեղինակի գրութեան մէջ, — ուստի և վերցրել նորանից, — բայց իմ գրած պատմութեան միակ աղբիւրը չէ եղել այդ գրութեանը, այլ ունեցել եմ և ուրիշ աղբիւրներ:

Այսպէս և երբ Մորենացին գրում է թէ իւր գրելիք «մեծ գործի» «շատ պատմութիւնների», այսինքն հայկազանց թագաւորների պատմութեան «հիմունքը» կարգացել է «Չորս հազներգութեանց» մէջ, նա ուզում է ասել թէ իւր գրած պատմութեան հիմնական էական մասը կարգացել, ուստի և վերցրել է այդ գրքից: Բայց այդ դեռ չէ նշանակում, որ նա իւր պատմութիւնն ամբողջ այդ գրքից է առել: Հիմնական մասն՝ այո՛, բայց և ուրիշ աղբիւր է ունեցել այդ պատմութեան համար: Եւ եթէ մի փոքր ուշադրութիւն դարձնենք, կըտեսնենք, որ այդպէս է և այդպէս էլ վարում է մեր պատմագիրը: Նա իւր հայկազանց թագաւորների համար ունի մէկից ասելի աղբիւրներ, առնուազն երեք աղբիւր:

Նախ Մար Արսաւ: Մենք տեսնենք, որ Մար Արսաւ (որից վերցնում է Անանուն) մէջ կայ Ասորեստանցիների իշխանութիւնից յետոյ Հայկի սերնդից իշխողների պատմութիւն: Այդ դիտէ Մորենացին և նա Մար Արսաւից է առնում Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից հայկազն Փառնաւազի անունն ու պատմութիւնը:

Երկրորդ աղբիւրն է «Չորս հազներգութիւնը», որից առնում է Մորենացին իւր հայկազանց թագաւորների պատմութեան հիմնական մասը: Այդ իսկ պատճառով Մորենացու պատմութիւնը տարբերւում է Մար Արսաւից (Անանուն): Այդ տարբերութիւնը տեսել ենք վերեւում:

Երրորդ աղբիւրն է Ժողովրդական երգը Վահագնի համար:

Ապա Պարոյրի պատմութիւնն անելուց յետոյ՝ աւելացնում է մեր պատմագիրը. «Այլ այս եթէ առ այլս այլազգաբար պատմի» մի՞ ինչ սքանչանար»¹: Եթէ այս ակնարկութիւնը Մար Արսաւի համար չընդունենք, ուրեմն և մի չորրորդ աղբիւր էլ է ունեցել՝ գոնէ հայկազանց թագաւորութեան սկզբնաւորութեան և Պարոյրի համար, զի ինդիրն այստեղ այդ մասին է:

Ահա ձեզ երեք՝ չորս աղբիւր հայկազանց թագաւորութեան պատմութեան համար. աղբիւրների, որոնց մէջ նոյն պատմութիւնն «այլազգաբար» է պատմւած, այլազգաբար թէ անունների և թէ թագաւորութեան ժամանակի նկատմամբ: Ի՞նչ պիտի անէր խոհուն և դատող պատմագիրը: Անշուշտ նա պէտք է բացատրէր, թէ ինչից է առաջացած նոյն պատմութեան այդպէս «այլազգաբար» լինելը, և ապա որեւէ կշռադատութեամբ, — ի հարկ է ամեն իւր հասկացողութեամբ, — պիտի ընտրութիւն անէր իւր «այլազգ» աղբիւրների մէջ, մէկն առնէր, միւսը թողնէր: Եւ Մորենացին այդպէս էլ անում է անմիջապէս նոյն գլխի վերջում և յաջորդ (ԻԲ) գլխի սկզբում, հայոց թագաւորների «կարգը կանոնելուց» առաջ:

Նա ասում է. «մինչդեռ ուրիշ ազգերի թագաւորների գործերը գրուեցան «յիւրեանցըն յիշողութեանցն վերակացուաց», մերոնք՝ անիմաստաւէր բարք ունենալով՝ այդպիսի բան անել չտուին: Ուստի և նոցա գործերը «մնացին նշանակեալ ի վերջինսն»: Ուրիշ խօսքով մեր թագաւորների ժամանակակիցները չեն գրել նոցա գործերը, այլ՝ ժամանակով շատ հեռու մարդիկ, վերջերս են գրել այդ պատմութիւնները, ուստի և տարբեր կամ այլազգաբար պատմութիւններ են անում:

Բայց ընթերցողի մտքում կըծնուի խնդրոյն մի հարց. եթէ ժամանակակիցները չեն գրել, այլ վերջինքն յիշանազոյն ժամանակի մարդիկ, նոքա որոնցից պիտի գիտենային այդ պատմութիւնը: Այս էլ մտածում է մեր

1. Ա. ձեռ. գաւմանար:

պատմագիրը, ուստի և անմիջապէս կցում է իւր բացատրութեանը. «Ապա թէ ստիցես, ուստի՝ մեզ զնախնեաց մերոց դիտել զանուանս այսպէս, իսկ զբազմաց և զգործս¹, ասեմք ի հնոցն դիւանաց քաղղէացւոց, ասորեստանաց և պարսից, վասն մտելոց անուանց և գործոց նոցա ի քարտէս արքունի, իրր՝ գործակալաց և վերակացուաց աշխարհիս ի նոցանէ կացելոց և մեծաց կողմնակալաց»:

Արդ, այդ «վերջին» (յեանագոյն) գրողներից մէկն է հենց Մար Աբաս, որ՝ բառ թորեհացու՝ Նինուէի արքունի դիւանի մի մատնանից, որի մէջ իբր եղել են հնոց և նախնեաց պատմութիւններ, մեր ազգի պատմութիւնը քաղել հանել է²: Բայց այդ մատնանը հայոց պատմութիւնը խօ՞ ամբողջութեամբ չունէր սկզբից մինչև վերջը բոլոր ճշտութեամբ: Ուստի և Մար Աբասի գրածն էլ պակասաւոր մի բան պիտի լինէր. թէ չէ ինչո՞ւ այն ժամանակ պիտի գրէր թորեհացին. «Միթէ մատնան մէջ՞ կայցէ ինձ ... որով ... վերուստ ի քեզ իջուցանեմ անսխալ»: Դա մի աղբիւրից քաղած պատմութիւն էր միայն: Ուրիշ վերջինները էլ ուրիշ աղբիւրներ գործածելով կարող էին քաղել և կազմել «այլազարբար» հայոց պատմութիւն: Այդպիսի վերջին գրողներից է և «Չորս հազներգութեանց» հեղինակը: Եւ եթէ մենք այժմ՝ յունական ու լատինական աղբիւրներից օգտուելով յաճախ իրար հակասող ու «այլազգ» հայոց պատմութիւն ենք կազմում և դեռ մեր թագաւորների անունների ցանկը չենք կազմել ճշտութեամբ — ինչո՞ւ ուրեմն թորեհացու աղբիւրները, որոնք նոյն ձևով զանազան աղբիւրներ գործածելով³ կազմել էին հայոց պատմու-

թիւն, իրար չպիտի հակասէին թէ անուններով և անոնց շարքերով և թէ իրողութիւններով:

Այսպէս, շատ պարզ ու խելացի է թորեհացու բացատրութիւնը, թէ ինչո՞ւ իւր աղբիւրները, որոնք վերջնոց գործ են, հակասական են և այլազգաբար: Մենք ևս ուրիշ տեսակ բացատրութիւն տալ չենք կարող: Եւ այնուհետև արդէն յաջորդ գլխի մէջ, իւր անձնական զգացումները յայտնելուց յետոյ, նախ քան թագաւորների «կարգը» դնելը, բացատրում է թէ ինչպէս է ընտրութիւն անում իւր աղբիւրների մէջ և ինչո՞ւ մէկին աւելի հաւատ է ընծայում քան միւսին:

Մինչդեռ Մար Աբաս (Անանուն) հայոց իշխանութիւնը վերջացնում է Նաբուգոդոնոսորի օրով և այնուհետև հայիրին ենթարկել է տալի Բաբելացոց ու Մարաց. թորեհացու

հաղեացոց, ասորեսացոց ու (պարսից աղբիւրներ են գործածել, քի միայն յունական աղբիւրներ եւ Ասսուածաշուշ, եւ այնպես են ներկայացրել, որ իր առաջին աղբիւրներից են օգտուել: Նկատել եւ այս: Կարելի չէ «Ապա երբ ստիցես, ուստի՝ մեզ զնախնեաց մերոց գիտել (կամ գտնել) զանուանս» ... իստից եզրակացնել քի իր նորեկացին ստում է քի ինքն է առնում հաղեացոց, ասորեսացոց ու պարսից աղբիւրներից (Գարագ. Բ. պ. 2. Ա. եր. 184): Նորեկացին միշտ ստում է, որ ինքը յունականից է առնում: Իսկ երբ նորա աղբիւրների մէջ ստած է կել քի պատմութիւնն առած է վերջիշուալ հաղեական եւ իւր աղբիւրներից, ինքը նորեկացին էլ, փոխանակ գրելու ... «Ուստի վերջնոց» (պատմագրաց, որ իւր աղբիւրներն են) զնախնեաց մերոց գիտել զանուանս ... կարող եր գրել «Ուստի մեզ ... գիտել»: Որովհետեւ ինքն էլ քեպէս եւ վերջնոց ձեռնով, հաղեացոց, ասորեսացոց գրածներից իմացած է համարում իրեն: Այսպես եւ յաճախ նա յիշում է աղբիւրներ, որոնցից անմիջապէս չէ օգտուել, այլ ետեքիտի միջոցով, բայց վերջինիս անունը չէ տալիս եւ համարում է քի բուն աղբիւրից է առած ինքը: Մի բան որ այժմ էլ շատեր անում են, մանաւանդ մեր ընդհանրապէս ռուսաց քերթերից հաղելով, գերմանական կամ ժրմանական քերթերի անուններն են դնում, որովհետեւ սոքա են իրեւ աղբիւր ծառայել ռուսաց քերթերին: Այսպէս Յովնանեկա կաթողիկոսն էլ, որ նորեկացոց է առնում, այնպէս է դնում, որ իբր քի ինքն է հաղեական եւ իւր աղբիւրներից օգտուողը, «Եւ այսպէս անուանել եւ գրոյցք քի հարցեալ լինի՝ յորմէ գոյ գիտել, գիտացել զի փաղդեացոց մատնանքն մեզ ընձեռնեցան, որք կան ի նիւնուէ եւ յեղեսիս առ Տիքերի գրեալ» (Մովսիս, 1853, եր. 14):

1. Ա. մեռ. իսկ Տպագիրն ունի. «Ապա երբ ստիցես ուստի՝ մեզ զնախնեաց մերոց բազմաց այսպէս գտնել զանուանս եւ գործս» ...

2. Նորեկացու իստից այնպէս պէտք չէ հասկանալ, քի այդ «մատնան» մեջ հայոց պատմութիւնն առնանք եր գրումս, այլ քի հայոց մատնան յիշատակութիւններից օգտուելով, փաղդեացի կազմել է Մար Աբասը հայոց պատմութիւնը. ինչպէս մեք այժմ յունական ու հռոմայական աղբիւրներից հանում ենք հայոց բազմաորների անուններն ու պատմութիւններ:

3. Այլ խնդիր է, քի այդ «վերջինքն» իսկապէս

ցու միւս ազգիւրի մէջ հայերն անկախ թա-
գաւորութիւն ունին և Մարտի ու Պարսկ
ժամանակ: Այս վերջինիս ճշմարտութեան հա-
մար վկայ ունի ս. Գրքը: «Եւ զի արդարեւ
զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ թա-
գաւորութիւն: վկայ է և Երեմիա մարգարէ
ի բանս իւր: հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի
ի պատերազմ. հրաման տուր, ապա այրարա-
տեան թագաւորութեանն և Աքանագեան
գնդին: Եւ այս հաւաստի գոյց մերոյ թագա-
ւորութեանն առ այնու ժամանակաւ, աւե-
լացնում է մեր պատմագիրը, որի համար
զիտենք, երկու տարբեր պատմածքներից
ճշմարտան ալն է, որ համեմատ է ս. Գրքին
(Տեա. զլ. Գ. եր. 72 հո.):

Այսպէս ուրեմն, Խորենացին իւր ձեռի
տակ ունեցած առնուազն երկու դրաւոր աղ-
բիւրից, որ են Մար Աբաս և «Չորս հազներ-
գութիւնք», հիմնուելով Ս. Գրքի վերայ՝ աւե-
լի կշիռ է տալիս երկրորդին՝ Հայկազանց
թագաւորութեան պատմութիւնն անկիւս Ուս-
տի և այդ պատմութեան — որի մէջ մի
երկու խօսք Պարոյրի համար է ասում և
ընդարձակ ու երկար միայն Տիգրանի համար
է գրում — «հիմունքը» հիմնական մասը վեր-
ցնում է «Չորս հազներգութիւնից» բայց
օգտուում է երկրորդարար նաեւ Մար Աբասից
(Փառնաւ ազի համար, գուցէ և Զարեհ, Ար-
մոգ, Բաղամ) և Վահագնի համար ժողո-
վրդական երգից:

Միւս կողմից՝ մենք տեսանք, որ ԺԹ.
գլխի մէջ «Հիւսումն Պիտոյից» կոչած գիրքն
է ազգիւր գնում նոյն Հայկազանց թագաւոր-
ների և կամ Տիգրանի պատմութեան համար:
Ինքն իրեն առաջ է դալիս այն միտքը, թէ
միւսնոյն պատմութեան համար այս երկու տեղ
յիշածները, «Հիւսումն Պիտոյից» և Չորս
հազներգութիւնք, միւսնոյն ազգիւրն են: Եր-
կու կոչումը, «Հիւսումն Պիտոյից» և «Չորս
հազներգութիւնք», ոչ միայն իրար չեն բա-
ցատում, այլ լրացնում են մէկմէկու:

Ինչպիսի գրուածք է եղել այդ ազգիւ-
րը, «Հազներգութիւն» բառը, որ սովորաբար
նշանակում է քերթուած, վիպասանութիւն
և քերթուածի մասերը, և ապա նոր պատ-
մական գրուածք ու անոր մասերը, կարող է

ցոյց տալ, որ բանաստեղծական էր այդ գր-
ուածքը: Հին բառով մի «բանահիւսութիւն»
կամ «ստեղծարանութիւն» որի համար իբրեւ
նիւթ ծառայած էր Տիգրանի պատմութիւնը:
Անշուշտ, այդ «բանահիւսութիւնը» կամ
«ստեղծարանութիւնը» իւր մէջ պիտի ունե-
նար ինչպէս ամէն պատմական բանաստեղծու-
թիւն, նաեւ շատ հատուածներ ու վիպական
կամ թէ ծարասանական մանրամասնու-
թիւնների, որոնք բանաստեղծական երեւա-
յութեան ստեղծագործութիւն են: Բայց ինչ-
պէս ամէն պատմական բանաստեղծութեան,
այդպէս և այդ «Չորս հազներգութեանց»
էական մասը պէտք է պատմական լինէր և
այդ էական մասն ահա Խորենացին առել է
և իբրեւ հիմունք գրել իւր Հայկազանց թա-
գաւորների պատմութեան համար:

Միւս կողմից թէ Խորենացու «Հիւսումն
պիտոյից» կոչած գիրքը նոյնպէս բանաստեղ-
ծական կամ բանահիւսական, ստեղծարանա-
կան գրուածք է եղել, այդ ցոյց է տալիս
նոյն իսկ կոչումը, որ պատմագիրը տալիս է
այդ գրուածքին: Եայտնի է, միջնադարեան
գաղտնեւորում «պիտոյք», յունական *γῆρα*,
բառով կոչում էին այն ծարասանական կամ
բանահիւսական վարժութիւնը, որով մի իմաս-
տովից ասացուած ու խօսք կամ որեւէ անձի
պատմութիւն ու արարք ընդարձակում և անց-
նում էին այս կամ այն եղանակով ու կա-
նոններով և կազմում էին մի ընդարձակ ծառ.
կամ բան: Այդ ծարասանական վարժու-
թիւնները իրենց կանոններով նոյն իսկ մեր
գրականութեան սկիզբներում աշխատել են
մտցնել մեր մէջ թարգմանիչները: Եայտնի
է Խորենացուն վերագրուած «Պիտոյից գիր-
քը», որի մէջ բացի կանոնների բացատրու-
թիւններից կան և օրինակներ «հրահանգիցն
ազագաւ առ մանկունս»:

Այս գրքում¹ ի միջի այլոց գտնում
ենք «Սահման ներբողինի», որի տեսակին
պատկանել է և Տիգրանի մասին գրուած-
քը: «Ներբողեան է բան արտադրական
եղելոյ քարեաց... Ներբողելի է գրէմն:

1 Մատենագրութիւն Մովսէսի Խորենացոյ, Վեհե-
սիկ. 1865. եր. 413:

[անձնաւորութիւն] և զիրոյ և զժամանակս և զտեղիս... Զդէմս որպէս զԴիմութենէս, կամ զՊղատուն: Զիրս որպէս զարդարութիւն կամ զողջախոհութիւն»... Այնուհետև բերած է եղած: այսինքն պատմական անձնաւորութիւններ զովելու կանոնները մասերի բաժանելով ներբողեանը:

Եթէ փոքր ինչ ուշադրութիւն դարձնենք Խորենացու հայկազանց թագաւորների պատմութեանը (հարկաւ զուրս պէտք է ձգել Երեմիա մարգարէի վկայութիւնը, Մար Աբասից առած Փառնաւազի մասը և պատմագրի բացատրութիւնները թուելիաց երգերի մասին), կը տեսնենք, որ Տիգրանի վրայ զըրուած այսպիսի մի ներբողեանի բնաւորութիւն ունի այդ ամբողջ պատմութիւնը մինչև Վահագն: Ասել չի ուզիր որ քանի որ Խորենացին պատմութիւն է գրում և ոչ թէ ներբողեան, մենք չենք կարող պահանջել, որ նա իւր ճարտասանական աղբիւրը ծայրէ ի ծայր արտագրած լինի,—նա շատ տեղ կրճատում է, և կամ ամեն բան իւր աղբիւրի կարգով չէ բերած: Բայց եղածն էլ բաւական է մեր կարծիքը հաստատելու համար: Բաւական է միայն, որ այդ պատմութիւնը բաղդատենք Պիտոյից դրքի ներբողեանի կանոնների հետ:

Ահա այդ կանոններն իրենց կարգով ու բաղդատութիւնը:

1. «Եւ ի գովելն պարտ և արժան է նախաշաւիդ առնել ըստ տեղւոյ պատճառին»: Այսինքն նախ նիւթը, եթէ որևէ անձն է, ուրեմն անձը գովել ընդհանրապէս: Եւ Խորենացին իւր հայկազանց և Տիգրանի պատմութիւնն սկսում է ընդհանուր գովեստով (Ա. իա. իբ. իգ. իդ):

2. «Ապա գնել զաղբն, և զնոյն բաժանել ի զաւառս և ի նախածնողս և ի հարս»: Տիգրանի ներբողեանից Խորենացին կարիք չունէր «գաւառի», այսինքն Տիգրանի հայրենիքի, Հայաստանի գովքը մտցնելու իւր պատմութեան մէջ: Իսկ Տիգրանի նախածնող Հայկին և նորա մերձաւոր հայրերին՝ Պարոյրից սկսած՝ զիտենք գովելով յիշատակում է Տիգրանի պատմութիւնից առաջ:

3. «Ապա զանունդն, և բաժանել յուսումն և ի վարժս և յօրէնս»: Այս մասի

մէջ պիտի պատմուէր ներբողելի անձի ծրնունդը, սնուելը, կրթութիւնը, մանակական կեանքն ու վարմունքը (չմտա. «Մովսէսի ներբողեանի» մէջ համապատասխան հասումաները՝ Ե թ. եր. 415-417): Ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այս մասն իրրեւ պատմութեան համար «ոչ կարեոր» բան պիտի կրճատէր Խորենացին: Սակայն, և այնպէս ծննդեան, ինչպէս և նախընթացում յիշուած «գաւառի», հայրենիքի մասին գտնում ենք Աժգահակի երազի մէջ:

4. Եւ ապա զմեծ գլուխ ներբողինին զընել զգործսն, և զնոյն բաժանել յանձն և ի մարմն և ի դիպումս:

«Անձն յիմաստութիւն և յողջախոհութիւն, յարութիւն և յարդարութիւն»: Տեսնենք, ինչպէս է գովում Խորենացին Տիգրանի «անձը» (ներքինը). Արանց կացեալ զուրաւրութիւն ցուցեալ՝ «պարկեշտն, օրինաւոր, ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր, մեծիմաստն, արդարադատ, հաւասարասէր կշիռս ունելով և ինչ ուրեմն ոչ մի գիծ պակաս չէ:

5. «Զմարմին՝ ի գեղեցկութիւն և ի զօրութիւն և յերազութիւն»: Խորենացի. «Խարտեաշս այս և աղբիւրի ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւէան, առոյգաբարձն և գեղեցկոտն»: «...Կատարեալս ի դիւցազանց հասակս և բնութեամբ»: «Արծուանման սլացեալ թևօք... պանչելի դիւցազն»: «Բայց գովեմ զքաջահասակ, զիմ և զնիզակաւորն և զամենեկն բոլոր անգամովք համեմատն և ի գեղեցկութիւն աւարտեալ հասակի, քանզի առոյգ ամենայնիւ ըստ իրեարս պատշաճեալ և ուժով ոչ զօք ունելով իւր զոյգ»: Ուրեմն դարձեալ ոչ մի գիծ պակաս չէ:

6. «Զգիպումս՝ ի ծոխութիւն և յընչեղութիւն և ի սիրելիս»: Այսինքն գոված անձի կատարած մեծ դէպքը պէտք է ծոխութիւն և ընչեղութիւն պատճառէ և սիրելի դարձնէ նորան: Տիգրանի մեծ «գիպումսն» է Աժգահակի հետ կռուելն ու նորան յաղթելը, որ այսպէս է վերջացնում Խորենացին. «Եւ այսպիսի գիպումս ի բարերախառութիւն յաւելեալ, յաճախէր փառս Տիգրանայ: Մեր թագաւորի «ծոխութեան» և «ընչեղութեան»

թեան» մանրամասն նկարագիրն (Ա. իդ) աւելորդ ենք համարում արտագրել: Ընթերցողն ինքը կըտեսնէ Խորենացու մէջ: Իսկ «սիրելի» լինելու համար բերենք միայն. «Ամենեցուն» որ առ իւրովքն էին ժամանակօր նախանձելի» և յետնոցս ըզձալի ինքն և ժամանակ: Ուրեմն դարձեալ ոչ մի զիծ պակաս է:

5. «Եւ ի վերայ այսոցիկ զնել զբաղգատութիւնն յարագրութեամբ ներբողեցիւ մին զմեծագոյնսն ընդունիկ: Այսինքն ուրիշ նշանաւոր անձերի հետ բաղգատել զոված անձին և նորան աւելի մեծ համարել: Այդ բաղգատութիւնն ևս զտնում ենք Խորենացու մէջ Տիգրանի պատմութեան վերջում (Ա. լա):

6. «Եւ ապա զ' ի վերայ բանին» ի կատարման ըստ պատճառի: Այսինքն ինչպէս ընդհանուր զովեստով սկսուած էր, այդպէս և ներբողելի անձի վրայ արած զովեստն ամփոփել և վերջացնել: Այսպէս էլ անում է Խորենացին: ԼԱ. դուրսը որ Տիգրանի պատմութեան վերջաբանն է. սկսում է Տիգրանին զովելով, և ինչպէս «պիտոյից» կանոնները պատհանջում են, վերջում բաղգատութիւն է անում շատ Տիգրանների մէջ և զտնում: որ «մի է և միայնակ ի հայկազանց» Տիգրան և ին:

Այսպէս տեսնում ենք, որ Տիգրանի պատմութեան մէջ պահուած են «պիտոյից զբքի» ներբողեանի ճարտասանական կանոնները, այն էլ մեծ մասամբ նոյն կարգով, ինչ կարգով որ «պիտոյից գիրքն է պահանջում: Եւ այդպէս էլ պէտք է լինէր, քանի որ մեր պատմագիրը ԺԹ. գլխի մէջ պարզաբար յայտնում է թէ հայկազանց և Տիգրանի պատմութիւնը պիտի առնէ «ի հիւսման պատմութեան պիտոյից»: Կը նշանակէ, եղել է մի պիտոյից գիրք, որի մէջ հիւսուած են եղել զանազան բանահիւսական կամ ճարտասանական օրինակներ, ի թիւս որոց և մի ընդարձակ ներբողեան հայոց թագաւոր Տիգրանի մասին: Այդ գիրքը հայոց մէջ հանրածանօթ է եղել:

Հանրածանօթ է եղել և նորա հեղինակը. ուստի և Խորենացին բաւականապէս է զբքի անունը տալով միայն և զովելով նորա «իմաստուն» հեղինակին և կոչելով նորան «արգասաւոր ի բան»: Վերջին խօսքը ակնարկում է կամ այն բանին, որ զբքի հեղինակը շատ այդպիսի «բանք» կամ ներբողեաններ է գրած եղել, կամ շատ պերճաբան քերթող է եղել:

Այսպէս մի կողմից «հաղներգութիւն» բառից իմանում ենք, որ Հայկազանց և Տիգրանի պատմութիւնը վերցրած է մի «բանահիւսական», «ստեղծարանական» գրուածքից, իսկ միւս կողմից տեսնում ենք, որ Խորենացին նոյն պատմութիւնն իրօք վերցրած է մի «ի հիւսումն պիտոյից» կոչած գրուածքից: Այդ երկու աղբիւրը նոյնանում են: Պատահական մի բան չենք համարում և այն, որ Ա. տեսակի ձեռագիրների մէջ փոխանակ «ի հիւսման պատմութեան պիտոյից» զտնում ենք «ի հիւսման պատմութեան բանից» որ կանոնաւոր ձևով է «ի պատմութեան հիւսման ըանից»: Արդ «հիւսումն բանից» մի բառով «բանահիւսութիւն» նշանակում է «բանաստեղծութիւն»: Թայտնի է թէ ինչպէս Խորենացու բառերը յաճախ թարգմանուած են: Այսպէս և այստեղ «հիւսումն պիտոյից» թարգմանուած է «հիւսումն բանից»: Թարգմանողն հասկացել է թէ ինչ է անում: Նա գիտէ Խորենացու գրածի բուն իմաստը, որ այնպէս է թարգմանել, որ «ճարտասանական» աղբիւրը դարձած է մի «բանահիւսական», «բանաստեղծական» աղբիւր: Վերջին բառերս, անշուշտ, իրենց սկզբնական իմաստով իբրեւ «բան շինել» պէտք է հասկանալ, ինչպէս և պիտոյից կանոններով գրած ճառն նոյնպէս համարւում է իբրեւ «բան հիւսել», «բան գործել»:

Ինչո՞ւ Խորենացին այդ «բանաստեղծական» կամ ճարտասանական աղբիւրը «Չորս հագներգութիւն» է կոչում: Կամ այն պատճառով, որ այդ «արգասաւորն ի բան» քերթողն իւր «պիտոյից հիւսումն» չորս հաղներգութեան, չորս զբքի էր բաժանած, որոնցից մէկի մէջ էր Տիգրանի ներբողեանը. կամ աւելի այն պատճառով, որ Տիգրանի ներբողեանը չորս հագներգութեան, չորս մասի էր բաժանւում:

1. Թողնում ենք, որ հետաքրքիր ընդերցողն իմիջ մանրամասնօրէն համեմատեալ Հայկազանց, իսկապէս Տիգրանի պատմութեանը, «պիտոյից գրքի» հիմնգետոյ գլխի հետ, «ստեղծան ճերբողեանի», ևս հսկում զրա՞ծ օրինակի հետ՝ «ներբողեան Մովսէսի»:

Եթէ ուշադրութեամբ կարդանք Տիգրանի պատմութիւնը, կրտսնենք, որ չորս մասի ևս բաժանուած է:

Առաջին: Այս մասի մէջ, որ վիպական հանդոյցն է, եղել են Տիգրանի զովեստն ու յաջողութիւնները: Գովեստի մէջ յիշատակուած են եղել ինչպէս սովորաբար լինում է քերթուածի մէջ և ինչպէս պահանջում են պիտոյից կանոնները Տիգրանի նախորդները Պարոյրից սկսած: Անշուշտ շատ բան ասած չէր լինիլ սոցա մասին, այլ գրեթէ քաղած ու յարմարեցրած մի բան, զուցէ սոսկ անուններ, Տիգրան թագաւորի ազգաբանութիւնը յայտնելու և հայոց թագաւորութեան սկիզբը ցոյց տալու համար: Այդ ընդհանուր գովեստից յետոյ պիտի գային Մարաց թագաւորի երկիւղն ու երաղը, խորհուրդը և որոշումը Տիգրանուհուն կնութեան առնել և թուղթը:

Երկրորդ: Այս մասի մէջ, որ զարգացումն է, պատմուած է եղել պատգամաւորի գալը, Տիգրանի յօժարութիւնը իւր քրոջը տալու, նորան ծանապարհ ցնելը և Աժդահակի նորան արած ընդունելութիւնը: — Այս մասը Խորենացին շատ համառօտ է անցնում սկսելով. «Եւ առանց յերկարելոյ ասացից» խօսքերով: Համառօտելու պատճառը հասկանալի է: Բացի իւր բերած բովանդակութիւնից, ուրիշ առանձին պատմական դէպք չէ տեսնում: Կենսաբան առած վիպական մանրամասնութիւնները - նորան չեն հետաքրքրում: Օրինակ, Տիգրանի՝ իւր քրոջը ծանապարհ ցնելու հաւաստեալ ընդարձակ նկարագրի համար նա բաւականանում է միայն ասելով «Թուղարկէ զքոյր իւր որպէս օրէն է թագաւորաց»:

Երրորդ: Այս մասը, որի մէջ զարգացումն իւր ծայրին է հասնում, սկսում է «Զկնի այսորիկ ասէլ թէ»... խօսքերով, որից պարզ երևում է թէ նոր մաս է սկսւում: Եւ բովանդակութիւնն էլ հենց նոր մաս է ցոյց տալի: Մարաց թագաւորն աշխատում է սիրելի դառնալ Տիգրանուհուն, նորա ձեռով թակարդ լարել Տիգրանի դէմ: Տիգրանուհին ստիպուած երեսանց ընդունում է նորա առաջարկը, բայց նհնգութիւնը յայտնում է

եղբորը: Պատգամաւորութիւն է լինում և յայտնի թշնամութիւն սկսւում:

Չորրորդ: Վիպական լուծումն է այս մասը: Երկու կողմից զօրաժողով են լինում և կռուի պատրաստութիւն տեսնում: Կռիւը երկարատեւում է, որովհետեւ Տիգրան «զեւ իրացն հնարէր յարգարել, զի ապրելոյ ճար լիցի Տիգրանուհայ»: Սա ազատում է: Ծուկատամարտ: Տիգրան և Աժդահակ կռւում են, բայց Խորենացին, դժբախտաբար, այդ կռուի մանրամասն նկարագիրը կրճատում է գրելով. «Եւ զի՞ երկայնեմ զբանս»: Աժդահակ սպանւում է, նորա առնն ու կինը գերւում է: Ուրեմն չարը պատժւում է: Դսկ բարին, Տիգրանն ու Տիգրանուհին վարձատրւում են. մէկի փառքն է աւելանում, միւսն իւր եղբայրութեան համար «թագաւորապէս» ուղարկւում է բնակելու Տիգրանակերտում:

Ահա մի իսկ վիպական նիւթ, արժանի գեղարուեստական բանաստեղծութեամբ մշակուած լինելու, որի գեղեցկութիւնը Խորենացու համառօտած, և մասամբ անշնորհք կերպով կրճատած, գրութեան միջից ևս ցուում է, նիւթի և դործողութեան միութիւնը սկզբից մինչև վերջը պահած է և, որ գլխաւորն է, ամենայն բնականութեամբ բաժանւում է միայն չորս «հազներգութեան»: Երկրորդ և երրորդ «հազներգութիւնների» սկզբին դրած Խորենացու խօսքերը. «Եւ առանց յերկարելոյ ասացից», «Զկնի այսորիկ ասէլ թէ»... խօսքերը նոյն իսկ ցոյց են տալի մի մասից անցումը միւսին:

Եւ այս գեղեցիկ նիւթը, որ գեղեցիկ ևս մշակուած պիտի լինէր «ի բանս արգասաւորի և իմաստունի» ձեռով, իւր գեղեցկութեան մեծագոյն մասն, ժողովրդական երգից է ստանում: Հեղինակը իրենից չէ ստեղծել, այլ ժողովրդականն է առած և ճարտասանօրէն ու ստեղծարանօրէն մշակած:

Թէ Տիգրանի մասին երգեր եղել են «ի հինսն մեր», տեսանք, այդ պարզապէս յայտնում է Խորենացին: Բայց նա չէ ասում, որ այդ երգերն անձամբ է հաւաքել ժողովրդից: Այլ ընդհակառակն, նա իւր աղբիւրների ընդհանուր յիշատակութեան մէջ յայտնում է, որ իւր «հնագրութիւնը հաւաքում է» ու-

ընկերից: Այդ իսկ պատճառով իւր պատմութեան սխալ կամ ուղիղ լինելը թողնում է առաջին «հաւաքողներին»: Իսկ ըստ որոյ հաւաքումն, Աստուծոյ լինել յայտնիս, և մարդկան զովելիս կամ բարեխիս և մեք այնոցիկ օտար եւ քաղաքացեալ: Ժողովրդից անձամբ ժողովողի լեզու չէ այս: Բացի այդ՝ նա Տիգրանի մասին երգերն անցեալ ժամանակով է յիշում. «Զորմէ ասէին ի հինսն մեր»: Այդ երգերը գրում են հին սերնդի բերանին, «ի հինսն»¹, Ուրեմն այդ երգերը Խորենացին անձամբ չէ լսած ժողովրդից: Եւ քանի որ Տիգրանի պատմութիւնը մի գրաւոր աղբիւրից է առած, անհաւանական չէ կարծել, որ այդ երգերի յիշատակութիւնն ևս իւր միակ գրաւոր աղբիւրի մէջ գտած պիտի լինի:

Մենք այնքան սովոր ենք այն մաքին, որ Խորենացին ինքն է օգտուում ժողովրդական երգերից, որ սկզբում ըստ երեւութին տարօրինակ կը թուի, որ նա իւր յիշած երգերի համար գրաւոր աղբիւր ունեցած լինի: Սակայն զարմանալի չէ այդ: Մեր պատմագիրն ամեն երգեր անձամբ չէ առած ժողովրդից: Թուելիաց կամ վիպասանաց երգերն անգամ, թէպէտ Ժանօթ են նորան և նոյն իսկ Սահակ Բագրատունուն², նա ժողովրդից չէ լսած, թէ չէ՝ այդ երգերի մասին չէր գրիլ թէ «պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ մարդիկ կողմանէ... Գողթան» (Ա. Լ.): Կը նշանակէ այդ երգերի որեւէ ժողովածու է ծանօթ եղել Խորենացուն, իսկ այդ հին երգերի պահուած լինելը Գողթն գաւառում՝ նա լսելով գիտէ: Այս ինկատի ունենալով նոր հասկանալի է լինում թէ ինչու նա Վահագնի երգի մասին այնպէս շեշտելով ասում է. «Զայս երգելով ոմանց բամբռամբ» լուսաք իսկ ականջօք մերովք (Ա. Լ.): Այդ հարկաւոր էր այդպէս շեշտելով յայտնել, որովհետեւ նա առաջ ԺԹ. գլխի մէջ ասել էր, որ ուրիշներ

«հաւաքածներից» «ի գրոց» է օգտուելու. — և մինչև Վահագն այդպէս էլ արել էր. — իսկ այստեղ ինքն անձամբ է ժողովրդից առնում:

Այդ այդ երգերը բոլորը Խորենացու ճաշակով «անոճ» ու «փծուն» են եղել: Բայց առութիւն չեն կազմել նոյն իսկ Թուելիաց կամ վիպասանաց երգերը, քանի որ մեր պատմագիրն այս վերջիններն ևս ստիպուած է եղել «ճմարտեւելու» «ճմարտապատմութիւն» շինելու: Արդեք բոլորն առասպել են: Բայց ինչպէս տեսել ենք (Ա. գլ. եր. 22), հայ ժողովրդական բանահիւսութեան բոլոր նիւթերից միմիայն Տիգրանի մասին եղածներն առասպել կոչումը չէ տալիս: Այս բացառութիւնը, որի մասին իւր տեղում խօսել ենք, այժմ հասկանալի է լինում: Եթէ նա ինքը ձեռին ունեցած լինէր Տիգրանի մասին ժողովրդական երգերը և անմիջապէս այդ երգերից օգտուած լինէր, դժուար է կարծել, որ ամեն միւս տեղերում ժողովրդականն առասպել կոչէր, իսկ այստեղ ոչ: Ըստ Խորենացու, ուրեմն, Տիգրանի մասին եղածներն առասպել չեն (Տե՛ս Խորենացու հայեացքն առասպելի վրայ. գլ. Գ. եր. 72 հտն.), որովհետեւ Տիգրանի մասին նա ժողովրդական «փծուն» և «անոճ» երգերը չէ իւր ձեռի տակին ունեցած, այլ այդ երգերի իրեն Խորենացու ճաշակով գրական մշակութիւն կրածը, մի «զարդարեալ» և «ոճով և հանդերձ պատճառաւ շարագրած» պատմութիւն, որ նա այլ ևս առասպել կոչել չէր կարող: Այդ մի պատմութիւն էր, որ ոչ թէ առասպելի պէս «ճմարտութիւն իրացն այլաբանաբար յինքնան ունէր թաղուցեալ», այլ ամբողջ արդէն «ճմարտութեամբ» «ոճով» պատմուած, առասպելական մասը դուրս ձգած և «ճմարտապատմութիւն» շինած¹, Ուրիշ խօսքով, դա «երգարան բանաւոր» էր:

Վերջին բառը մեզ յիշեցնում է Ա. գրքի

1. Ինչպէս յետոյ կրեսնենք, Տիգրանի կոխը վիշապ Սոդակալի դէմ, վիշապոց մայր Անոյշի ու վիշապազանց գերեզմանն ու Մասիսի վրայ քանդակեցն այդ աղբիւրի մէջ արդէն, քերես ժողովրդի քաղաքապետն հետեւելով, դարձած է կոխ ընդդէմ Մարաց քաղաւոր Սոդակալի, Մարաց քաղաքնու և մարացոց գերութիւն, ձիւղ ինչպէս ինքը Խորենացին վիպասանի «ճմարտեւելով» վիշապ Արգաւանին դարձնում է Մարացոց տէր Արգաւ, և վիշապազանց դէմ կոխը Մարաց դէմ կոխ:

1. Հեմ. Բ. դր. «իսկ ի յաւանել սրբոյն՝ օսել նմա արքունն, որպէս անդ ուրեմն ի հիւսն արեւանցիկն Սոկրատայ գեղեխեմեղն»:

2. «Արեւելիս վերջնոյ գործ» քաղում ինչ յայտնի և և և և ի և ի վիպասանացն, որ պատմի ի Գողթան» (Բ. խր.):

Գ. զլուխը. «Թաղազս անխմաստասէր բարուց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց»: Կարելի չէ այս գլուխն իբրեւ փաստ մէջ բերել, ինչպէս անում է շնորհ. Միաբան¹, հերքելու համար Էմինի կարծիքը թէ «հայկական աղբիւր» են եղել «Չորս հագներգութիւնքը»: Այդ գլխի մէջ Խորենացին նախ գանգատում է, որ մեր «առաջին թագաւորներն» ուշադրութիւն չեն դարձրել իրենց ժամանակի յիշատակի արժանի գործերը մատենագրել տալու, մի բան որ բնու չէ մերժում, որ Խորենացու ժամանակ լինէր «վերջնոց» դրած մի հայկական պատմական աղբիւր: Արդարեւ, այնուհետեւ Խորենացին գանգատում է. «Որպէս այժմ» և առ հինսն հայաստանեայց լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան և երգարանաց բանուորաց», և քիչ յետոյ աւելացնում է. «Միթէ մատենան մե՞րձ կայցէ ինձ, ... կամ դպրութիւնք քոց հայրենեաց, որովք ... ի վերուստ ի քեզ իջուցանեմ անսխալ»: Բայց միթէ կարելի է այս խօսքերը տառացի ճշտութեամբ հասկանալ: Չէ՞ որ մեր պատմագիրն այնպիսի ժամանակում էր ապրում, երբ հայ դպրութիւն կար արդէն, և նա օգտուել էլ է այդ հայ դպրութիւնից: Անշուշտ, չկար մի այնպիսի դպրութիւն, որով հեշտութեամբ կարելի լինէր ամբողջ հայոց պատմութիւնը անսխալ գրել սկզբից մինչեւ վերջը: Այս մասին է ահա մեր պատմագրի գանգատը, ինչպէս և ոչ այնքան իւր ժամանակի ընդհանուր «անսիրելութիւն իմաստութեան» է յանդիմանում նա, որքան «առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց», «առաջնոցն մերոց նախնեաց», «թագաւորացն մերոց և այլոցն առաջնոց» (Ա. գ. իա): Խորենացու այս խօսքերը երբեք չեն թելադրում մեզ կարծելու թէ նորա ժամանակի բոլոր հայերը իմաստութիւն և «բանաւոր երգարաններ», այսինքն իմաստալից երգարաններ (Տես այս բառի բացատրութիւնը գլ. Բ. եր. 34 հան.) չեն սիրել, և թէ ինքը Խորենացին մենակ բացառութիւն է կազմել: Եւ ի՞նչպէս կարելի է կարծել այդպիսի բան՝ Ե. դարու գրական շարժումից յետոյ: Ազգի ընդհանրու-

թիւնը կարող էր «թուլամիտ» ագէտ ու «վայրենի» լինել, փծուն էրգեր ու երգարաններ սիրել, բայց այդ չէ մերժում, որ Խորենացու նման «իմաստուն» մի մարդ, քերթող մէկն «ի վերջնոցն», այդ փծուն երգերից օգտուելով, միացնելով անոնց հետ և իւր պատմական տեղեկութիւններն այս ու այն աղբիւրից քաղած, գրէր մի ճարտասանական բնաւորութիւն ունեցող պատմական բանահիւսութիւն: Եւ այդ է պատճառը, որ երբ մեր պատմագիրը, որ ոչ փծուն աղբիւրների մեծ պահասով թիւն ունէր, իւր ձեռի տակ ունենում է հայկազանց թագաւորների և Տիգրանի պատմութեան համար՝ իւր ճաշակով դրած մի պատմական աղբիւր, այն ժամանակ իրաւամբ բառ չէ գտնում անոր յայտնի հեղինակին գովելու համար. «Արգասաւոր ի բանս» և իմաստուն և ի մէջ իմաստնոցն իմաստուն»:

Այս աղբիւրից ահա մեր պատմագիրը քաղում է իւր հայկազանց թագաւորների պատմութեան «հիմունքը» և առնում է Տիգրանի ամբողջ պատմութիւնը, այնքան ընդարձակ, ճարտասանօրէն ու բանաստեղծաբար գրուած: Բայց որքան էլ նա ցանկանում է «որ յաղազս սորա էին գովեստք և պատմութիւնք յերկարել», ստիպւած է կրճատելու և «առանց յերկարելոյ զբանս» ասել. թէ չէ՝ պէտք կը լինէր ամբողջ չորս հագներգութիւններն էլ արտագրելու:

Ամիսփենք մեր եզրակացութիւնը:

Խորենացին Տիգրանի պատմութիւնը Մար Աբասից չէ առնում: Նա երկու տեղ յիշում է, որ այդ պատմութիւնն առնում է մի գրաւոր աղբիւրից, որի հեղինակի անունը, ծանօթ ենթադրելով, չէ տալիս: Այլ բաւականանում է միայն նորան գովելով: Տիգրանի պատմութեան մէջ յիշած «ասէ», «ասէ որ պատմէն», «ասում է պատմողը» խօսքերը վերաբերում են այդ հեղինակին: Այդ գրուածքը, որ Խորենացին կոչում է «Հիւսումն Պիտոյից», կամ «պատմութիւն հիւսման Պիտոյից», եղել է մի բանահիւսական ու ճարտասանական գրուածք, հաւանօրէն «չորս հագներգութեան» բաժանուած: Խորենացին անձամբ չէ օգտուած իւր յիշած ժողովրդա-

1. Խոր. Պատմ. Առաջին. եր. 77:

կան երգերից, այլ իւր աղբիւրի հեղինակն է ճարտասանօրէն մշակել ժողովրդական բանաստեղծութիւնը: Երգերի յիշատակութիւնը նա իւր աղբիւրից է առել:

Թէ իրօք պատմական երգերի վրայ է հիմնուած այդ պատմութիւնը, այդ տնկերկրայցոյց կտայ մեզ անոր բովանդակութեան ուսումնասիրութիւնը:

(Շարունակելի)

Մ. Արեղեան.

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐՔ

Ձիւնացիներն ինչ եւ ունում եւ ինչով բժշկուում.— Ձիւնացին, նա մանաւանդ չինացի չքաւորը, առանձին խտրութիւն չի գնում ուտելիքների մէջ, ուտում է համարեա այն ամէնը, ինչ մարսել կարող է մարդու ստամոքսը, Այն բոլորը, որից երես կդարձնէր նայն իսկ սովամահ լացարոնին (աղքատ խաւացի), չինացի հարուստը իբրեւ մի հազուադիւս իր կընդունի:

Պանտոնում, օրինակի համար, ծախում են մսացու շներ, որոնց միսը կերակրի մէջ են գործածում. կան խանութներ, որտեղ կատուի միս են վաճառում և վերջապէս նոյն իսկ մկան միսը փաճառքի ընտիր նիւթ է. Մկան մսից պատրաստուած յայտնի կերակուրը (pary) Պանտոնի սիրելի կերակուրներից մէկն է. կայսրութեան միւս նահանգներում այս կրծողների մսից եփուած կերակուրները ճաշարանների խորտիկների ցանկի մէջ քիչ են պատահում. Պեկինի շրջակայքում աւելի շատ է տարածուած ուղտի և իշի մսի գործածութիւնը, ուրիշ կենդանու միս, պէտք է ասել, դժուարութեամբ կարելի է ձեռք բերել. Տեղացի բնակիչները չեն զգուշացնում մինչև իսկ սատկած ուղտի և կամ իշի միսը գործածելուց, Չեմուլպոլում ճանապարհորդներից մէկը հանդիպում է մի խումբ չինացիների, որոնք նրա աչքի առաջ դուրս հանեցին գարշահոտ աղբակոյտից մի սատկած շուն և նրա մսից կերակուր պատրաստեցին: Մի ուրիշ անգամ նոյն այդ ճանապարհորդը ուղանալիս է լիւնում, թէ ինչպէս մի փոքրիկ գիւղի բնակիչներից շատերը թափուել էին մի մեծ խողի վրայ և պոկոտում էին նրա մաշերը, նրա տուած հարցին, թէ ինչու առաջ չեն հանում կենդանու փորձաքննութիւնը և թէ այդ ինչ կապած տեղեր են նկատում

նրա մարմնի վրան, պատասխան ստացաւ, որ փորձաքննութիւնը աղիքներն էլ պիտի գործադրուին. իսկ կապած տեղերը ժանտախտի նշաններն են, որից սատկել է խողը:

Ամսուն, ասում են, Ձիւնաստանի միակ քաղաքն է, որտեղ կնոջ կաթն էլ են ծախում, որը գործադրում է ծերերի սպառուած ոյժերը վերականգնելու համար: Պոփի կաթ խմում են միայն հիւսիսային նահանգներում. իսկ հարաւում խիստ արգելուած է, գոնէ՞ իր բնական հեղուկ դուրսութեամբ: Իսկ մակարդած կաթի, մածնի, որի պատրաստելու եղանակը եւրոպացիներից են սովորել, մեծ պահանջ կայ. Այդ թթուաշ մակարդը, ըստ երեւոյթին, շատ է գիւր եկել չինացիներին, որոնք մեծ ախորժանքով, ինչպէս մենք մեղրը, ուտում են գրաւով և կամ հացով. Պանրից, որին չինացիները «փշացած կաթ» անունն են տալիս, զգուշացնում են, այն ինչ լակ ձուերը նորերից աւելի են գնահատում:

Kwan--Jen, այսինքն ծովի հնդկական ծիծեռնակների բները (սալանգալ, Colloca liliasculents) և ծովային լորձուտները չինական իւրաքանչիւր հանդիսաւոր խնձորի անհրաժեշտ խորտիկներն են կազմում. Այդ ծիծեռնակները գեո կիսամարս կերակուրը վիժում են ստամոքսից և այդ մածուցիկ զանգուածը գործ են գնում իրենց բները չինելիս, իբրեւ ընտիր շաղախ բոյսերի թելիկներն իրար հետ կպցնելու համար. Այս բների մեծ մասը ձեռք է բերում Մալակկա թերակղզու ափերից, նաեւ Ջոնդիան և հարաւային հնուաւոր կղզիներից. Աչքի առաջ ունենալով, որ ծովային ծիծեռնակներն իրենց բները չինում են սեպացած ժայռերի և խոր այրերի անմաշելի տեղերում, ուստի և այդ բների հաւաքելը ծանր աշխատութիւն է պահանջում, վտանգի ենթակայ լինելով ամէն մի վայրկիանում ձեռնարկողի կեանքը, Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ շուկաներում դրանց շատ թանկ են գնահատում, այնպէս որ ամենափառ տեսակն անգամ աղքատ դասակարգին մտաչելի չէ: Հարուստ չինացիներն այս ինքն ըստ ինքեան անհամ բներն ու լուրձուտները իրենց իսկական գնից անհամեմատ աւելի են գնահատում միայն նրա համար, որ իբր թէ խիստ սնունդարար են:

Ձիւնացին մաքուր ու թարմ ջուր չի խմում, վնասակար համարելով այն: Բազաւորական մեծ ճանապարհների այս ու այն կողմերում շինուած իջևաններում գնացող եկողներին եռցրած ջուր են տալիս. իսկ լոռու ծաղիկներից պատրաստուած թէյը ծառայում է իբրեւ զովարար խմիչք, որը չինացի մարդասէրները սովորաբար բաժանում են մուրացկաններին:

Ձիւնաստանում ամէն հիւանդութեան և մարմ-

նի թուլութեան միակ ընդհանրացած տեղը «Թէն-
շէն» է (panax) ընդունուած, որը վայրի վիճա-
կում բուսնում է Մանջուրիայում և ոսկու հաւա-
սար գին ունի, այն ինչ Գորնայում մշակուող նրա
կիսավայրի տեսակը՝ արծաթի արժէք։ Աւելի ար-
ժան գնով կարելի է ձեռք բերել Վալիֆորնիայի
տնկարաններից, որտեղ առանձին խնամքով մշակ-
ւում է այդ բոյսը։ Այժմ ամէնից շատ «Թէն»
շէն՝ Սան-Փրանցիսկոյից է ուտացւում։ Չինաց
կայսրը, իբրև առանձին շնորհ, մի մի գրուանքայ
«Թէն»-շէն է ընծայ ուղարկում իր տէրութեան
հիւանդ բարձրաստիճան պաշտօնեաներին։ Եւրո-
պացի բժիշկները խիստ կասկածանքով են վերա-
բերում այս բժշկական բոյսի բուժիչ յատկու-
թեանց։

Մարդակազմութեան և հոգեբանութեան վե-
րաբերեալ ինդիւններում չինացիները կատարեալ
տգէտներ են, կամ գոնէ էին, քանի դեռ ի մօ-
տոյ չէին ծանօթացել եւրոպացիների հետ։ Այն
գիտելիքները, ինչ մինչև որս աւանդւում է մար-
դու կազմուածքի մասին, նրանց այսպէս կոչուած
կայսերական բարձրագոյն դպրոցներում, իսկապէս
ծիծաղ են յարուցանում։ Ընդ ամէնը մի քանի
տարի է միայն, ինչ մտցրել են ընդհանուր ծաղ-
կահատութիւնը, անսպի երես հազուադիւս էր։
Ոչ մի երիտասարդ չէր համաձայնուիլ ամուսնանալ
մի օրորդի հետ, որը դեռ ծաղիկ հանած չլինէր։
Որ և է բժշկական միջոց չէր գործադրում այս
վարակիչ հիւանդութեան առաջն առնելու համար,
որ ժողովրդական անունով «ուրախութիւն» և
կամ «ծաղկափթիթութիւն» էր կոչւում։ Ամենևին
անվայելութիւն չէր համարւում եթէ մէկը անծա-
նօթ մի կնոջ այսպիսի հարց տար. «Արդեօք դուք
ծաղիկ հանել էք»։ Ընդհանուր ծաղկահատութիւ-
նը բաւականին թուլացրել է այդ հիւանդութեան
կործանիչ ոյժը։ Հիւսիսում, Մանջուրիայում և
Մոնղոլիայում տեղացի բնակիչների մէջ, որոնք
գլխաւորապէս անասնապահութեամբ են պարս-
պում, սե ծաղիկը միայն թոյլ կերպով է երեւ-
ցել։

Վանշաու քաղաքում պատրաստուած աչքի
դեղը ընդհանուր գործածութիւն ունի Չինաստ-
նում։ Գոպերի բորբոքուած միջոցին այդ դեղը
բարերար և ամօրիչ ազդեցութիւն է անում, որ խառ-
նում են մեղրի ու կաթի հետ և փայտէ ասեղի
գլխի օգնութեամբ աչքի անկիւնները լցնում։
Բոսը Չինաստանում շատ շատ է տարածուած, բայց
երկնային կայսրութեան զաւակներն այնքան էլ չեն
անհանգստանում, քորում ու քորքորում են և
այդ էլ բաւական է համարւում։ Ոստիկան խցուց
և Melia Acedarach-ի պտուղներից մի տեսակ տեղ են
չինում և իբրև քոսի սպեղանի քսում վերքերին։

Վագրի ոսկրներն ամենաթանկագին հմայք
են ընդունւում. իսկ նրանց իսկականութիւնը ըս-

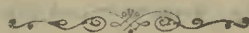
տուգելու համար շների առաջն են ձգում։ Եթէ
նրանք կեղծ են, վագրի իսկական ոսկրներից չեն,
շներն սկսում են կրծոտել, հակառակ դէպքում,
պոչները սեղմում են ու գլխապատառ փակում։
Առանձին բուժիչ ոյժ են վերագրում նաեւ այն
փոշուն, որ ստացւում է փղի ժանիքների քերուա-
ծից։ Թունաւոր օձերի կծածի վտանգաւոր հե-
տեանքներից խուսափելու համար, հին, խիստ մը-
րոտած ծխամորձի միջից ջուր են ծծում ու կուլ
տալիս։ Սակայն դրա հետ ի միասին գործադրւում
է վերքի ծծիլն ու այրիլը, ինչպէս և խայթուած
տեղի խնամքով կապելը։ Ընդհանրապէս չինացին
օձից չի վախենում և սպանում է միայն այն դէպ-
քում, երբ յատկապէս յարձակումն է նկատում։
Չինացիներից շատերն տներում օձերն ապրում են
նրանց մշտական բնակիչների հետ, կոտորելով վը-
նասակար միջատներին։ Այդ սողունները, կարծես,
բնագոյմար ըմբռնում են, որ անձեռնմխելի կմնան,
եթէ մարդու աչքին չեն երևիլ, Լենց Պեկինում
ու Նորա շրջակայքում անչափ օձեր, կարիճներ
ու հարկըր ոտնանիներ կան։

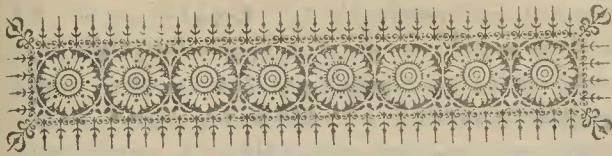
Թոքախտի դէմ գործ են դրւում շուշանի
գլուխները (սոխերը)։ Իսկ սրտացաւի դէմ, ասում
են, գեղեցիկ միջոց է ճանաչուած ծովային խեց-
գետնիների փոշին։ Երկրի ներսում, օբինակ, Շուն-
կինգում, որ 2000 հազարամետր ծովից հեռու է
ընկած, ծովի կենդանի խեցգետնիները շատ թանկ
են գնահատւում, ինչպէս հազուադիւս իրեր։
Նրանց համար իրենց քաշով արծաթ են վճարում։

Ի վերջոյ դնում ենք այստեղ չինական մի
դեղատոմս, որ գործադրւում է խոլերի դէմ։ Լու-
սիի մի բաժակ բրնձի օդու մէջ 6 տրախմ (տրախ-
մը հաւասար է մօտաւորապէս 2 գրամի) Aconitum
variegatum, 6 տր. Carica papaya, 6 տր. Jus-
ticia, 3 տր. Convulvulus, 3 տր. Flores Cinée, 3 տր.
Glycyrrhiza glabra-ի փոշի։ Այս բոլորը պէտք է եփել
մի տասներորդ լիտր ջրի մէջ և տաք տաք խմել։

* *

100-ամեայի. Ապացուցած փաստ է, որ հիւ-
սիային երկրներում աւելի քիչ են 100 տ. մարդիկ
քան հարաւում։ Աերջին վիճակագրական տեղեկու-
թիւններով Գերմանիայի 55 միլ. ժողովրդի մէջ միայն
78 ծերունի կայ հարիւրամեայ կամ քիչ աւելի,
Ֆրանսիայի 40 միլ. ժողովրդին ընկնում է 214,
Անգղիայում 146, Զոլլանդիայում 46, Էգիպտոս-
յում 10, Նորվիգիայում 23, Բելգիայում 5, Իս-
պանիայում 18 միլ. ժողովրդին զալիս է 401 հոգի,
Սերբիայում 575 հոգի, Թէե ժողովուրդը միայն 2 1/2
միլիոն է։ Այժմ աշխարհիս ամենածեր մարդն է
Աֆրիկայում ծնուած Պորտուգալացի Բրունո Կոտ-
րին, 150 տ. որ ապրւում է Ռիո Ժանէյրոյում։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

(ԹՈՒՂԹ ՄԻԻԹԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ՈՐ ԳՈՇՆ
ԿՈԶԻԻՐ. *)

Զայս գծագրութիւն սակաւութեամբ հարկաւոր կարծեալք եղաք յաղագս վրաց, որ ոչ սակաւ թշնամութիւն¹ ընդ մեզ վարին քան զյոյնս, աշակերտելով նոցա: Եւ արդ, զի նախ առ ձեզ են² նախադրութիւն բանիս, ո՞վ Աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանք իշխանաց, Զաքարէ՛ և Իւանէ, ծնունդք սիրոյ Աստուծոյ ի բարեզարդ ծնողաց, զի ես յամենայնի նուաստս Միւրթար, ի բանս և ի գործս՝ սպասաւորաց բանին, որ յաւուրս մեր՝ տեսանելով և խնդով զրամբաստան վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ, յոյժ խոցեալ լինէի հոգի, մանաւանդ զի հաւանելի թուելով ձեզ ասացեալքն՝ առ ի նոցանէ, յայտոսիկ եկի միտս՝ գրել սակաւութեամբ զճշմարիտ հաւատոյս մերոյ զաւրինակ, և զոր ամբաստանիմք, որ ոչ միաբանին ընդ յոյնս և ընդ վիրս՝ ցուցանել փութացաք զանհնարութիւն, նաև զայն յայտարարաբար, թէ զոր արժան է⁴ ի կարծելոց հերձուածողաց՝ զի կարի յանդգնութիւն է մկրտել զհայ, կամ զյոյն և զվրացի. վասն այն և զազաւթան գրեցաք ի թղթի աստ, զոր արարեալ է հարցն առաջնոց, փոխանակ մկրտելոյ ընթեռնուել ի վերայ Կարձեղոցն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի և որ⁵ զնոյն չափ ունի յայլոց ազգաց, զոր անգիտացեալ յոյնք և վիրք պատրեալն⁶ ի նոցանէ զհայ ոք մկրտեն, և հայ ոք զնոսա. զի յոյժ հայհայութիւն է առ Աստուած, և ոչ լուսաւորութիւն, Միանգամայն և զայն ծանուցաք, թէ զինչ այժմ հնարաւոր է լինել ազգաց, զորս թէ ձեզ հաճոյ կարծի թարգմանել՝ ընթեռնոյք նոցա, և թէ անշահ համարիք, դուք զկարծիսն, զոր ունիք ի մեզ գայթակղելի իրս՝ իբր փոշի⁷ ի տեսանելեաց ձեր⁸ ի բաց թաւթափեցէք, Յաղագս այնոցիկ⁹ յառաջնորդս նոցա

զատկաւ գրեցաք թղթո՛ւ աւրինակ, և ապա եկաք ի բանս աւանդութեանց մեր և կարգաց, և դուք յաւանք էք զսաստկացեալ պատերազմի հայհայութեան շիջուցանել իմաստութեամբ և հաւանել բանիւ, թէպէտ և անհնար ցուցաք զժողովն լինել և զմիաբանութիւն:

ՓՈՒՔԻ ԻՆՉ ԵՒ ԹՂԹՈՅ ԱՒԻՆԱԿՍ 2. ...

Աստուածարեալ և հոգևոր Տեառնդ, Քրիստոսապսակ կաթողիկոսիդ հաւատացելոցդ ի Քրիստոս վրաց և Աստուածապատիւ եպիսկոպոսաց և հարց հոգևորաց, իղարարանոցաց և կուսաստանաց, և իաջակիրաւն միանձանց, և հասարակ եկեղեցական կարգաց, — նուաստս ի Քրիստոս և սպասաւոր բանի նորա⁵, գծողս այսմ⁴ մատենի՝ աղաչանաւք ծանուցանեմ: Քանզի ընդ միտ ածի զոր սատանայ սերմանաց ի միջի հաւատացելոց զնախանձ և զառելութիւն, և վասն այն համարձակեցաք և զսակաւ գրեցաք զթուղթ⁵, ոչ հակառակելով և կամ զոր պարսաւելով յազգաց, այլ զարժան և զիրաւունս⁶ իբր դատաստանաւ ցուցաք, և զգրժուարաւ գալն ի միաբանութիւն, և զհնարաւորն ըստ ժամանակիս⁷ յայտարարաբար, և զճշմարիտ խոստովանութիւն ցուցաք զմերոց ազգաց⁸, և զխոտեղի իրն ոչ թաքուցաք⁹ զմեր ազգիս, և զիւրաքանչիւր ազգի զգովելին և զպարսաւելին գրեցաք, և ի զլուխ բանին ընտրեցաք զբարին և զլաւն: Զի այն էր հաճոյ Աստուծոյ, զի ամենայն ազգ միակրաւն լինէր. բայց տեսաք որ սատանայ և ամբարտաւանութիւն մեր¹⁰ զայդ չտայ առնել՝ լաւ համարեցաք որ զմիմեանս չթշնամանեմք, և զխաչ և զեկեղեցի միմեանց չանարգեմք, զի այն Քրիստոսի է անարգանք: Եւ զոր գրելին¹¹ ի թղթի¹² վասն հաւատոց խոստովանութեան¹³ ճշմարտութեամբ այսպէս է, և դատիմ ի Տեառնէ, թէ վասն հայոց երեսաց ես սուտ ինչ գրել եմ: Բայց կամ և իողճամ ընդ ձեր, զի անգիտութեամբ որ չէ որ զձեզ հասկացուցեալ՝ կայք և զՔրիստոս զայրացուցանէք, և զձեր ժողովուրդդ ի գայթակղեցանել էք¹⁴ ի հայք, թէ տաճիկն և ջահուտն¹⁵ լաւ է քան զհայն:

* այսպիս 2 օր ի մէջ.

1. քշնամութեամբ.
2. ե.
3. րե.
4. մկրտել.
5. որ ես.
6. զպատրեալսն.
7. փոշի.
8. մերոց.
9. այնորիկ.

1. Ա. քորոյ. Բ. քուխոյ.
2. օրիակի.
3. Բանին Աստուծոյ.
4. գծողաց.
5. Բ. գրութեայ.
6. զարժանն եւ զիրաւն.
7. ժամանակին.
8. զմերոց ազգաց.
9. իրսն չթաքուցաք.
10. անբարեպաշտութիւն.
11. գրեալ եմք.
12. Ա. ի քորիդ. Բ. ի քիսիդ.
13. խոստովանութեանն.
14. Ա. գայթակղեցանել եմք.
15. ջիւտն.

Եւ զայդ ի հոռոմէն էք¹ լսել, և հոռոմն ի սոռոմքիս ոնէն² ի յարեորդոյն, զինչ գրել ենք ի թղթ թիտ զպատճառն³ 2. Մի, սիրելիք Աստուծոյ, լսող լինիք թշնամեաց⁴ մերոց, զի չկայ ի հայք հերձուած, և զայն սակաւ պատճառն զոր ունին՝ յամենայն ազգ այլ շատ կան և տեսանենք. և այն չէ հերձուած հայոց, որ մկրտելոյ հրաման կայ ի գրոց, որպէս գրել ենք ի թղթիդ, թէ զոր պիտի մկրտել և⁵ զոր ոչ. վասն այն և զաղաւթան գրեցաք ի թղթ թիտ, զոր արարել են առաջին հարքն, որ չմկրտուէին, այլ աղաւթիւք սրբէին՝ զայնչափ հերձուածսն որ յայս ժամանակիս երեւի. Զի որ զմկրտութիւնդ առնեն՝ թէ վրացի զհայ մկրտեն և թէ հայ զվրացի, զոր Բրիստոս տայ թողուլ և կամ զոր խոստովանել, զի մի է Բրիստոս և ոչ երկու. զի մի հաւատ և մի մկրտութիւն քարոզի ի գրոց: * Արդ մի լիցի ձեզ պատճառ լինել և այլոց գայթակղութիւն⁶, այլ առաւել շինութիւն⁷ և խաղաղութեան, որպէս զի համարձակ լիցուք ասել. Ահա ես և մանկունք իմի— և ընդունիցիք զանթառամ պսակն ի Բրիստոսէ, որ է աւրհնեալ յաւիտեան⁸: Թէ հաճոյ ձեզ առնէ Աստուած զսակաւ պատճառդ⁹ ի բանս թղթիդ, դուք աննախանձ կամաւք աստուածասէր թաղաւորացդ յայտնեցէք, զի և դոքա նախանձաւորին խաղաղութեան և սիրոյ առ ի միմեանս հաւատացելոց: Գիտեմք և զձեզ վշտակից կամաւք հոգալ. թէ և ոչ է միաբանելոյ հնար, այլ հնար է զհայհոյութիւնն բառնալ և խափանել զմկրտութիւնդ, որ յոյժ անհաճոյ Բրիստոսի և ամենայն սրբոց նորա: Ապա թէ ոչ՝ թողութիւն առնէք մեզ, զի ոչ յանդգնութեամբ, այլ վշտանալով գրեցաք, Եւ արդ սկսցուք ի բանս առաջիկայ թղթիս¹⁰:

Բազմաց փոյթ եղև ըստ պատահման ժամանակաց և ըստ հարկի գրել ինչ յաղագս բամբասանաց զմէնջ՝ վասն հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ, նմանապէս և այժմ մեզ պատահեաց՝ ոչ իբր մաստուն կատարեալ ձեռնամուխ եղաք, այլ սակաւ ըստ կարի նման լինել որ զանկեալ զհասկ առնու և զմնացեալն զճիւղ յայգեղջ: Այլ զայս նախ գիցուք զկամս Աստուծոյ, որ սիրողն է միաբանական կենաց մարդկան. վասն որոյ կարաւոս արար պէտս ունել միմեանց, և յաղագս այնորիկ շինեցան քա-

ղաքք և այլ բնակութիւնք, Ընդդէմ՝ այսմ է¹ և կամք չարին՝ բաժանելն մարդկան ատելութեամբ, զի այսու զիւրաւ զչարն գործիցէ, որպէս² սիրով զբարին Աստուած, զի հին և նոր կտակարանք³ զսէրն տան աստուածպաշտութեան և աշակերտութեան Բրիստոսի նշանակ. և թէ Աստուած զմի լեզուէն ի բազում⁴ բաժանեաց՝ զչարն խափանելոյ աղագաւ և ի հարկէ յայտ անտի է, զի ի վերայ բարոյ սիրոյ սերման զատելութիւնն սերմանեաց չարն, զոր ասաց Տէրն. Այր թշնամի արար զայն. * և յայնմանէ բուսան հերձուածք, և նա յամարտաւանութենէ. Յաղագս այնորիկ Բրիստոս՝ սկիսբն⁵ բարեաց հաւատացելոց, զխոնարհութիւնն ետ երանութեամբ, և աւետարանաւն արար մի հաւտ և մի հովիւ, զգրուեալ զորդիսն Աստուծոյ ժողովէ⁶ ի մի եկեղեցի, զոր տեսեալ բարեատեացն սատանայ զմայր ուղղութեանց⁷ նախանձու շարժեաց զոմանս ի մարդկանէ զամբարտաւանս, սերմանել զանազան աղանդս. որպէս յաւուրս ճըշմարիտ մարգարէիցն⁸ զսուտսն յարոյց մարգարէան, և զսուտ առաքեալսն յաւուրս ճշմարիտ առաքելոցն՝ նմանապէս յաւուրս ուղղափառ հայրապետաց⁹ զչարափառ հայրապետսն. և որ չարն է քան զամենայն՝ զի չետ իմանալ զվնասն, բարոյ պատճառաւ զչարն ետ խաւսել հակառակ միմեանց, Եւ որպէս արար Ադամ աստուածանալ¹⁰ պատճառաւ, և զոր ունէրն զպատիւն զայն կորոյս՝ այսպէս և այժմ լինել տեսանեմք առ ամենայն ազգս Բրիստոնէից. զի ախտիւք ամբարտաւանութեամբ փրացեալք, անհաւանք միմեանց լինելով՝ զԲրիստոս Աստուած հայհոյին և զԱստուած Հայր զայրացուցանեն, և զոր ոչ գիտեն՝ ձեանալն գիտեն¹¹, և զսակաւն զոր լուեալ էան¹² յիմաստնոցն՝ զայն կատարեալ գիտութիւն կարծեն, Զի թէ Պաւղոս, որ զԲրիստոս յինքն¹³ ունէր և յերրորդ յիրկինս յափշտակեցաւ և զանձառելիսն լուեալ¹⁴ առէր. Փոքր ի շատէ գիտեմք, և առ կարծողսն գիտելոյ ասացեալ է՝ չե ևս գիտաց որպէս արժան էր,— զինչ գիտեն և որ ի ցնորս աշխարհիս սրաղեալ¹⁵

1. եմք.
2. Բ. ի քրքիդ զպատճառսն.
3. լսող.
4. քշնամեացն.
5. եւ կամ.
6. գայթակղութիւն.
7. շինութեան.
8. 0. յաւիտեան.
9. պատճառ.
10. Ա. քրքոյս. Բ. քիսոյս.
- * Եփես. Դ. 5.

1. 0. է.
2. այսպէս.
3. կտակարանք.
4. ի բազումս.
5. սկիսբն.
6. ժողովելով.
7. զնայրն ամենայն ուղղութեանցն.
8. մարգարէից.
9. վարդապետացն եւ հայրապետացն.
10. առ Ադամ աստուածանալոյ.
11. մեռեալն գիտել.
12. եմ.
13. յինքն.
14. լուաւ.
15. զսրաղեալ.
- * Մատթ. ԺԳ. 27.

են և պաշտանեայք եկեղեցոյ, միայն պարապեալք ուտելի ըմբելոյ¹ և ըմբռնեալք ի զանազան ակտոս, եւ կարի² զարմանալին է՝ խաբեալք ի չարէն, չշատանան իւրեանց վնասիւն, այլ փութան զայնոսիկ, որ ուղիղն գնան ճանապարհ, և զնոսա մոլորեցուցանեն³, թողեալ զերից ս. ժողովին զհաւատս⁴ ուղիղս: Առաջինն որ եղև ըստ հրամանի բարեպաշտ թագաւորին Կոստանդիանոսի վասն Արիոսի, որ արարած ասէր զՈրդին Աստուծոյ, և ժողովեալ ի Նիկիայ Մակարիոս⁵ Երուսաղեմի, Ռատակէս հայաստանէ⁶, Թուլիոս հռոմայ⁷, և այլք ՅԺԸ, որոց յայտնի են անուանք, այլ զի մի լիցուք երկայնարանք, և վասն ձեր մանաւանդ, զի անպարպ էք ընթերցմանց, Երկրորդ ժողովն առ մեծիւ⁸ Թէոդոսիւ եղև ի Բիզանդիա⁹ վասն հոգեմարտին Մակեդոնի, որ նւազ¹⁰ ասէ զհոգին սուրբ, քան զայլ և զՈրդի, և եր¹¹ մեծեալ նախ¹² քան զբուսմարեւ ժողովոյն, և գլխաւորք ժողովին էին, Կիւրղոս Երուսաղեմի, Տիմոթէոս Աղէկսանդրի¹³, Մեղիտիոս Անտիոքա¹⁴, Գրիգոր Նիւսացի, Դամասոս ի Հռոմայ, Գրիգոր Աստուածարան, Ներսէս ի Հայաստանէ, և այլք ԾԾ. հարք հոգեւորք՝ խոստովանեցին զհոգին սուրբ Հաւր և Որդւոյ հաւասար և փառակից, և նշովեցին ի մեծեալս ընդ ամենայն հերձուածողսն¹⁵ զՄակեդոն, եւ երրորդ ժողով եղև յաւուրս Թէոդոս Փոքու, վասն աղանդին¹⁶ Նեստորի Անտիոքացոյ, որ¹⁷ ի Բիզանդիայ եպիսկոպոս և սկսաւ զխոստորեւ վարդապետութիւն¹⁸ ուսուցանել զՊաւղոսի Սամասացոյ, զոր էառ¹⁹ Դիոդորոս Տարսոնացի, և ի նմանէ Նեստորիոս, զի ոչ խոստովանէին զԲանն մարմին եղեալ, այլ ի մարմին բնակեալ, և շնորհաւք որդի ասէր զի Մարիամայ ծնեալն, Ձոր գիտացեալ Կիւրղի Աղէքսանդրի եւ

պիսկոպոսապետի գրէ երիցս անգամ ի բաց¹ դառնալ ի հայհոյութեանցն և միաբանել կաթողիկէ² եկեղեցի, Իսկ Նեստոր զընդդէմն առնէր³ պատասխանի, վասն որոյ հարկաւորի Կիւրեղ գրեւ առ թագաւորն հրաման տալ ժողովոյ, եւ հրամայէ ժողովել⁴ յԵփեսոս, և ժողովեցան Մ. եպիսկոպոս⁵ յիւրաքանչիւր գաւառէ, Յոթնազ Երուսաղեմի, Կիւրեղ Աղէկսանդրի⁶, Մովսէս Եփեսացոյ⁷, և Սահակ Հայաստանի միաբանի գրով ընդ նոսա, Կեղեսոսիանոս ի Հռոմա⁸, — զոր նշովեալ զնեստոր հալածական արարին ի կողմանս Մծբնա և անդի վարեցաւ ի խուժաստան, Ջկնի այսորիկ կալաւ զաթոռ Բուզանդիա⁹ Մաքսիմիանոս, և ապա Պրովիդոս, յետ որոյ Փլարիանոս, և սկսաւ ուսուցանել զնեստորի մոլորութիւնն, Իսկ Եւտիքէ¹⁰ ոմն, որ էր վանական ի կղզոյն, առագրէր ընդդէմ Փլարիանոսի¹¹ և ոչ¹² խոստովանէր ճշմարտութեամբ առնուլ մարմին ի Մարիամայ, այլ նմանաւորութեամբ¹³ մարմնոյ, զի կերպարանաւ գտաւ իբրեւ զմարդ, եւ զայս գիտացեալ թագաւորին՝ հրամայէ դարձել¹⁴ յԵփեսոս, և ժողովեցան եպիսկոպոսունք ՄԼ, Յոթնազ Երուսաղեմի, Դիոսկորոս Աղէկսանդրի, ¹⁵ և նշովեցին զԵւտիքէս, և նա զղջացեալ ստութեամբ՝ խոստովանի առնուլ մարմին ճշմարտութեամբ, և յետոյ ի նոյն դառնայ աղանդ, Իսկ հաւանեալքն Փլարիանոսի հաստատել կամելով զԲ. բնութիւն¹⁶ ոչ հաւանի Դիոսկորոս, այլ նշովէ զՓլարիանոս, որ յետ Կ. աւուր սատակեալ լինի¹⁷ ի բարկութենէ Աստուծոյ, եւ սահմանեն այսպէս. Որ ոք ոչ խոստովանի զՔրիստոս մի բնութիւն մարմնոյն և Բանին վասն անճառ միութեան¹⁸ նշովեալ լիցի: Զի զերկաքանչիւրսն նշովեցին աղանդ, և ըստ ցուցելոյ պատճառիդ լինի ժողով չորրորդ: Իսկ զկնի Թէոդոսի թագաւորէ Մարկիանոս, և յերկրորդ ամի թագաւորութեան

1. ուտելոյ եւ ըմբելոյ միայն պարապեալք.
2. որ կարի.
3. մոլորեցուցանել.
4. ժողովոյն հաւատս.
5. Մակար.
6. ի Հայաստանէ.
7. Ա. ի Հռոմայ Բ. ի Հռոմայ.
8. մեծիւն.
9. Ա. ի Բուզանդիա. Բ. ի Բիզանդիա.
10. նուազ.
11. եր.
12. նա նախ.
13. Տիմոթէոս Աղէկսանդրի.
14. Մեղիտոս Անտիոք.
15. հեռուածողս.
16. աղանդոյն.
17. որ եր.
18. զխոսոր վարդապետութիւնն.
19. առ.

1. առ նա դառնալ.
2. Ա. ի կարաղիկէ եկեղեցւոյ. Բ. ի կարաղիկէ եկեղեցի.
3. առնէ.
4. ժողով լինել.
5. մկ. եպիսկոպոս.
6. Աղէկսանդրի.
7. Մովսէս Եփեսոսի.
8. Կեղեսոսիանոս ի Հռոմայ.
9. զարոն Բիզանդիայ.
10. Եւտիքէս.
11. Փլարիանոսի.
12. Ա. որ. Բ. ոչ (օ. եւ).
13. նմանութիւն.
14. հրամայէր դարձաւ ժողով լինել յեփեսոս.
15. Աղէկսանդրի.
16. բնութիւնն.
17. Ա. սատակի. Բ. սատակեալ.
18. միութեանն.

իւրոյ հրամայէ ժողով լինել ի ֆաղկեզոն, ի մայրաքաղաքին Բիւթանացւոց, քենախնդիր լիալ լուծմանն Նեստորի և նորին համախոհ՝ եպիսկոպոսացն, զի էր ինքն նորին աղանդովն, և շարժեալ լինէր ի Պողքերայ զուգակցէ իւրմէ, որ էր քոյր թագաւորին Թէոդորի և սիրելի Փլանքանոսի. առաւել յորդորէր ժողով գումարել աղանդակցացն Նեստորի և դարձուցանել զՆեստոր, զի տակաւին կենդանի էր ի Խուժաստանի: Եւ ի գալն Նեստորի հասանէ բարկութիւն Աստուծոյ՝ 2, և եղեալ որդնալից սատակեցաւ, Իսկ գումարեալքն ի ֆաղկեզոն ոլզ. 3 եպիսկոպոսք, զի կրկին առնէ զթիւ եպիսկոպոսացն, քան զոր արարն Վոստանդիանոս, փառասիրութեան աստիւ: Եւ էին պիտա որք՝ Յորնաղ Երուսաղեմի, Դիոսկորոս Աղէքսանդրի, Լեոն Լուովմայ՝ 4, զի թէպէտ ինքն ոչ եկն ի ժողովն՝ ետ տանէլ զժող. երորդ 5 գլխոցն զառաջագոյն 6 առ Փլարխանոս զգրեալն 7, զի այնու հաւանեցին ժողովեալքն ֆաղկեզոնեայ, 8 զոր էր խոտեալ երանելին Դիոսկորոս: Եւ խնդրեաց ի ժողովոյն զնեալ 9 սահման հաւատոյն 10 ըստ գրեցելոյն Լեոնի հայհոյութեանցն, Իսկ ուղղափառ իշխանքն, որ էին ի ժողովն՝ ասացին առ եպիսկոպոսունսն, այս է ժամանակ ճգնութեան ձերոյ ի վերայ ս. հաւատոյս, զի հաստատուն ունիցիք զաւանդութեան 11 հարցն խոստովանութեան. իսկ եպիսկոպոսունք 12 միաբանեցան տսել. 13 ու՛չ ու՛միք է իշխանութիւն ըստ հրամանի կանոնաց զնել սահման հաւատոյ, զի բաւական են մեզ եղեալ սահմանքն ի նիկիայ և ի Բիւզանդիայ և յնիքեսոս, Յայնժամ հրամայեաց թագաւորն տալ ի պահեստի զեպիսկոպոսունսն հանդերձ իշխանաւքն 14 և գումարեաց ի վերայ նոցա զինադրեաց զաւրականս, զի թէ ոչ հնազանդեցին կամաց թագաւորին՝ եղիցին պատուհասեալք: Եւ մեծաւ երկիւղիւ էին ի տարակուսանս, թէ զիարդ հնար լիցի ի պատժոցն զերծանել. Յայնժամ Յորնաղ Երուսաղեմի եպիսկոպոսն հրամայեաց Ասկիւպիադայ սարկաւագին Վոստանդինուպաւլսի 14 առ-

նել սահման հաւատոյ և զնել նմա յԲ. բնութեանց զթին 15 խոստովանել. որում՝ առ երկեղի հաւանել 2 եպիսկոպոսացն, զի թերեւ հնար լիցի այսու զերծանել. և ետուն զգրեալն առ թագաւորն, Իսկ թագաւորն ոչ ընկալաւ, այլ ետ տանել զգիրս հայհոյութեան գլխոյն Լեոնի. զոր ընթերցեալ մասն ինչ ի գլխոցն՝ 3 միաբան ասացին եպիսկոպոսքն. Այսոցիկ ոչ հաւանիմք, զի Պաւղոսի Սահաստացոյ 4 հայհոյութիւն է. այսպէս և ոչ Նեստոր յանդգնեցաւ ի հայհոյութիւն, Յայնժամ՝ թագաւորն հանդերձ կնան իւրով եկն առ ժողովն և, որպէս ասի, եղև առ նոսա աւուրս երիս. իսկ ժողովեալքն ի ֆաղկեզոն՝ ոմանք յերկեղէ և ոմանք ակնառութեամբ աղտեղի կնոջն 5 նորա, եղեն հաւանեալք նորաձայնութեան պիղծ հայհոյութեան թղթոյն Լեոնի. զոր նզովեցին յառաջագոյն՝ եղեն ընդ ինքեանց նզովիւքն, ընկալան զուձեալն Թէոդորիտոս 6, զաշակերտն 7 Նեստորի, զորմէ ասի զլիսակալ ժողովոյն, և զիբաս Եդեսացի 8 զհամախոհն Նեստորի, զոր և գրեցին սահման հաւատոյ ըստ Լեոնի և Թէոդորիտոս 9 մոլութեան 10, որ հաւասար է Նեստորի պղծոյ և Թէոդորոսի և Դիոդորի և Պաւղոսի և Արտեմոնի կատարեալ հայհոյութեան 14. յորում՝ կա յետ սակաւ աւուրց 12 այսպէս. Խոստովանիմք ամենեքին 15 միաբան զՅէրմեր Յիսուս Գրիստոս ըստ Աստուծութեանն ի Հօրէ և ըստ մարդկութեանն ի Կուսէ՝ միածին, յերկուց բնութեանց, ոչ ինչ բառնալով զատկութիւնսն իւրաքանչիւր բնութեանցն, 14 և մի դէմ և մի անձն միաւորելով: Եւ զի մի իւրեանց անբարշտութիւն յայտնի երեւեցի, զՆեստոր պատճառաւաւք նզովեցին. Իսկ բազում 15 ի գլխաւորաց քաղաքին Վոստանդինուպաւլսի, որք Նեստորի հաւանեալք էին և կարծեցին թէ ճշմարտութեամբ նզովեցաւ Նեստոր 16՝ զարմացեալք ասացին առաջի թագաւորին, որպէս ի նոցունց ֆաղկեզոնացւոց պատմութիւնս

1. Ա. համախոհակից. Բ. համախոհից.
2. Բարկոնքիւն Աստուծոյ ի վերայ նորա.
3. Բ. զմի.
4. Հոռմայ.
5. զԵրուսաղեմի (զժող. ան) երորդաց.
6. զյառաջագոյն.
7. Ա. գրեալն. Բ. զգրեալն.
8. ի ֆաղկեզոնիս.
9. զնել.
10. հաւատոյ.
11. զհաստատունն ունիցիք զստանդարթիւն.
12. եպիսկոպոսունք.
13. Ա. իշխանօք հանդերձ. Բ. իշխանօք հանդերձ.
14. Կոստանդինուպոլսի.

1. ի նմա Բ. բնութեանց զթին:
2. առ երկեղի հաւանեալ.
3. ի գլխոյն.
4. Ա. Սահաստացոյ. Բ. Սահաստացոյ.
5. կնոջ.
6. Դիոդորիտոս.
7. զաշակերտն.
8. զԵդեսացի.
9. Ա. Թէոդորիտոս.
10. մոլորութեան.
11. հայհոյութեան.
12. յորում կայ յետ սակաւ աւուրց այսպէս.
13. ամենեկեան.
14. 0. ոչինչ—բնութեանց և.
15. բազում.
16. նզովեցին զՆեստոր.

ցուցանի՝ ասեն. Սուրբքն՝ զի՝ նզովին՝ զի թէ հաւատ զՆեստորին սահմանեցին, զնա զի՝ նզովեցին, Իսկ թագաւորն բարկացեալ սաստեաց նոցայ՝ 2 զի լռեցեան: Այսպէս ի նոցունց 5 յայտնեալ՝ կեղծաւորութիւն նոցա ծանուցաւ ամենեցուն, որ ևս առաւելագունաւք յայտնի է ուրացութիւն նոցա. զի որք ի Քաղկեդոն ժողովեալ էին եպիսկոպոսունք՝ նոյն յԵփեսոսի ժողովն էին՝ 4, և գրով սահմանեալ ասացին. Ար որ ասացէ զՔրիստոս երկու բնութիւնս՝ նզովեալ լիցի, — և լուծաւ ի պատուոյն 5 Նեստոր և նմանիք նորայ. Իսկ ի Քաղկեդոն՝ կործանեալք ի յերկեղէ 6, և որ ձեռնարկաւ ուրացեալք զՔրիստոս ասացին. Ար ոչ ասէ զՔրիստոս երկու բնութիւն՝ նզովեալ լիցի, և ընկալաւ ի պատիւ զհաւանեալն Նեստորի և զաշակերտեալս 7 իւր, Իսկ որք ոչ հաւանեցան կործանական հայհոյութեան ժողովոյն անաբեկն 8 սահմանադրութեանն՝ զնոսա 9 արքայեցին՝ զԱնտրոս Անտիոքացին, զՏիմոթէոս 10 և զԱնատոլիոս 11 զնորին եղբայր, և զԴիոսկորոս զԱղեքսանդրի եպիսկոպոսն նախ ի Աիդիկոն և ապա յԱրսկլիա՝ բարի վկայութեամբ և խոստովանութեամբ ի Քրիստոս կատարեալ 12 սուրբն Գրիգորոս, և և էր խոսովութիւն ի սուրբ եկեղեցի Աստուծոյ զամենայն աւուրս Մարկիանոսի և Աւենի 13 իրրեւ ամս ԻԿ. և և ըստ ասացելոյ պատճառիք Ե. երորդ ժողով եղև ի Քաղկեդոն: Յաղագս որոյ և բարեպաշտ թագաւորն 14 յունաց Անաստաս և Զևոն յաւուրս 15 իւրեանց բարձին զաւանդ խոստովանութեան ժողովոյն Քաղկեդոնի նզովիւք: Նոյնպէս և հարքն մեր ոչ ընկալան և ոչ զնուցին յայն ժողով, և և թէպէտ Յուստիանոս ի թագաւորեալն իւրում կամեցաւ զտաւնս տէրունահանս, զոր եղեալ էր Յակոբայ առաքելոյ ընթերցուածաւք յԵրուսաղեմ՝ փոխեալ և զտեսառն ընդառաջն ըստ ծննդեանն առնել, և ոչ ըստ մկրտութեանն, զոր սովոր էին ի միասին առնել, որպէս և առնեն հայք՝ ոչ կարացաւ, 16 և ոչ ըստ

աղանդոյն Քաղկեդոնի ժողովոյն հաստատել զտաւնն, այլ բազում նշանաւք յանդիմանեալ լինի, որպէս ունի պատմութիւնն. Իսկ երկրորդն Յուստիանոս իւրեւ թագաւորեաց, և նա ընկալաւ զԺողովն Քաղկեդոնի, և 1 պատրէին զնա թէ մեծ ձգնաւորն և Սիւնական 2 Սիմէօն ընկալեալ է զԺողովն Քաղկեդոնի, և ահա գիր խոստովանութեան նորա եղեալ է ի տապանի Եփրիմէ 3 ի Քաղկեդոնի: Եւ այլ ոմն նզովիւք հաստատէր թէ ոչ է. զի իրրեւ հաստատեաց Մարկիանոս զԺողովն՝ առաքեաց զսահման ժողովոյն առ Սիմէօն, Ծանեւ 4 հոգեւոյ երանելին և ետ սպասաւորին հուր վառեալ, և հրամանք 5 ձգել ի հուրն ասելով. նզովեալ Մարկիանոս և ժողովն Քաղկեդոնի: Եւ զայս լուեալ Յուստիանոս և կամեցեալ ճշգրտել՝ զնացեալ սակաւութիւն և ետ բանալ զտապանսն 6 սրբոյն և հրամանք սպասաւորին զնշխարսն հանել ի քղամիթն 7 իւր, զոր տարածեաց, և իրրեւ սպառեցաւ, հարցանէր, թէ այլ ինչ կոյ, և ինքն հայեցեալ ի տապանն՝ ոչ ինչ ետես, և սկսաւ յոգեոց ելանել և ձեռնելով զերեսն ասել 8 ոհ, ապաշտեւելով զհաւաքեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի յԱղեքսանդր 9 և յԵրուսաղեմ: Եւ կամեցեալ նորա բառեալ զաղանդ ժողովոյն Քաղկեդոն՝ հասանէ նմա մահ զաւուր, նոյնպէս Պարսամու ոչ ընկալաւ զԺողովն Քաղկեդոնի, և նա չարաչար նզովիւք նզովէր ևս, զի ամենայն ազգաց Քրիստոնէից չարի պատճառ ժողովն եղև Քաղկեդոնի, և և թէպէտ այլ ժողով բազում եղև յոյնս 10 և ի Հոմոմ ըստ զանազան պատճառի և ժամանակի, այլ այդպիսի էին զխաւորագոյն ժողովք:

Կարգեցից և զԺողովսն որ եղեն ի հայք, թէ որպիսի պատճառաւ եղեն, զի և վասն այդոցիկ ամբաստանիւք ի յունաց և ի վրաց: Առաջի 11 ժողով արար սուրբն Գրիգոր ի Եմփի կաթուղիկոսութեան իւրում 12, ամի թագաւորութեանն Տրդատայ, ի թագաւորական քաղաքն, յորժամ և կն Ռոստակես 12 ի Նիկիա 13 ժողովոյն, ընդ ինքեան ունելով զգիրս կանոնաց, գլուխ ԱԺ. Երկրորդ ժողով արար տէրն 14 Ներսէս յորժամ եկն ի Կոստան-

1. Ա. Օ. սուրբն. Բ. սուրբն.
2. եղաւ.
3. ի եղբայր իսկ.
4. յԵփեսոս ժողովիցն.
5. ի պատուոյն.
6. յերկեղէ.
7. զաշակերտեալսն.
8. եւ անօրէն.
9. զնոսա.
10. եւ զՏիմոթէոս.
11. ա. զԱնատոլիոս. ք. զԱնատոլիոս.
12. բարի խոստովանութեամբ եւ վկայութեամբ կատարեալ ի Քրիստոս.
13. Լեւանի.
14. քաղաքն.
15. յաւուր.
16. ոչ կարացաւ.

1. Բաղի.
2. Սիւնական.
3. Եփրիմի.
4. եւ ծանեւ.
5. Կրտսեայք.
6. զտապան.
7. Դիմիտրի.
8. աշտեւ.
9. Աղեքսանդր.
10. ի Յոյնս.
11. տապան.
12. Ռոստակես.
13. ի Նիկիայի.
14. տէր.

դնուպաւսէ. երրորդ ժողով արար սուրբն Սահակ
Հանգերձ Մեսրոբաւ¹ յԱշտիշատ, յորժամ եկն
եհաս թուղթն ի Կիրդէ և ի Պրոկդէ² և որք
յԵփեսոս Մ. 5 ժողովեալ էին՝ յորժամ զփառս
ի բարձուն⁴ կարգեցին, յաւելեալ ի բանս հով-
ուացն, որպէս ի Նիկիա զհաւատաման, կարգեցին
ըստ նմին և Բիւզանդիայ: Նաև զխաչեցարն յա-
ւելին⁵ ընդդէմ՝ Նեստորի: Զորրորդ ժողով արար
Յովսէփ աշակերտ Մաշտոցի և սրբոյն Սահակայ
ի ԻԶ. ամի Յազկերտի վասն կարգաւորութեան ե-
կեղեցւոյ, ուր ժողովեցան եպիսկոպոսունք քառա-
սուն, կանոնեցին սահմանել բանս Ի. Հինգերորդ
ժողով արար Բարդէն² ի քաղաքի դաշտի, ի ԺԸ
ամի Սաւառակայ 7 արքայի, յաղագս չար հերձուա-
ծոյն Ակակայ և Բարդուանայ, որք զՆեստորին
ունէին. վասն որոյ զիր արարեալ, սահմանս կար-
գելով՝ ասեն. Մեք՝ հայք և հռոմք և վիրք մի
խոստովանութեամբ հաստատեալ եմք, զոր աւան-
դեցին Գ. ժողովն, ի սկսբան⁸ թմականութեան⁹
հայոց արարեալ ժողով վեցերորդ տէրն Ներսէս ի
Դունի,¹⁰ Դ. 11 ամի կաթողիկոսութեան իւրում,¹¹
և ի ԺԴ. ամի Յուստիանոսի¹² Սյանբի և նախ
զՆնդեանն և զմկրտութեանն միաւորութիւն¹³
հաստատեցին, և վասն երկուց ընութեանցն զմիա-
ւորութիւնն ունելով՝ սրբեցին դարձեալ զխաչեցարն,
երիս սրբասացութեամբ ընդդէմ բաժանմանցն նո-
ցայ,¹⁴ Իսկ առ¹⁵ թագաւորութեամբ իւր Հե-
րակէս արար ժողով ի Վարնո¹⁶ քաղաք իմաստա-
սիրաւքն յունաց և կոչեաց զբազումս ի հայրապե-
տացն Հայոց, և հաւանեալք երկարնակ խոստովա-
նութեան նոցայ¹⁷ և զԵզր կաթողիկոս¹⁸ հաս-
տատեցին և զսուրբ ժողովն Դունա¹⁹ ի բաց մեր-

ժեցին, և զմիաւորութիւն ծննդեան¹ և զմկրտու-
թեանն և զխաչեցարն յերկց սրբասացութեանցն
ի բաց հանին և հաւանեցան Եզրի կաթողիկո-
սին. և ոչ ընդունէին զաւանդեալն սուրբ² ժողո-
վոյն Դունա 5 և Ներսիսի⁴ և Պետրոսի Սիւնեաց
եպիսկոպոսի, զոր ընկալեալ էին հայրապետքն որ
յառաջ քան զնոսա էին յաջորդեալ զաթոռ սրբին⁵
Գրիգորի. առաջին՝ Տէր Ներսէս ամս Թ., առ որով
և ժողով⁶ եղև. Տէր Յովհաննէս⁷ ամս ԵԺ. Տէր
Մովսէս ամս Լ. Տէր Աբրահամ ամս ԻԳ, առ որով
վիրք ի բաց կարին ի միաբանէ⁸ հայոց. Տէր Սո-
մատա ամս Ը. Քրիստալփոր ամս Բ. 9 Այսքիկ
էին կաթողիկոսք խոստովանութեամբ ժողովոյն
Դունա¹⁰ կացեալք մինչև ցեղ¹¹ կաթաղի-
կոսք¹². Աւ զկնի նորա կացին կաթիղիկոսք Զ.
մինչև ցեղիա, որ էր աւանդութեամբ նոցայ, զոր
ոչ ընդունին ս. եկեղեցի. Արդ զկնի Եղիայի¹⁵ շը-
նորհեցաւ ի հոգոյն¹⁴ սրբոյ Տէր Յովհաննէս,
զոր արար ժողով ի Մանաղկերտ գեղ ի գաւառա-
ղլուին¹⁵ Հաբքնայ¹⁶ և զժողովքն¹⁷ Քաղկեդոնի
բաց¹⁸ ընկեցին և հաստատեցին զուղղափառ հա-
ւատն որ ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր. — Կլիա-
ւորք¹⁹ ժողովք ի հայք այդոքիկ են, զի զաղանդն
մերժեցին զչար և ոչ ընկալան: Աւ ոչ միայն ոչ
ընկալան հայք, այլ և բազում ազգ և գաւառք
զժողովն Քաղկեդոնի ոչ ընկալան, որպէս և այժմ
կարգեմք զանուանսն, Նախ Հոռոմ²⁰ թագաւորա-
նիստ տեղին, որ նզովին զժողովն Քաղկեդոնի և
զՄարկիանոս²¹, որ սատակեցաւ ի հրշտակէ Աս-

1. Մեսրոպաւ.
2. ի Պրոկդէ.
3. Մ. (ԲՃ.) քն
4. ի բարձունս.
5. կարգեցին.
6. Ա. Օ. յաւանցում ուրիշ գրով՝ սուրբն
Բարդէն.
7. Կաւսալ աւսայի.
8. ի սկզբան.
9. Բ. բուսիանուրիւնն ք. բիսիանուրեանն.
10. Տեսուն Ներսիսի ի Դունի.
11. ի Դ.
12. Բ. Յուսիանոս.
13. զմիաւորութիւնն.
14. բաժանմանց հոցա.
15. Օ. առ.
16. ի Վարնոյ.
17. ընդ.
18. ի կարողիկոս.
19. Դվնա.

1. ծննդեանն.
2. ի սուրբ.
3. Դվնա.
4. Ներսիսի.
5. սրբոյն.
6. ժողովն (օ կ.)
7. Յովհաննէս.
8. ի միաբանութեան.
9. Ա. Տէր Քրիստալփոր ամս Դ. Տէր Կոսիսա ամս Դ.
(բայց «Քրիս» վանկի վերելք դրած է մի փոքր ք). Բ. Տէր
Քրիստալփոր.
10. սուրբ ժողովոյն Դվնա.
11. ցեղ.
12. Ա. կարողիկոս.
13. Եղիայի.
14. ի հոգոյն.
15. Ա. գեղի ի գաւառաղլուին.
16. Հաբքնա.
17. զժողովն.
18. ի բաց.
19. գլխաւ.
20. Հոռոմ.
21. Մարկիանոս.

տուճոյ, և ոչ զըւր և զխմոր ի սուրբ խորհուրդն խառնեն, և բոլոր ամենայն Իտալիա և Գաղմատիայ 1 և Սարդոնիկէ մեծ կղզի և Սիկիլիա և Սպարտիա ի մուտս արեւու. և մեծն Բոպիա և Գերմանիա և Ատտիկէ և Ելլադա, և այլք բազումք ի մօից կան Մակեդոնիայ, 2 Իսկ ի կողմանս Հարաւու՝ 3 յայսկոյս յունական ծովուն Եգիպտոս 4, յորում են գաւառք ԽԱ. և Աղեկսանդրիա 5, ընկալեալ յերկք ժողովոյն սրբոյ զուղեղ 6 դաւանութիւն հաւատոյ՝ ընդ մեզ ի նոյն կանոնի կան հաստատուն, չընկալեալք զժողովն Քաղկեդոնի. և Ափրիկէ, որ ունի գաւառս ԽԱ, յորում է 7 մայրաքաղաքն Կարթեգոն, 8 և Մաւրիտանիայ 9 մինչև ի մուտս արեւու՝ հանդերձ բազում գաւառաւքն, որ ունի զմայրաքաղաքն Տիգանիայ 10, և սոքա ի նոյն հաստատել 11 հաւատս՝ ոչ միաբանեն ընդ յոյն և ընդ վիրս. և վերինն 12 Թերաքիթ 13 զնոյն ունին հաւատ. Եթեսպիա 14 մեծ և փոքր մինչև ի ծովն Էնդկաց, և Արարիայ 15 ի մէջ երկճեղ Կարմիր ծովուն, և ապառաժն Արաբիայ՝ 16 այս ամենայն ընդ մեզ զերիցս սուրբ ժողովոյն ունին զաւանդութիւն, որոշեալք ի յունաց և ի վրաց: Եւ այլ վասն վրաց բաժանելոյն զինչ ասացից, զի ի Քրիստոսէ մինչ ի չար ժողովն Քաղկեդոնի ՅՀԴ. ամբք են 17, և ընկալաւ ամենայն եկեղեցի յառաքելոցն զմի դաւանութիւն հաւատոյ անբաժանելի. և յետ ՅԵ. ամի ընկալան հայաստանայք զքարոզութիւն 18 ի սրբոյն Գրիգորէ, և վրաց աղբն ընդ մեզ նղովեցին զժողովն Քաղկեդոնի զամս հարիւր, մինչև ի ժողովն Հայոց ի Դուին 19 և ի Մանդկերտ, ուր որոշեցին զեդէլ 22 հաւատն ի Ք. . . 21 և հաստատեցին զերիցս 21 սուրբ ժողովոյն, և Գարրիէլ Մցխթիայի 25 եպիսկոպոսն ընդ մեզ, որ էր Խախացի, 24 և յետոյ բաժանեցան ի

մէնջ. Մեռաւ Գարրիէլ և եկաց ի տեղի նորա Կիւրիոն, որ ունէր ի ծածուկ զաղանդն Քաղկեդոնի և նախանձեալ ընդ պատուոյն ամթոռոյն Սիւնեաց և Աղուանից քան զԻւրն՝ որոշեցաւ ի մէնջ յաւուրս Արարհամու Հայոց կաթողիկոսի, և այլ և այլ կոչեցաւ և ոչ հնազանդեցաւ: Ապա առաքէ զՊետրոս 2 զքրան եպիսկոպոսն 5 իւր, զի թէ ոչ հնազանդեցի՝ լուծցէ զնա. իսկ նա կամաւք սգեստն 4 մերկացել տա ցնա. ապա ի գաղտի 5 զկնի առաքել, զի մախէր 6 սպանանել 7 զնա քարամ 8, և ինքն երթաւ 9 ի հաղորդութիւն առ աղանդն Քաղկեդոնի՝ չար մտաց հաղորդեալ ի կամս չարին, և քարկոծի Պետրոս ի լեառն Կանկուրար 10, հանդերձ երկու կրաւորաւք 11: Եւ զայս կարճաբանելով ասացաք և առաւեալ 12 վասն յունաց 13 և վրաց, որ ամբաստանեն զմէնջ 14 թէ հայաստանայք 15 միայն ոչ ընդունին զժողովն Քաղկեդոնի, Ահա ցուցաք, զի բազում ազգ ոչ ընդունին զժողովն Քաղկեդոնի 16, Զի աւելորդ 17 էր զկնի Գ. . . ից սուրբ ժողովոյն և այն ժողով. զի զիւրաքանչիւր 18 ազգ ցուցանէ սատանա 19 պատրուին ճշմարիտ լինել և ամենեքեան խորհին 20 զայս 21 յինքեանս դարձուցանել, այլ ոչ զընտրութիւն ճշմարտութեան կամին և զմիաբանութիւն հաճութեամբ, Եւ այս ախտ ամբարտաւանութեան է, զի յոյն 22 զինքն կարծէ ճշմարիտ և հոռոմն զինքն, նմանապէս և ազգ ամենայն, առ որս ասելի է. Արդ եղիցի Աստուած ճշմարիտ և ամենայն մարդ սուտ*, Թէ այնպիսի ունէաք կամք, որ զքարին յամենայն ազգաց ժողովեաք և զխոտանն ի բաց

1. Գաղմատիա.
2. Մակեդոնիա.
3. Կարտաղ.
4. յեգիպտոսի.
5. Աղեկսանդրիա.
6. զուղիղ.
7. յորում.
8. Կարթեգոն.
9. Մորիսանիա.
10. Տիգանիա.
11. Կասասեւալ.
12. Ա. վերին.
13. Թերաքիս.
14. Թեսպիա.
15. Արաբիա.
16. ապառաժն Արաբիա.
17. ամբ.
18. զքարոզութիւն.
19. ի Դվին.
20. զեդէլ.
21. ի Քաղկեդոն, Բ. ի Քաղկեդոնի.
22. զերից.
23. Միքայի.
24. Խախացի.

1. պատուոյ.
2. Ա. օ. փախագծի մեջ՝ Պրս.
3. եպիսկոպոս.
4. զսգեստն.
5. Ա. գաղսն Բ. գաղսնի (օ. ի.)
6. մախէր.
7. սպանակէ.
8. քարամբ.
9. Ա. երթալ.
10. Կանկուրար.
11. կրոնաւորոք.
12. առաւել.
13. յունաց.
14. զմեզ.
15. Հայաստանայք.
16. Քաղկեդոնի.
17. յաւելորդ.
18. Բ. և զի.
19. Ա. և իւրաքանչիւր.
20. խորհիւն.
21. Ա. օ.
22. յոյն.

ընկուածք 1՝ Աստուած գործակից լինէր և ուզէր կարգ եկեղեցոյ 2. զի չիք ազգ որ բարի կարգ ոչ ունի և խոտան. Առաջինն 3 զայս առնէաք, որ վկայութեամբ գրոց և կանոնաց հաստատեաք զխոտանովանութիւնն յամենասուրբ 4 երրորդութիւնն 5 Քրիստոսի, և ապա զկարգս տաւնից և զսովորական աւանդութիւնն. զի ամենայն ազգ խմորով վարի 6 և ջրով, որք ընկալան զթողովն Քաղկեդոնի՝ ի հաց պատարագին և ի բաժակին. բայց հայք և հոռոմացիք 7 և այլ ազգ, որք ոչ ընկալան զթողովն Քաղկեդոնի՝ բաղարձիւ 8. յոյնք և վիրք աղիւ վարին և ասորիք ձայթ 9 ևս յաւելուն. նմանապէս այլ 10 կարգս և ի տաւն և ի պահս բաժակին. ասորիք հրէաբար մինչև ցերեկոյ պահս և լուծանեն զչորեքշաբաթ և զուրբաթ. վիրք զբովանդակ զամի 11 զչորեքշաբաթ և զուրբաթ լուծանեն. և զոր Տէր հրաման ետ՝ շինի 12 յարութեանն ուտելի զայն պահսն. Երջնք զկրճատեալ և զմալեալ զայն 13 քահանա 14 ձեռնագրին, և զմեղուցեանն քահանա 15 նոքա և այլք չհանեն 16 ի պատարագէն, այլ հայք ոչ ընդունին և ոչ ի սակաւ սխալանս զգիտելին. Հոռոմացիք 17 բազմաբեա նշխարեա պատարագեան, որ ոչ ընդունին կանոնք. Երջնք պատարագ և կիսապատարագ անուանեն. հոռոմացիք 18 անկին քահանայիւր վարեն և անխորի շնութեամբ. վիրք յամենայն տեղիս անզգուշարար պատարագ մատուցանեն. ի պահս բազում զանազանին, զձունին և զձայթ 19 և զգինի պահոց բարոզեն և հայք ոչ ևս. Զխաչ և զեկեղեցի յոյնք ոչ աւրհնեն և աւրհնեալ խաչ (ի ս.) եկեղեցոյ Հայո 20 երկիր ոչ պագանեն, ի ձեթ մեռու-

նին այլ և այլ յաւելուածս 1 խնկոց խառնեն, որ ոչ է ի կանոնաց. և զնոն աւրհնութեան 2 զպարզարար զաւրհնեալն հաղ 5 ոչ ընդունին. Եւ 4 յոյնք և վիրք կենդանին 3 պատարագ մատուցանեն, և հայք ոչ. Հոռոմացիք 6 յանուն միոյ մեռելոյ բնաւ պատարագ ոչ առնեն. իսկ յոյնք և վիրք և հայք բազմաց և միոյ, Հոռոմացիք բազում կանայս առնեն որքան մեռանն իսկ այլ ազգ ոչ ևս. Հոռոմացիք և այլ ազգ զկիրակուրս ոչ խորեն 7 զպղծեալ. իսկ հայք ոչ ճաշակեն. Հայոց կրանեաւորք բամբասին ոչ առնել ծնունդ և ուտել միս և ոչ աւետեաց տաւնել, և ոչ սարկաւաւք 8 և դպրաւք, և հանգերձիւ և բացաւ զխով առնել պատարագ՝ անզգուշարար հաղորդին ամենայն ազգ, և աշխարհականաւք, փոխանակ քահանայից * : ՀԲ. լեզուէ ԿԸ. աղգ քրիստոնեա 9 է. Գ. ազգ միայն չէ քրիստոնեայ՝ առձիկն և պարսիկն. հրայն 10 և սկիւթացին, որ ասեն թուրք. Եւ ամենայն ազգ զանազան կրանս ունի, որ ոչ է գիտելի վասն հեռաւորութեան 11. որպէս հնգիկն և հարաշին 12, նորին և զանգին և խրտին 13, և այլ բնակիչք հարաւու. Այսպէս ազգ 14 հիւսիս, կանք՝ ուղն և ալան 15, և քաղակն խունձք, որ են սրոյթք, և այլք բազումք, խոտովանողք ի Քրիստոս. որք յարեալս 16 որպէս մոգք, և ձենք, և այլք, և յարեալս՝ բուլխարք և փոանկ 17. ԼԶ. լեզուք 18, ալաման, և այլք :

(Ինչ յարաւանութեամբ) 562

1. ընկեկուածք.
2. եկեղեցոյ.
3. առաջին.
4. Ա. ամենասուրբ Բ. յամենասուրբ.
5. երրորդութեան.
6. վարին.
7. Ա. հոռոմացիք Բ. հոռոմացիք.
8. բաղարձիւ.
9. ձեթ.
10. յայլ.
11. զամի.
12. շինի.
13. զմալեալ.
14. քահանայ.
15. Ա. քահանայի. Բ. քահանայ.
16. ոչ հանեն.
17. հոռոմացիք (Ա. հոռոմացիք):
18. հոռ(ո)մացիք.
19. զձայթ.
20. Բ. հայոց Բ. խաչի և եկեղեցոյ ոչ երկրպագանեն հայոց.

1. Ա. յարեալս.
2. զիսկ օծութեան.
3. զհայոց.
4. Օ. եւ.
5. կենդանին.
6. հոռ(ո)մացիք (հոռոմացիք և յարեալներ).
7. խնկոց.
8. սարկաւաւք.
- * Թեպէս բոլոր երեք օրինակներէ մէջ եւս այսպէս է, բայց պէտք է եկրպոյրել, որ ամենայն ազգ յարեալ մարդաստորեան ակնարկ եւ. զուցէ շուսանցի վերայ գրուած շինելուն համար պատահեալք սեղափոխուած է, որից եւ յառաջ է գալիս խօսքի անկապարտելիք.
9. քրիստոնեայ.
10. երեւոյն.
11. հեռաւորութեան.
12. Ա. հապաւնութիւն Բ. հապաւն.
13. խոյսի.
14. Ա. եւ ազգ. Բ. եւ ազգ հիստիստիկ.
15. ուղն, ալան և օսն.
16. յարեալս.
17. Ա. Երմակ, Բ. Երմակ.
18. Օ. Ա.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1900 Г.

Съ 1 октября 1899 года начался третій годъ изданія
ЕЖЕМѢСЯЧНАГО ИЛЛЮСТРИРОВАННАГО ЖУРНАЛА
„КНИЖНЫХЪ МАГАЗИНОВЪ ТОВАРИЩЕСТВА М. О. ВОЛЬФЪ
ИЗВѢСТІЯ ПО ЛИТЕРАТУРѢ,
НАУКАМЪ И БИБЛЮГРАФІИ“.

Годовая подписная цѣна журналу . . . 1 р.; изданіе на ве-
съ доставкою и пересылкою . . . ЛЕНЕВОЙ БУМАГѢ 2 р.

Подписка и объявленія принимаются въ книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О. Вольфъ
С.-Петербургъ, Гостинный Дворъ, № 18, и Москва, Кузнецкій Мостъ, № 12.

Адресъ редакціи: С.-Петербургъ, Вас. Островъ, 16 лпш., д. 5—7.

Издается съ 1885 года.

РУССКІЙ ПАЛОМНИКЪ

ИЗДАНІЕ П. П. СОЙКИНА

ПОДЪ РЕДАКЦІЮ

А. И. ПОПОВИЦКАГО и при участіи

Отца ІОАННА КРОНШТАДТСКАГО

ПОДПИСЧИКИ ВЪ ТЕЧЕНІИ 1900 ГОДА ПОЛУЧАЮТЪ:

52 ИЛЛЮСТРИРОВАННЫХЪ №№ } 12 ЕЖЕМѢСЯЧНЫХЪ КНИГЪ

И КРОМѢ ТОГО,
НА МЕТАЛЛѢ

Б Е З П Л А Т Н О

ИСПОЛНЕНАЯ
ВЪ 12 КРАСОКЪ

РАЗМѢРОМЪ 5X6 ВЕРШКОВЪ ВЪ РЕЛЬЕФНОЙ ЗОЛОЧЕНОЙ РИЗѢ

копія съ нерукотвореннаго

ОБРАЗА ХРИСТА СПАСИТЕЛЯ.

Точный снимокъ съ иконы, находящейся въ домикѣ Петра Великаго въ Спб.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА за журналъ безъ
доставки въ Спб. пять руб. Съ достав-

РУССКІЙ ПАЛОМНИКЪ

кой и перес. во все города Россійской имперіи шесть руб. За границу 8 руб.
Допускается разсрочка: при подпискѣ 2 руб., къ 1 апрѣля 2 руб. и къ 1 іюля остальные.

ГЛАВНАЯ КОНТОРА: С.-ПЕТЕРБУРГЪ, Стремянная ул., № 12, собств. домъ.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

1900

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Բ ա ժ ա ն ն ղ ղ ղ ղ ղ ղ ղ ղ $\left\{ \begin{array}{l} \text{Ռուսաստանում} \quad 4\text{ր.} \\ \text{Արտասահմանում} \quad 5\text{ր.} \end{array} \right.$

Խնդրում ենք բաժանորդներին յայտնել իրենց ձեռք հասցեները.
Հասցեն՝ Շվ. Եժմիադզին. Типографическому Комитету,
Արտասահմանի համար. Rédaction de la Revue „Ararat“. Etchmiadzine
(Caucase)

Լ Ո Յ Ս Է Տ Ե Ս Ե Լ

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

1901

Թ Ո Ւ Ա Կ Ա Ն Ի

Ծ Ո Յ Ի Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ա Ջ Ա Ր Դ

Օ Ր Ա Ց Ո Յ Ց Ը

Նոր յաւելուածով. Գերմանիայում առանձին յանձնարարութեամբ պատասխանում կլիւաների վերայ սպուած տօներին պատշաճ պատկերներով:

ԳԻՆՆ Է ԱՄԵՆԱՅՆ ՏԵՂ 20 ԿՈՊԵԿ.

Վաճառուում է վիճակային կոնսիստորիաներում, հոգեւոր կառավարութիւններում եւ գործակալների մօտ: Տփիսիւում կենտրոնական գրադանաւանացում: Երեւանում գրադանաւ Դասամեանցի մօտ:

Մեծ գումարով գնողներին 20% զեղչ.

Պէտք է գիտնել Ս. Էժմիաճնի Տպարանական Ժողովին հետեւեալ հասցեով՝
Bazarbanamz, Типографическому Комитету.